

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

XVI.YÜZYIL MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE
KARS (1558-1637)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYSEL AĞBABA

TEZ YÖNETİCİSİ

PROF. DR. JÜLİDE AKYÜZ ORAT

KARS-2014

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Aysel AĞBABA'ya ait XVI. Yüzyıl Mühimme Defterleri'ne Göre Kars (1558-1637) konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Yeni Çağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

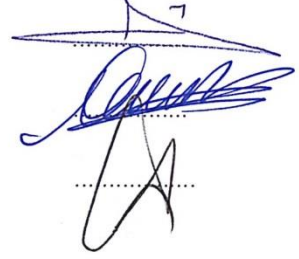
Öğretim Üyesinin Ünvanı Adı ve Soyadı

Başkan: Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT

Üye: Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN

Üye: Yrd. Doç. Dr. Gökay DURMUŞ

İmza

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../...../20
tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1-

BİRİNCİ BÖLÜM

KARS'IN GENEL TARİHÇESİ

1.OSMANLI HAKİMİYETİ ÖNCESİ KARS.....	4
1.1.Kars Adının Menşei.....	4
1.2.Kars'ın Coğrafi Yapısı ve Özellikleri.....	5
1.3.Büyük Selçuklu Fetihleri Işığında Kars.....	6
1.4.Anı ve Kars Şehirlerinin Fethi.....	9
1.5.Saltuklu Gürcü Mücadeleleri ve Sonrasında Kars.....	15
1.6.OSMANLI HAKİMİYETİNDE KARS.....	24
1.6.1.Osmanlılar'ın Karsı Fethi.....	24
1.6.2.Osmanlı İdaresinde Kars.....	29
1.6.3.Osmanlı Rus Mücadelelerinde Kars.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

MÜHİMME DEFTERLERİNDE KARS HÜKÜMLERİNİN TRANSKRİPSİYONU

2.1. MÜHİMME DEFTERLERİ.....	37
2.2. DEFTERLERİN ŞEKİL VE ÖZELLİKLERİ.....	38
2.3. HÜKÜMLER VE TRANSKRİPSİYONLARI.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVI. YÜZYIL MÜHİMME DEFTERLERİNİN KARS TARİHİNE YANSIMASI

3.1. XVI. YÜZYIL MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE KARS.....	99
3.1.1. Kars Kalesi ve İnşasına Dair.....	99
3.1.2. Kars'ın Mamur ve Abadan Edilmesi.....	108
3.1.3. Kars'taki Eşkîyalık Faaliyetleri.....	115
3.1.4. Kars'tan Orduya Asker ve Mühimmat Tedarikleri.....	121
3.1.5. Tımar Has ve Zeamet Meseleleri.....	124
3.1.6. Şeyh Ebû'l Hasan El-Harakâni Zaviyesi.....	128
3.1.7. Yerel Yöneticilerin Suistimalleri ve Kars Kullarının Durumu.....	131
SONUÇ.....	135
KAYNAKÇA.....	138
EKLER.....	147
ÖZGEÇMİŞ.....	160

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum XVI. Yüzyıl Mühimme Defterleri'ne Göre Kars (1558-1637) adlı çalışma, tarafımdan bilimsel ahlak ve kurallara aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu kaynaklara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

07.08.2014

Aysel Ağbaba

ÖZET

Mühimme Defterleri Osmanlı Devleti'nde, Divân-ı Hümâyûn'un görüşmeleri sonunda alınan kararların padişah onayından geçtikten sonra yazılan fermanların sûretlerinin kaydedilmesi sonucu oluşmuş defterlerdir.

Bu defterlerde eşkiyalık, yerel yöneticilerin görevlerini kötüye kullanarak halka zulmetmesi ve onlardan zorla vergi toplaması, kişisel sorunlardan kaynaklanan anlaşmazlıklar, vakıf, has, ze'âmet, ve tımar tasarrufu, vergilerin tahsili, idareci, asker ve reayânın mağduriyetleri, iskan meseleleri, seferler için orduya asker, zahire ve asker tedariki, yeniçeri mevacibleri hususundaki usulsüzlükler ve sair hükümlere rastlamak mümkündür.

Tez çalışmamızda Mühimme Defterleri ana kaynak olarak kullanılmış olup Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 989 numaralı Divân-ı Hümâyûn Kataloğu'nda 1553-1642 yılları arası Mühimme Defterleri arasında bulunan toplam 86 defter incelenmiştir. Özetleri mevcut olmayan defterler, taranarak hükümlerin hitap kısmındaki “Kars Beğlerbeğine”, “Kars Kadısına”, “Erzurum ve Kars Beğlerbeğilerine”, “Kars Sancağı'nda vâki kadılara, kethüdalara ve sair iş erlerine hüküm ki”, “Çıldır Beğlerbeğisine hüküm ki”, ibaresi bulunanlar dikkate alınmıştır. Başka bölgelere yazılmış ancak sonunda “Bir Sûreti Kars Beğlerbeğisine” vb. ifadeler taşıyan hükümler de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Belgelerde okunamayan kelimeler ? işareti ile boşluk olan yerler ise ( ), silik kısımlar (silinmiş) olarak gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mühimme, Kars, Osmanlı

ABSTRACT

“Mühimme Defters” are registers made up of copies of imperial decrees drafted after the sultan’s approval of decisions taken by the Ottoman Council of Ministers “Divân-ı Hümâyûn” . In these registers, it is possible to find decisions on banditry, abuse of power by local officials, forced collection of taxes, disposition of timar, private and feudal lands, the oppression of administrators, soldiers and taxpaying subjects, resettlement issues, endowments, personal disputes and the requisitioning of grain or other supplies as well as conscription during mobilization for campaigns.

This thesis uses Mühimme Defters as its major source, in particular we examined a total of 86 registers found among the Mühimme Defters of 1553-1642 in the catalog No 989 of the Divan-ı Hümâyûn at the Ottoman Archives. Browsing through these registers which did not have any summaries any decrees featuring the following type of statement in their header were examined. It is ordered to the “Beğlerbeği of Kars, to the Kadı of Kars, to the Beğlerbeği of Erzurum and Kars or to the Kadıs, Kethüdas and other men of affairs serving in the district of Kars. Furthermore, decrees which were sent to other districts, but which included an instruction in the footer to send a copy to the Beğlerbeği of Kars etc.

Were also examined to the extent possible . Indecipherable words in the documents have been marked with ?, large spaces with the word ( ) and faded or erased text with the word (silinmiş).

Keywords: Mühimme, Kars, Ottoman

ÖNSÖZ

Tarih boyunca Urartular, Sakalar, Asurlular, Arsaklılar, Sasaniler, Bizanslılar, Hazarlar, Abbasiler, Selçuklular, Harezmşahlar, Moğollar, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Timur Devleti, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar, İranlılar ve Rusların egemenlik kurmuş oldukları Kars tarihte en fazla savaşa ve el değıştirmeğe sahne olmuş bölgelerden biridir.

Bir geçiş noktası olması, Batı Anadolu, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya'dan gelen tehditlere karşı bir tampon bölge olması bu noktada önemli olmuştur. Ayrıca doğudan gelen ve Kars-Erzurum ile Trabzon üzerinden yapılan Asya Avrupa ticaret yolunun üzerinde bulunması da önemini arttırmıştır. Osmanlılar tarafından ele geçirildikten sonra İran'la yaşanan mücadeleler nedeniyle adını sık sık duyurmuştur. 1534 yılında fethedilen ve 1580 yılında bir Osmanlı Eyaleti olan Kars Osmanlı'nın şark seferlerinde Dağıstan ve Azerbaycan ile Gürcistan'a varan ordularımızın hareket üssü ve dayanağı olmuş ve bu yüzden Osmanlı Devleti ile İran arasında dönem dönem uzun ya da sınır savaşları şeklinde sürekli bir mücadeleye sahne olmuştur.

Konum olarak bir sınır şehri olan Kars sürekli baskınlara maruz kalmıştır. 1153 tarihinde Kıpçak ve Gürcülerin tahrip ettiği Kars Kalesi Saltuklular tarafından onarılmış, ancak 1239'da Moğolların Anadolu'ya girmesi ile Ani ve Kars şehirlerinin istilası başlamış, 1386'da ise Karakoyunlular'dan Sürmelü'yü alarak Anadolu'ya giren Timur aynı yılda karşı koyduğu için güçlkle zaptettiği Kars Kalesi'ni düşürünce yıktırıştır. Örenleşen Kars 1579 tarihine değin ıssız kalmıştır. 1534'de gönüllü olarak Osmanlı Devleti'ne katılmış ve Kanuni Sultan Süleyman II. İran Seferine çıkarken, 1548' de buranın onarılıp şenlenmesini istemiştir. Aynı yıl tekrar İran baskınına maruz kalan Kars Kalesi ve çevresi 1580'de şehrin yeniden yapılar imar edilmesiyle eyalet merkezi olmuştur.

XVI. yüzyıl Mühimme Defterleri'ne Göre Kars adlı çalışmamızda da Mühimme Defterleri aracılığıyla Osmanlı hakimiyeti sırasında bölgenin siyasi, iktisadi, içtimai, askeri ve hatta adli durumu hakkında bilgi sahibi olmak amaçlanmıştır. Tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde Kars Adı'nın menşei ve Selçuklu fetihlerinden başlayıp Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıla kadar süren hakimiyetini anlatan tarihçesi anlatılmıştır. İkinci bölümde Kars ile ilgili tespit edilen hükümlerin ve taranskripsiyonu yer almaktadır. Ayrıca kaynaklardan

aynen aktarılan kelimler ve yerler italik yazı stiliyle belirtilmiştir. Üçüncü bölümde ise asıl konuyu teşkil eden hükümlerden elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir.

Çalışmamın hazırlanmasında ve tamamlanmasında büyük emeği geçen danışman hocam Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT'a, tavsiyelerini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN'a, belgelerin transkripsiyonu aşamasında yardımını ve sabrını esirgemeyen Fadimana ÇELİK FİDAN'a, Ersin DOĞANTEKİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Aysel AĞBABA.

Kars-2014

KISALTMALAR

- BOA** : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- Bkz** : Bakınız
- C** : Cilt
- Çev** : Çeviren
- DİA** : Diyanet İslam Ansiklopedisi
- Haz** : Hazırlayan
- hk** : Hüküm
- İ.A** : İslam Ansiklopedisi
- MD** : Mühimme Defteri
- MEB** : Milli Eğitim Bakanlığı
- s** : sayfa
- S** : Sayı
- TTK** : Türk Tarih Kurumu
- Yay.** : Yayınları
- ZYL** : Zeyli

GİRİŞ

Divân-ı Hümâyûn toplantılarında müzakere edilen dahili, harici meselelere ait siyasi, askeri, içtimai ve iktisadi önemli kararların kaydedildiği defterlere “Mühimme Defterleri” adı verilmiştir.

Söz konusu adlandırmanın bu defterler için kullanılıp genelleşmesi XVII.Yüzyılın sonlarında itibaren olmuştur. Daha önce divân kayıtlarının yer aldığı defterlere “Mîrî Ahkâm Defterleri” veya “Ahkâm-ı Mîrî” denilmekteydi. İlk devir mühimmeleri nâme-i hümâyûn ve ahidnâme-i hümâyûn suretlerini ihtiva ederlerdi. Fakat 1699’dan başlayarak nâme-i hümâyûn suretleri için “name-i hümâyûn defterleri” adı verilen ayrı defterler tutulmuştur.¹

Mühimme defterleri ilgili oldukları divânlara göre dört grupta tasnif edilmektedir.

1.Padişahın başkentte olduğu zaman sadrazamın başkanlığındaki divân toplantısından çıkan kararlara dair hüküm suretlerinin kaydedildiği mühimmeler.

2.Sadrazamın sefer ya da başka bir nedenle başkentten ayrılması durumunda yerine vekil olarak bıraktığı sadaret kaymakamının başkanlığında düzenlenen divân toplantılarından çıkan hüküm suretlerinin kaydedildiği rikab mühimmeleri.

3.Serdar-ı ekrem sıfatıyla orduyu kumanda eden sadrazamın sefer esnasında tertip ettiği divân toplantılarından çıkan hüküm suretlerinin kaydedildiği ordu mühimmeleri.

4.Padişah ve sadrazamın her ikisinde başkentte olduğu zamanlarda başkentte bırakılan kaymakamın tertip ettiği divan toplantılarından çıkan hüküm suretlerinin kaydedildiği mühimmeler.²

Mühimmelerde hüküm suretlerinin defter şekline getirilişi önceleri divâna bağlı olarak çalışan katipler tarafından yapıldı. Divâna bağlı büroların gelişmesinden sonra defterleri Beylikçi Kalemî düzenlemiş, hükümleri yazanlar da “mühimme-nüvis” adı verilmiştir. Gizliliği olan kalemler Beylikçi tarafından kaleme alınır, güvenilir bir kâtibe temize çektirilirdi. Birden fazla yere gönderilecek

¹ Mübahat S. Kütükoğlu, Mühimme Defteri, *DİA*, C.XXVI. s. 521.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2000, s.61.

fermanlar ise bir kâtip tarafından birkaç kâtibe birden dikte edilirdi. 1796'da bu usulde değişiklik yapılmış ve Mühimme Odası kurularak mühimme hükümlerinin yazılması burada yapılmıştır.³Mühimme Defterlerinin hangi tarihten itibaren tutuldukları bilinmemekle birlikte, en eski mühimmelerin XVI.Yüzyılın ilk yarısına ait olduğu ve daha eskilerinin ise henüz görülmediği söylenir.⁴

Ancak klasik "mühimme" şeklinin ilk örneğini 1544-1545 tarihli olan defterlerde görmek mümkündür.⁵Mühimme Defterlerindeki kayıtlar mahalline muhatap makama gönderilen berat ve fermanların sûretleri hüviyetindedir. Sadrazamın başkanlığında; kubbe vezirleri, Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, defterdar ve nişancının katıldığı divân toplantılarında alınan kararlar, padişah tasdikinden geçtikten sonra kronolojik sıra içinde defterlere kaydedilirdi.⁶

Defterlerde klasik döneme ait (1553-1642) ilk defterler başlık taşımazlar ve yazıları daha karmaşıktır. İlk sayfada başlık yerine sadece kayıt tarihini belirten Arapça toplantı günü ve onun hemen altında ay ve yıl yazılıdır. Daha sonraki dönemlerde bu usulden vazgeçilerek günler evâil, evâsıt ve evâhir tabiriyle onar günlük dilimler halinde ifade olunmaya başlanmıştır.⁷

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 989 numaralı Divân-ı Hümâyûn Kataloğu'nda 1-266 sıra numaralarında kayıtlı H.961-1323/M.1553-1905 tarihleri arasındaki hükümleri içeren 266 adet Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri bulunmaktadır. Bu defterler Mühimme Zeyli, Mühimme-İ Asâkir, Mühimme-i Mektume ve Mühimme-i Mısır defterleri olarak ayrı ayrı tasnif edilmiştir.⁸

İçerik bakımından Mühimme Defterlerinin önem ve değerlerini aşağıdaki başlıklarda sıralamak mümkündür.

1.Mühimme Defterleri, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatındaki idari ve askeri organların yapısı, karşılıklı münasebetleri, çalışma tarzları, fonsiyonları hakkında önemli kaynaktır. Müesseselerin organizasyon ve işleyişi, hukuki prosedür hükümlerin tetkikiyle anlaşılabilir.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, Mühimme Defteri ,*DİA* C.XXVI, s.521

⁴ İsmail H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, TTK Ankara 1988, s.79.

⁵ Feridun M. Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Hanedan ve Toplum, Timaş Yay. İstanbul 2011, s.122.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s.61.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s.62.

⁸ Selma Atabay, Mühimme Defterleri'ne Göre 17.Yüzyılda Aydın Livası, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008, s.2.

2.Komşu ülkeler ile Avrupa, Kuzey Afrika, Ortadoğu, Arabistan Yarımadası, Kafkasya ve Rusya tarihleri açısından önemli bilgiler ihtiva ederler.

3.Osmanlı Devleti'nin, gayr-i müslim tebaası ile olan münasebetleri, azınlıklar hukuku, halkın sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının temini hususlarındaki yönetim politikası, ibadet ve âyin serbestiyeti, mâbedlerin inşası gibi konular Mühimme Defterleri'nde çokça görülür.

4.Hac organizesi, sürre alayları ve mukaddes beldelelere götürülen hizmetler, konu olarak ayrı bir yer tutar.

5.Osmanlı kültür ve sanat faaliyetleri cümlesinden, imar ve iskan siyaseti, çevre ve belediye hizmetleri, sağlık ve eğitim işleri, geniş vakıf idarelerinin sorunları ve teftişleri bakımından da zengin malzemeler ihtiva ederler.

6.Sayıları hayli fazla olan ve Ordu Divân'nınca tutulan Mühimme Defterleri, askeri tarih, harp tarihi ve lojistik hizmetler tarihi yönünden de birinci elden kaynaklılardır.⁹

Mühimme Defterleri XVII. Yüzyılın ortasından itibaren belli konular üzerinde odaklanan özel defterlerin hazırlanmaya başlanmasıyla kapsamı giderek daralmıştır. Önce, alt kademelerdeki idarecilerden ve sıradan vergi mükelleflerinden gelen şikâyetlere verilen cevaplar Şikâyet Defterleri adıyla ayrı bir dizi halinde toplanmaya başlandı. XVIII. Yüzyılın ortasından itibaren önemli vilayetler için Vilâyet Ahkâm Defterleri denen ayrı defterler tutuldu. Yine de orijinal dizi XIX. Yüzyılına kadar sürdürülmüştür.¹⁰

---

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s.62.

¹⁰ Suraiya Faroqhi, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir, Tarih Vakfı Yurt Yay. Çev. Zeynep Altok, İstanbul 2003 s.51.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARS'IN GENEL TARİHÇESİ

1.OSMANLI HAKİMİYETİ ÖNCESİ KARS

1.1.Kars Adı'nın Menşei

Kars yöresi, Anadolu'nun en eski yerleşim bölgelerinden biridir. Kentin Eski Çağ'daki adı "chorsa" olarak bilinir. Doğu Anadolu'nun bir kısmında ilk parth hakimiyetini kuran Val-Arsak M.Ö.147-127 zamanında egemenlik altına alınarak, Dağıstan ovalarından getirilip, Kars bölgesine yerleştirilen Velendur Bulgar Türkleri'nin isminden gelmektedir.¹M.Fahrettin Kırzıoğlu Kars Tarihi adlı eserinde; Kaşgarlı Mahmudun Kars'a, deve ve ya koyun yününden yapılan elbise ve karsak, derisinde güzel kürk yapılan bir hayvan, bozkır tilkisi, Buharalı Şeyh Süleyman da; Kars'a, sincaptan büyük bir nevi hayvan ismi tilki dediğinden bahsetmektedir.²

Eski Türkçe'de "Karsak" karnının altı beyaz 75-80 cm. boyundaki çöl tilkisinin adıdır. Bu hayvanı totem edindiklerinden Kıpçaklar'ın "Karsak" boyuna da bu ad verilmiştir.³Ayrıca Ermenistan Gürcistan sınırı üzerinde bulunması nedeni ile Gürcüce "Kari" (kapı) kelimesi ile alâkalı olan "Karis Kalakı" (Kapı Şehri) anlamından geldiği de ileri sürülmektedir.⁴

Bölgenin ilk adı M.Ö.II.Yüzyılda Asur kaynaklarında Daiaeni, M.Ö.IX. yüzyılda ise Urartu kaynaklarında Diauehi olarak geçmektedir. Strabon'un Geographica adlı kitabında bölge Crozene olarak adlandırılmakta, bugünkü adı ise ilk defa M.S.II. yüzyılda Ptolemaios'un Coğrafya Klavuzu kitabında Chorsa olarak geçmektedir. Bununla birlikte Kars 1579'daki Osmanlı imarını gösteren kitabelerde de Kars ve daha sonraki çağlarda "Kars" şeklinde yazılmaktadır. Eserini 788'de bitirmiş olan Gevon şehirden ilk defa "Kratu Kalaka" (Kars Şehri) ismi ile bahseder.⁵

---

¹Ersin Hakan, *Kars Tarihi (Başlangıcından Roma Devrine Kadar)*, 2009, s.11.

² M.Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, C.I., Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s.15.

³ Kars Valiliği, Cumhuriyet'in 75.Yılında Kars, Kars Valiliği yay. Kars 1999, s.1.

⁴E. Hakan, *Kars Tarihi*. s.11.

⁵ M.Fahrettin Kırzıoğlu, "Kars", *İA*. C.VI. MEB İstanbul 1993, s.361.

Kars adı bölgeye adını vermiş olan Karsaklardan dolayı birçok farklı şehir ve bölgenin de adı olmuştur. 1064 yılı sonlarında Orta-Toroslar bölgesine giden Kars ili Bulgarları oradaki en büyük dağa “Bulgar Dağı” adını vermişlerdir. XIII. Asırda Hristiyanlığı bırakıp Müslüman olunca da Karsak ve Varsak adıyla anılan Maraş, Adana ile Silifke bölgelerindeki Kars kasabalarına da adlarını vermişlerdir.⁶ Türkistan’da bir su, Dağıstan’da bir köy, Bursa, Tortum, Tercan, Afyon, Bolu ve Ankara’da birer köy, Ural Irmağı civarında bir göl adıdır. Ayrıca Britanya Rusya ve Kanada’da birer kasabaya da Kars adı verilmiştir.⁷

Anlamını elimizden geldiği kadarıyla açıklamaya çalıştığımız Kars adının anlam olarak bile çeşitliliği farklı ulusların Kars’taki yaşam ve gözlemlerine dayanır.⁸ Ayrıca Anadolu’da yer alan en eski il adı olması da tarihsel olarak Kars’a özel ve tarihi bir anlam yüklemektedir.⁹

1.2.Kars’ın Coğrafi Yapısı ve Özellikleri

Doğu Anadolu’nun Kuzeydoğusunda yer alan Kars; doğusunda Ermenistan, batısında Erzurum, güneyinde Ağrı, güneydoğusunda Iğdır, kuzeyde ise Ardahan illeri ile çevrilidir. Bir taraftan Pasinlerden aşağıda Aras ve kuzey kollarından Arpaçay vadileri, Allahuekber Dağlarından, Yalnızçam Dağlarına ve ötesine uzanan Karadeniz bölgesi ile Doğu Anadolu’yu ayıran yüksek ve devamlı sıra dağlar arasında kalan geniş alanın en önemli şehridir.¹⁰ Anadolu’nun en yüksek bölgesi olan Kars cenub-i garbi şimal-i şarki istikametinde uzanan bir ovanın orta kısmında yer almıştır. Eski ismi ile “Taht-Düzü”denilen bu ovanın mihverini Kars suyu vadisi takip eder. Ova hemen her taraftan dağlar ile kuşatılmıştır.¹¹

Osmanlı dönemi kentin fiziki görünümü ile ilgili verilen diğer malumatları da Evliya Çelebi Seyahatnamesi ve Tournefort Seyahatnamesi’nden öğreniyoruz. Seyahatnamesinde Evliya Çelebi, şehrin Acem sınırında olduğunu ve Kars Kalesi’nin

---

⁶Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.15.

⁷ Cumhuriyetin 75.Yılında Kars. s.1.

⁸ Ersin Hakan, *Kars Tarihi*. s.12.

⁹ Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.15.

¹⁰Ersin Hakan, *Kars Tarihi*. s.12.

¹¹Fahrettin Kırzıoğlu, “Kars”, s.361.

görünümü hakkında; “Kalenin iç kalesi tepe üzerinde kurulmuştur. Aşağı hisar düzlük bir yerdedir. Hepsi kuvvetli surdan meydana gelir. Kale kapısı doğu tarafına bakar ve yukarı kale denilen orta kale kapısı batıya açılan kuvvetli demir kapılardır.” diye bahseder¹². Tournefort Seyahatnamesine göre kent kuzey-güney doğu yamacında kurulmuştur. Kentin surları hemen hemen kare biçiminde ve Erzurum’unkinden yarım kat daha büyük Kars Kalesi kentin iyice yukarısındaki bir kayanın üstünde çok sarp bir konumdadır.¹³Kars ayrıca eski ve yeni iki kısımdan oluşup, Eski Kars şimalde bir tepenin üzerinde, yeni mahalleler cenuba doğru ova üzerinde yayılır. Yeni Kars, iç kaleden itibaren iç kaleden itibaren cenuba doğru ovaya yayılmış olup, esas kütlesi bu istikamette, Sarıkamış, Gümrü demir yolu üzerinde sona ermekle beraber cenub-i şarkdaki ötesinde devam eder.¹⁴

1.3. Büyük Selçuklu Fetihleri Işığında Kars

Ardahan’ın aşağı Kür boylarında, Kars’ta *Cılavuz* civarında ve Azat Köyü’nde yapılan araştırmalar Kars’ın tarih öncesi çağlardan beri yerleşim yeri olarak kullanıldığını göstermiştir. M.Ö III. Bin yılları içerisinde Hurriler, Doğu Anadolu’da egemenlik kurmuştur. Bölge M.Ö I. binde ise merkezi Van ve çevresi olan, Doğu Anadolu’da egemenlik kuran Urartu Devleti’nin kontrolü altına girmiştir.¹⁵ Aras boyunu ilk defa fetheden Urartu kralı *Menua* (M.Ö 785) zamanında kalma kitabelerde, Kars çayı havzası *Diauehi yurdu* olarak geçer.¹⁶ Kars’ın tarih çağına girmesi ve Urartu’ya tâbi olması *Kral Menua* dönemindedir. Kral Menua, kuzeyde (Murat Suyu) kaynaklarına ve Eleşgirt ovasındaki *Anaşi* bölgesine, *Maku* çevresine varmış olan sınırlarını Yukarı-Aras boyunun kuzeyine çıkarak İğdır Ovası, Kars Yaylası ve Pasinler bölgesini de ele geçirmiştir. Urartular’ın M.Ö 585 yıllarında İskit istilasının etkisiyle yıkılması üzerine Kars bölgesi İskit hakimiyetine girmiştir. Şehir hayatında uzak kalan bu atlı göçebelerin bölgedeki hakimiyetleri yüzyıldan fazla sürmüştür. Kars bölgesi *Phasian* ilinden

¹² Evliya Çelebi, Seyahatname, C.II, Üçdal Neşriyat, İstanbul s.635

¹³ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi, Editör; Stafenos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay. İstanbul 2008, s.146.

¹⁴ Fahrettin Kırzioğlu, “Kars”, s.361.

¹⁵ Feray Temel, Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, **Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011, s.18.

¹⁶ Selçuk Ural-Jülide Akyüz Orat-Nebahat Oran Arslan-Akın Bingöl- Ş.Cem Tuysuz, *Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)*, T.C Kafkas Üniversitesi Yay. 2011-Kars. s.93.

sayılmıştır. Bölge *Selefki* kumandanlarından *Artaksias* 189’da istiklal kazanarak Kars ve civarına hakim olmuştur.¹⁷

M.Ö 130-127 yıllarında şehre adını veren Karsaklılar ise Kafkasların kuzeyinden Dağıstan bölgesinden gelerek, buralara yerleşen Bulgar Türklerinin *Velentur/Vanand* boyunun Karsak oymağındandır.¹⁸ Kafkaslara Sırdeyadan Fırat’a kadar uzayan ülkeleri hakimiyeti altına alan *Arsaklılar* eski Oğuzlardan ve Türkmen sayılan Türklere dendir.¹⁹ 429’da Sasaniler *Arsaklı* sülalesine son vererek, *Divin* şehrinde kurdukları “Merzbanlık” ile Kars ilinin de dahil olduğu Ararat eyaletini iki asır kadar İran’a tâbi kıldılar.²⁰ İlk İslam fetihleri esnasında Kars yöresinin büyük bir bölümü Arap hakimiyetine geçmişse de bölgede Bizans ile girilen rekabet sonucu Araplar’ın kesin hakimiyeti ancak VII. Yüzyılda gerçekleşebilmiştir.²¹ Müslümanların 638’de Hz. Ömer döneminde yaptıkları ilk akınlarda Erzurum (645), Kars’ın Kür boyundaki Ardahan ve Posof bölgeleriyle Çoruh bölgesi de 646’da Habib b. Mesleme idaresinde gelen İslam ordusuna teslim oldu.²²

771 tarihinde yöre halkı “Namikonlu Artvasd” önderliğinde Araplar’a karşı ayaklanmıştır. Bunun üzerine Abbasi Halifesi Mansur 772’de İsmail b. Amirü’l Harisi komutasında 30 bin kişilik bir orduyu Kars üzerine göndermiştir. Tarihte “Bagrevand Savaşı” diye anılan bu çatışmayı kazanan Abbasiler, bölgenin idaresini 772’de *Aşut Pekran (Bagrat)a* verdiler. 928’den itibaren Kars, Arapların desteğiyle kral olan Bagrat Kralı II. Abbas tarafından Bagratlılar’ın merkezi oldu. Daha sonraki tarihlerde Bagrat kralı III. Aşot 962’de Anı’yı merkez edince, kardeşi *Muşel* (962-984)’e merkezi Kars olan Vanand beyliğini vermiş, Kars Bagratlılar’ı beyliği, Kars merkez kazası ile Kağızman ve Sarıkamış’ın Selim nahiyesi bölgelerinden ibaret bir arazide bulunup, Yahni Tepeleri ile Anı Bagratlılar’ından ayrılmıştır.²³

---

¹⁷Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.93.

¹⁸M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.15.

¹⁹M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.135-156.

²⁰Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.93.

²¹Tufan Gündüz, “Kars”, *TDVİA./24*, İstanbul 2001 s.517.

²²Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars*, s.

²³Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.94-95.

Aşot öldükten sonra yerine III.Simbat (977) ve ondan sonrada Simbat'ın kardeşi I.Gagik (990) kral olmuştur. I. Gagik'ten sonra taht mücadeleleri ile meşgul olan Ermeni prensleri önce Bizans sonrada Selçuklu saldırıları ile karşılaşmışlar ve başkalarının yardımı ile kurdukları iktidarları sona ermiştir.²⁴ Selçuklu fetihleri öncesi Kars Bagratlı Krallığının sınırları şöyle idi; *Topyolu Dağları'ndan Veneze yaylası, Khalkhal Dağı'nda başlayıp sırtlarla Cedere köyü altından , Zarşat suyu ile Kars çayı kavuşağına, oradan Karsçayı boyunca batıya gelip Ağcakala'dan güneye geçerek, Taşlı Tepe, Yahniler-Hacıhalil Dağı, Gökçedağ, Ağadeveler ve Kars Aladağı güneyinden Aras'ın geçtiği Kağızman Demir Kapısı'na varıp buradan Sıpkaç Dağı eteğine değin Aras'ın solundaki yerlerden geçiyordu.*²⁵

Kars Çayı boyundaki “Vanand ile Eraskhacar “ (Kağızman dersindeki Aras kesimini) içine alan ve merkezi Kars olan Gregoryan Bagratlı Krallığı (962-1064), doğuda iki Yahni dağı, Kotur- Yağlıca dağları ve Aras üzerindeki Boğam Geçidi ile doğusundaki kardeş Anı Bagratlılarından ayrılıyordu. Güneyinde *Bagrevand* (Karaköse-Eleşgirt) ve batısındaki Pasin Ovası Bizanslılar'a aitti. Oltu, Göle, Ardahan ve Çıldır kesimleri ise Bizans'a tâbi Ortadoks Bagratlılar'ın elinde idi.²⁶Bütün Arpaçay boyu ile *Hurasdan/Zengi Çayı* batısındaki Revan kesimi ile “sürmeli çukuru” bölgesindeki Gregoryan Anı Bagratlıları 1045'te tamamen Bizanslılar'ın eline geçmiştir.²⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nin 1040'ta Horasan'da kurulmasından sonra Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey batı yönündeki fetihleri bizzat üstlendiği için başkenti Nişabur'dan Rey şehrine taşımıştır.²⁸ Selçuklular 1018 yılında itibaren Van ile Aras boylarına akınlar yapmışlardır. Eski Oğuzlar'ın yurdunu fethetme ve buralara yerleşmeye koyulmuşlardır. Tuğrul Bey dönemindeki savaşlar, istilalar daha çok Rumları yıldırma ve sindirme gayesiyle yapılmıştır.²⁹

Tuğrul Bey maiyetinde olan Selçuklu şehzadelerinin her birini bölgenin fethine göndirirken amcası Yusuf Yabgu'nun oğlu İbrahim b. Yinal'ı “Cibal” yani Hemedan ve

²⁴ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.103.

²⁵ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.319.

²⁶ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992, s.57.

²⁷ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.56.

²⁸ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C.I. TTK, Ankara 2013, s.39.

²⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.321. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.61.

İsfahan vilayetlerinin fethine memur etmiştir. Diğer taraftan öteki amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resul Tekin'i Hazar Denizi sahillerindeki ülkelerin zaptı, diğer amcasının oğlu Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile kendi kardeşi ve Horasan hükümdarı Davud Çağrı Bey'i n oğlu Yakuti'yi de Azerbaycan'ı itaat altına almak için göndermiştir.³⁰ Tuğrul Bey'in Anadolu akınları sırasında Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Bey Aras'ın kuzeyinde Erran ve Kars bölgesine hakim olarak Anadolu'yu fethetmeyi düşünüyordu. Bu yüzden Gence'yi kuşatıp denizden ve karadan gelen kervan yolları üzerinde bulunduğu için zengin olan ve refah içinde yaşayan Kars şehrini ele geçirmiştir (6-8 Ocak 1054).³¹

Kutalmış kumandasındaki Selçuklu Ordusu'nun saldırısı karşısında aciz kalmışlar ve Türklerin şehre girmesine engel olamamışlardır. Kars Kralı *Gagik Abbas* ile bir kısım halk iç kaleye kaçmayı başarıp canlarının kurtarmışlardır.³² 1054'te Tuğrul Bey Anadolu'ya ayak bastığında ordusunun büyük bir kısmı Ağrı ve Kars mıntıklarında fütuhata devam etti. 1063 Eylülünde Tuğrul Bey öldüğünde Irak, İran ve Kafkasya'da karışıklıklar devam ediyordu ve İbrahim b. Yinal'ın maiyetinde sultana karşı isyan etmiş olan Türkmenler'de 1058 yılında Kars şehrini muhasara ederek kalesi müstesna olmak üzere burayı aldılar sonra Anı şehrini muhasara ettilerse de alamadılar.³³

1.4. Ani Ve Kars Şehrinin Fethi

Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063'te vefatından sonra Sultan Alp Arslan (1063-1072) tahta geçmiş ve Anadolu seferleri devam etmiştir. Sultan Alp Arslan iç karışıklıkları düzelttikten sonra ilk batı seferine çıktı. 14 yaşındaki oğlu Melik Şah'ı ve baş veziri Nizamülmülk'ü Gürcistan seferlerine tayin etti.³⁴ Sultan 1064'te büyük bir ordu ile

---

³⁰ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.40., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.121.

³¹ Ahmet Toksoy, Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları, *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV. Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, s.689. Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.43, Osman Ülkü, Kars Ardahan Tabyaları, **Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, s.35. Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.28-34.

³² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.128.

³³ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.47. Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.131. Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Yapılan Türk Akınları", s.88-89.

³⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.62. Ahmet Toksoy, "Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", s.689., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.137-140., Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.29.

Horasan'dan hareket etti. Aras'ı geçerek Arran ülkesine girdi. Ahılkelek beldeleri başta olmak üzere bir çok şehri aldıktan sonra Anı şehrine vardı.³⁵

Anı VIII. asırdan itibaren, bütün Ermeniye gibi, halifeleri matbu tanımıştır. Bagratiler, IX.asrın ilk yarısında *Aşot Msaker* zamanında, Anı mintikasını *Kamsarakanlar'dan* satın aldı. Anı'nın Bagratiler Krallığının merkezi olması ancak Aşot III. zamanına rastlar. Bagrati Krallığı en parlak dönemini Gagik I. zamanında yaşamış ve Anı bu devirde büyük bir refaha erişmiştir. 993'ten itibaren "Ermeni Kathalikosu"nun merkezi olmuştur.³⁶ Anı coğrafi olarak dörtte üçü Aras Nehri ile çevriliydi. Öbür taraftan çok sert akan derin bir nehir ve şehre giden yol üzerinde sert ve sağlam taşlardan yapılmış bir surun bulunduğu hendekten geçiliyordu. Nüfus olarak kalabalıktı ve şehirde beş yüzü aşkın kilise vardı.³⁷ Kuzeyde *Yavşanlılık Düzü* tarafı güçlü surlar ve su kanalları ile doğu ve güney yönünde *Mığmığ Deresi* (Bostanlar Deresi) gibi dik ve sarp derin vadiler ile çevrili bir mevkiye idi.³⁸

Bizans İmparatoru'nun Dük unvanına haiz ve aslen Ermeni olan Bagrat adında biri ile Gürcü asıllı *Krikor* isminde diğer bir çiftte vali olarak şehrin muhafaza ve müdafaasına memur edilmişti.³⁹ Anı'nın kuzey yönünde bulunan çifte sıralı surlar önündeki su dolu hendekler ile daha da aşılması zor bir engel olmaktaydı. Selçuklu ordusu saman ve toprak doldurdıkları çuvallar ile hendeği doldurarak, büyük bir mancınık ile surda açılmış olan gedikten içeri girmişlerdir. Bu sırada iç kaleye çekilmiş olan Anı vali ve kumandanı, şehri terk etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁰ Selçuklu askerleri Anı şehrine girdikten sonra fetih tam olarak gerçekleşmiş değildi çünkü şehrin savunmasından sorumlu muhafızlar iç kaleye çekilip mukavemet göstermeye hazırlanmışlardır. Ancak bu kalelere giden yollar odunlar ile kapatılmış ve Sultan bunların yakılmasını emretmiştir. Bunun askerler cizye vermeyi kabul ederek teslim olmaya karar vermişlerdir.⁴¹

³⁵ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.64.

³⁶ W. Barthold, "Anı", *IA*, C.I. MEB İstanbul 1993, s.435.

³⁷ Ahmet Toksoy, "Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları" s.687-88-89.

³⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.337.

³⁹ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.52.

⁴⁰ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.146.

⁴¹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.148.

Selçuklular yaklaşık olarak bir ay süren kuşatma neticesinde 16 Ağustos 1064'te Anı'yı ele geçirmişlerdir.⁴² Türk ve İslam tarihinde büyük bir hadise dönüm noktası sayılan Anı'nın fethi ile Bizanslılar'ın yirmi yıl önce yerleşip Selçuklu akınlarına karşı tutunarak korundukları büyük bir müstahkem şehir açılmış ve şehir Selçuklular'ın idaresine geçmiştir. Şimdiki Türkiye'nin temelleri de Kars ili topraklarında atılmıştır.⁴³ Alp Arslan Anı'yı fethettikten sonra burayı Divin Şeddadi Emiri Ebû'l Esvâ'a vermiştir.⁴⁴ 1124 tarihinden itibaren Anı ilk defa Gürcüler tarafından zaptedilmiştir. Şeddadiler'in memleketten ihracından sonra Anı havalisi Gürcistan krallığına ilhak edilerek "Ermeni Zahari" saltanat hanedanına tımar olarak verilmiştir. 1226'da Harezmsah Celaleddin tarafından muhasara edilmiş ve 1239'da da Moğollar tarafından zaptedilmiştir. 1319 senesinde ise bir deprem neticesinde harap olmuştur. Şehrin hangi tarihte terk edildiği tayin edilememiştir. Saray ve kiliseler harap olduktan sonra yabancı ve fakir bir halkın enkaz altına yerleşerek yaşamış olduğu kazılar sonucunda görülmüştür.⁴⁵

Anı'nın fethinden sonra Sultan Alp Arslan'ın yönünü çevirdiği Kars şehri 1054 yılında Kutalmış tarafından bir saldırıya uğramış fakat iç alınmadan bunun haricinde olan yerler yağmalanmıştı. Sultan Alp Arslan Kars Kralı Gagik'e itaatini bildirmesi için huzuruna çağırtmıştır. Vanad Kralı ülkesini kurtarmak için cizyeye razı olup Selçuklu tabiyetini kabul etmiştir. Alp Arslan IV.Bagrat'ı cizyeye bağladıktan sonra Anı Bagratlı Krallığı ülkesini içerisine almış olan Anı vilayetini fethettikten sonra Kars Bagratlı Kralı Gagik Abbas'da cizyeyi kabul etmiştir.⁴⁶ Sultan Alp Arslan Kars Bagratlı Kralı Gagik'e hilat giydirmiş ve kendisinin vasalı olarak yeniden şehre kral tayin ettikten sonra İran'a gitmiştir. Gagik sultan İran'a döndükten sonra Kars şehrini ve Vanand eyaletini Kapadokya'da bazı şehirler (Zamantı havalisi/Pınarbaşı) karşılığında Bizans İmparatoru Konstantin Dukas'a teslim etmiştir.⁴⁷ Alp Arslan İran'a dönünce, 1064 baharında

---

⁴² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* s.149. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.67. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.342. W.Barthold, "Anı", s.435-37.

⁴³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.342.

⁴⁴ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* ,s.150., Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.74.

⁴⁵ W.Barthold, "Anı", s.437.

⁴⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.344.

⁴⁷Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.152. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.345. Gülay Öğün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti",Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu

ülkesini ele geçiren ve Kars'a garnizon yerleştiren Bizanslılar, hem Malazgirt ile bütün doğudaki kaleleri tahkim ediyor, hemde müttefikleri IV.Bagrat'a deniz ve karayolu ile yardım ederek, onu güçlendirip Selçuklu tabiyetinden çıkarmayı gözetiyorlardı.⁴⁸ Gagik tebaası (Vanandlılar) ile Kars'tan ayrılınca Kars bölgesine Vanand, Kars ve *Çoruk* solundaki sıradağlara Bulgar/Balkar adını vermiş olan Bulgar/Karsak boyları ve oymakları başka bir deyişle Vanand topraklarında yaşayan Gregoryan Oğuzlar (Vanand Bulgarları/Karsaklar) da kralları Bagratlı Gagik ile birlikte buralardan çekilerek Orta Toroslar bölgesine yerleşmişler ve buradaki en büyük dağlarda Bulgar Dağı adını vermişlerdir.⁴⁹

Bu gelişmelerden sonra Doğu'da Anı Şeddadlı Emirliğinden Yahnılar ile Gökçedağ ile ayrılan Kars'a da Bizanslılar gelip yerleşmişlerdir.⁵⁰ Bizans'ın teşvikiyle *Abhaz (Gürcü) Kralı* IV.Bagrat Selçuklular'a tabi olmaktan çıkmış ve *Berde* bölgesine akın etmiştir (11 Kasım 1067-31 Ekim 1068). Berde bölgesinde *Şeki*'yi istila edip *Khartli* Gürcistan Kralı Gagik'in oğlu *Akhsartan'a* vermiştir. Burası Selçuklular'a ait olduğundan, Sultan Alp Arslan "Abhaz (Gürcistan) Ülkeleri" (Ardahan-Artvin) üzerine sefere karar vermiştir. Alp Arslan İkinci Kafkas Seferi'ne çıkarken beraberinde veziri Nizamülmülk ve ordu komutanlarından Gümüş Tekin, Afşin, Ahmet Şah ve Emir Sav gibi ordu komutanları da vardı.⁵¹ Alp Arslan'ın ordusu Şirvan Şah Feruz b. Salar'ın Azerbaycan ve Güney Dağıstan'daki toprakları olan "Ran'ı (Aran)" geçerek Nahçıvan'a ulaşmışlar ve buradan "Heret (Kakhet)" ülkesine (Şeki ve Gürcü) memleketlerine girmişlerdir. Daha sonra Tiflis şehrine ulaşmış ve bir kaç savaştan sonra burası da ele geçirilmiştir.⁵² Ocak 1069 sonlarında Kars'a geldiği anlaşılan Alp Arslan 1064'te Anı fethinin (16 Ağustos) haftasında itaat etmişken, sonbaharda Bizanslılar'ın eline geçen

---

Sempozyumu, Kars Valiliği Atatürk Üniversitesi Yay. Ankara 1992, s77. Ahmet Toksoy, "Malazgirtten Önce Türk Akınları", s.690., Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.32.

⁴⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.345. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.70.

⁴⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.15., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.152.

⁵⁰ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.152.

⁵¹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.159. Feray Temel, Ortaçağ Boyunca Kars, s.33.

⁵² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.153.

Kars'ı da fethetti.⁵³ Kars'ı fetheden Sultan, dağlara çekilen ve takibi göç olan Kral IV. Bagrat'ın vergi ödemek şartıyla bağlılığını kabul etmiştir.⁵⁴

Gürcistan'da beş ay kalan sultan, Ardahan bölgesini de fethetmişken Semerkant padişahı *Batı-Karahnalı Ebû İshak İbrahim'in* ölümünü haber aldı. Bu yüzden "Apkaz" (İmaret Abaza) ülkesi elinde kalan IV. Bagrat'ı haraca bağlayıp, fethettiği yerleri Gence Şeddadlı Emiri Fadlun'a Kars ili ve Ardahan bölgesini Anı Şeddadlı Emiri Manuçehr'e vererek, Gence ve Berde üzerinden İran'a gitmiştir.⁵⁵ Selçuklu Sultan'ı Alp Arslan batıya yaptığı son seferinde Bizans ile yaptığı 1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu'da yeni bir sayfa açmıştır. Bu seferden döndükten sonra 25 Kasım 1072'de hayatını kaybetmiştir. Bu sıralarda Bagratlı Kralı IV. Bagrat da hayatını kaybetmiştir (1074). Bagrat'ın yerine oğlu *II. Giorgi* geçmiştir. Selçuklu hükümdarlığında ise Melik Şah bulunuyordu. Sultan Melik Şah'ın hükümdarlığının ilk on yılı olan 1072 senesi amcası ve Kirman hükümdarı Kavurt Bey'le mücadele ederek geçmiştir.⁵⁶

II. Giorgi (1072-89) "Kartli" ve "Apkaz" kralı olduktan sonra Bizans'ın ilgisinden mahrum olmamıştır. Bizanslılar Anadolu'da Selçuklular ile mücadele içerisinde bulunurken, bir yandanda mezheptaşı ve müttefikleri olan Apkaz Kralı'na unvanlar vererek parasal yardımda bulunmayı da ihmal etmiyorlardı. Bütün bu çalışmaların politik beklentisi ise atalarının topraklarını Müslümanlardan geri alması için kralı teşvik etmektir. Kür boylarındaki halk arasına gönderilen ajanlar vasıtası ile bir ayaklanma çıkartılmış ve bunun ilk muhatabıda Gence Emiri Fadlun olmuştur.⁵⁷ Gürcü Kralı II. Giorgi'nin muhafız kıt'ası tarafından korunmakta olan *Gag Kalesi* isyan etmiş ve bu isyan Liparit'in oğlu *Yoane* tarafından bastırılmış ve kale onun tarafından teslim alınmıştır. Yoane burasını Emir Fadlun'a satmıştır. Daha sonra oğlu Liparit'i de yanına alarak Sultan Melik Şah'ın yanına giden Yoane itaatini arz etmiştir. Bu itaatin sebebidir Melik Şah'ı bölgeye sefer yapması için tahrik etme isteğidir.⁵⁸

---

⁵³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.74., Selçuk Ural ve Diğerleri, Kars Tarihi, s.153.

⁵⁴ Feray Temel, *Orta Çağ Boyunca Kars*, s.34.

⁵⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.74., Selçuk Ural ve Diğerleri, Kars Tarihi, s.162.

⁵⁶ Selçuk Ural ve Diğerleri, Kars Tarihi, s.165. M. Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.77.

⁵⁷ Selçuk Ural ve Diğerleri, Kars Tarihi, s.166.

⁵⁸ M. Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.88., Selçuk Ural ve Diğerleri, Kars Tarihi, s.166.

Bundan sonra Sultan Melik Şah Gürcistan'a giderek maiyetinde Yoane' da bulunduğu halde Samşvilde'yi muhasara ve zaptetti. Ondan sonra *Karthili* bölgesine giderek pek çok esir ve ganimet topladı. Bu sırada istirdad edilen "Tumanis'i" de *Serhang Savtekin'e* vererek buranın emiri Fadlun'u hükümetinden mahrum etti. "Kartel" de II.Giorgi'ye ait bütün yerleri zaptedip, kalelerine koruyucular tayin ederek pek çok tutsak ve yağmalarla dönmüştür.⁵⁹ Bir müddet sonra *Serhang Savtekin* gerek kendisinin ve gerekse tekrar emaretine iade edilen Gence Emiri Fadlun ile *Dovin ve Tomanis* emirlerinde kuvvetlerini yanına alarak kral Giorgi'nin üzerine yürüdü.⁶⁰ II.Giorgi'de ülkenin yukarı ve aşağı kesimlerinde kendisine ait kuvvetleri topladı ve iki taraf Tiflis'in güneyinde ve *Alget Çayı* üzerindeki "Farakhız" Kalesi altında savaştılar. II.Giorgi vaktiyle Rumların eline geçen bütün hisarları ele geçirdi. *Anakopya'yı* *Apkhazet'in* başlıca yerlerini Ardanoç-Artvin kesimi, *Şavşet* 1069'daki Alp Arslan'ın fethinden beri Türklerin elinde bulunan *Cavakhet* ve Ardahan sancağı kalelerinin çoğunu geri aldı.⁶¹ Kral bundan sonra Türklerin eline geçmiş olan Kars şehri ile çevresini, Vanand, Karnifor ve Asyan kalelerini almış ve buralara yerleşen Türkleri çıkartmıştır.⁶²

Bu sırada Bizans İmparatorluğu'nun doğu hududu kumandanı unvanını taşıyan *Grigor* kralın yanına gelerek ona hizmette bulunmuştur. Vaktiyle Anı şehrini Sultan Alp Arslan'a karşı korumuş olan bu general Oltu, *Karnoukalak* (Kalikala= Teodosiapolis bugünkü Erzurum) şehirleri ile daha önce Gürcüler tarafından zaptedilmiş olan Kars şehrini ele geçirmiş ve Bizans İmparatoru adına bu bölgelere bir "Düklük" tesis etmişti. Gürcü Kralının bu havaliye gelmesi üzerine bu general Kars müstahkem mevkiini krala tekrar vermek mecburiyetinde kaldı. Ve bu kralda bu şehri "Şavşeth" anzavurlarına vererek müdafaalarını onlara devretti.⁶³ Kafkaslar bölgesinde Selçuklular aleyhinde gerçekleşen bu olaylar neticesinde kaygılanan Melik Şah bu olayların son bulması için kumandanlarından Emir Ahmed'i güçlü bir askeri kuvvetle birlikte "Erran"a göndermiştir. Bu emir "Kouel" (Kuvel Yukarı Posof merkezi ve Ahıska ile Ardahan'ın Şavşat'a varan yolu üzerindeki şimdiki Kaleli Kol Köyü'nün olduğu yer) den gelerek

⁵⁹ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.88. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.76., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.167.

⁶⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.77. M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.88.

⁶¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.77.

⁶² M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.77.

⁶³ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.89.

Kars'ı muhasara etti ve daha öncede defalarca Türkler tarafından alınmış olduğunu gördüğümüz şehri kesin olarak ele geçirmiştir.⁶⁴

Bu savaş 1080 *Kuvel/Kol* (Posof) Zaferi olarak tarihteki yerini almış ve bundan sonra Gürcüler etkili bir mukavemette bulunamamışlardır. Emir Ahmed, Bizanslı komutan Grigor'un elinde tuttuğu Oltu ve Erzurum bölgesi topraklarını da ele geçirerek buradaki Rum hakimiyetine kesin olarak son vermiştir (1080).⁶⁵ XII.Yüzyıl içerisinde Anadolu sürekli olarak düzensiz bir manzara göstermiş ve çok kanlı çatışmalara sahne olmuştur. Anadolu'da artık Bizans hakimiyetinin dışında bulunan doğu bölgesinde Gürcüler, Şeddadiler, Saltuklular, Mengücekler, Artuklular, Danişmendler, Zengiler büyük bir mücadele içindeydiler. Selçuklular'ın ilk fetihleri sırasında, Doğu Anadolu'da kurulmuş Türk beyliklerinden ilki Saltuklulardır. Malazgirt Zaferinden sonra Sultan Alp Arslan, *Micingirt'teki* kitabeye göre merkezi *Erzen veya Erzen-Rum* (Erzurum) olan Anı Şeddadlılar'ı batısındaki Kars, Pasinler, Erzurum, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan bölgelerini Ebû'l Kasım Saltuk'a ıktâ olarak vermiştir.⁶⁶

İzzettin Saltuk'un veziri Firuz Ağa tarafından Kars Kalesi tamir ettirilmiş, tamirata ait kitabe (H.548- M1153) Kars Kalesi'ne yerleştirilmiştir. Tarihçi İbn'ül Erzak, İzzettin Saltuk için Kars hakimi tabirini kullanmıştır.⁶⁷ Kars'ta *Micingirt'te ve Bardız'da* kale tamirini gösteren ve Erzurum'daki Saat Kulesi, Tepsi Minare ve Ulu Cami gibi büyük abideler üzerinde bulunan kitabeler ile İzzettin Saltuk ve oğlu Nasırettin Muhammed'e ait bakır paralardaki yazılardan biraz bilgi edinilmektedir. İzzettin Saltuk'un, bir çok paraları ve bilhassa Kars ilinde kitabeleri kalmıştır.⁶⁸

1.5. Saltuklu Gürcü Mücadeleleri ve Sonrasında Kars

Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın ölümü üzerine hanedan üyeleri arasında saltanat mücadelesi başlamış ve özellikle I. Kılıçarslan'ın da ölümü üzerine ülke parçalanma tehlikesi içerisinde bulunuyordu. Bagrat tahtına ise Apkaz kralı *II.David*

⁶⁴ M.Halil Yinanç, *Selçuklular Devri*, s.89., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.169. Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.77.

⁶⁵ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.169.

⁶⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul 2011, s.19-20. Feray Temel, *Orta Çağ Boyunca Kars*, s.36.

⁶⁷ Osman Ülkü, *Kars-Ardahan Tabyaları*, s.35.

⁶⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.373-374., Feray Temel, *Orta Çağ Boyunca Kars*, s.36.

geçti. II.David 1110 yılında Kıpçak destekli ordusu ile Gence bölgesine saldırmış ve Selçuklu sultanı Tapar'ın gönderdiği askerler tarafından mağlup edilmiştir. Bu saldırıda başarısız olmuşsa da Apkaz Kralının itaati bıraktığının bir göstergesidir.⁶⁹ Büyük Selçuklu Sultanları arasında iç karışıklıklardan faydalanan Gürcü Kralı David 1115 senesinde Türklere karşı taaruzla geçti. “Rostof” u aldıktan sonra Çoruh Nehri vadisinde ilerlemeye başladı. Hatta 1116 yılında Saltuk iline girip Pasin Ovası'na kadar gelmiş ve pek çok Türk'ü öldürmüştür.⁷⁰ 1118'de Azerbaycan taraflarına da akınlar düzenleyen II.David İl-gazi kumandasındaki Selçuklu ordusunu 1121 senesinde mağlup etmiş ve Türk idaresinde bulunan Tiflis şehrini almıştır. Kralın Kafkasya'daki bu başarılarının kaynağı kuzeyden gelen ve Oğuzların eski düşmanı olan Şamani Kıpçaklar ile olan ittifakı olmuştur.⁷¹

II.David ele geçirdiği kaleleri ve şehirleri elinde daimi olarak tutabilecek ve işgal edebilecek bir orduya sahip olmadığının farkında olduğu için Kıpçaklar'dan başka bir güç alabileceği yer olmadığı düşüncesine vasıl olmuştur.⁷² Bu sırada Alp Arslan'ın Şeddadilere verdiği Anı şehri hükümdarı *Menuçehr'in* oğlu Ebû'l Esvar (1118-1124) Gürcü taaruzlarına karşı koyamayacağını düşünerek Anı Kalesi'ni Erzurum Saltuklu hükümdarına 60.000 dinar karşılığında satmaya karar verdi. Fakat bu haberi öğrenen Anı hristiyanları Kral David'i davet ederek şehri 1124yılında ona teslim ettiler. Anı'da büyük cami olarak kullanılan kilisede tekrar eski haline getirildi. Böylece Sultan Alp Arslan'ın 1064'te fethedip 60 yıl müslümanların elinde kalan Anı artık Gürcüler'in işgaline girmişti.⁷³ 1124Mayıs ayında da Kür sancağındaki Selçuklu toprakları olan Ahılkelek, Çıldır, Ardahan kesimi Göle, Yukarı Pasin, Hasan Kale kesimi ele geçirildi. Buralarda ele geçirilen Türkmenler tutsak edildi ve katledildi. Kıpçaklar Ahılkelek'den İspir'e değin yeni aldıkları yerlere yerleşmeye başladılar.⁷⁴

Anı'nın düşmesinden sonra Horasan'da hüküm süren Sultan Sancar, 1125 yılında diğer bir Şeddadi Emiri olan Fadlun'u ve Kars ile Divin emirininde yardımıyla Anı

---

⁶⁹Seşçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* , s.180.

⁷⁰ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.23. Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.181.

⁷¹ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.23., Fahrettin Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.112.

⁷² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* , s.183.

⁷³ Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s.337. Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.23. Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.188., Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.38.

⁷⁴ Fahrettin Kırzıoğlu, *Kıpçaklar*, s.119.

üzerine gönderir ve Anı kuşatılır. Kuşatma bir yıl devam etmiştir. Anı valisi *Orbelian Ebu Leys* Gürcü Kralı Dimitri ile Kıpçaklar'dan yardım gelmemesi ve şehirde açlığın başlamasından dolayı teslim olmayı kabul etmişlerdir.⁷⁵ 1126 yılındaki anlaşmadan sonra Fadlun Anı şehrine girmiş ve burada ailenin hakimiyeti tekrar başlamıştır.⁷⁶ Bu dönemde Saltuklu Devleti'nin idaresinde Emir Ali bulunmaktaydı. Emir Ali beyliği 22 yılı kadar idare etmiştir. Bu süre içerisinde Haçlılara karşı gazalarda önemli başarılar göstermiştir. Emir Ali'den sonra (1124-1132) Emir Gazi Gelmiştir.⁷⁷ Emir Gazi'nin ölümünden sonra Saltuklu Devleti onun yeğeni ve Emir Ali'nin oğlu İzzeddin Saltuk'un idaresine geçti. 1132 yılında tahta çıkan İzzeddin II.Saltuk 36 sene hüküm sürmüştür. Diğer Saltukoğulları gibi hükümdar da önceden olduğu gibi Sökmenoğulları (Ahlatşahlar) ve Erzen beyleri ile Gürcülere karşı ittifak oluşturmuştur.⁷⁸

Anı Emiri Fahreddin Şeddad 1153 senesinde Saltuklu İzzeddin'in kızı ile olan nişan bağının bozulmasından bir süre sonra intikam almak için harekete geçmiştir. İzzeddin Saltuk'a elçi vasıtası ile bir haber göndererek "ben zayıfladım Gürcülere karşı Anı'yı müdafa edecek gücüm yoktur. Bu şehri sana vereyim ve burada senini hizmetinde kalayım" diye teklifte bulunmuştur. Ayrıca Fahreddin Şeddad Anı'ya bir günlük mesafede *Bazuy* (Gümrü doğusunda Penbeb suyu başlarında) dağı yakınında bulunana Dimitri'ye de haber göndererek ülkesine davet etmiş ve Saltuk'un hareketinide bildirmiştir.⁷⁹ İzzeddin Saltuk'un Anı'ya varınca kralda ordusu ile gelmiş ve Erzurum ordusuna hücum etmiştir. Bu baskın üzerine Türkler bozguna uğratılmış ve sayısız askerle birlikte İzzeddin Saltuk'da esir verilmiştir. Bu sebeple damadı Ahlatşahı Sökmen ile Artuklu hükümdarları krala elçi gönderip Saltuk'u kurtarmak için bir anlaşma yaptılar. Daha sonra serbest bırakılıp Erzurum'a dönen Saltuk, kendisiyle birlikte esir edilen askerlerini de satın almak için hesapsız mal göndermiştir.⁸⁰

Gürcüler bu savaşa ve zafere rağmen Anı'yı alamadılar. Fahreddin Şeddad intikamını almış fakat kendisinin saltanatıda uzun sürmemiştir. 1155 yılında Anı'da

---

⁷⁵ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.190. Feray Temel, Ortaçağ Boyunca Kars, s.37.

⁷⁶ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.24., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s191.

⁷⁷ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.24.

⁷⁸ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.197. Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.26.

⁷⁹ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.26-27., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.197.

⁸⁰ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.27., Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.38-39., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.197-198.

bulunan Ermeni papazlarının tertiplelediği bir hareketle Fahrettin yönetimden uzaklaştırılarak yerine kardeşi III. Fadlun (Fazlûn) getirilmiştir.⁸¹ Bu sırada Gürcü tahtında da değişiklik olmuş Dimitri'nin yerine tahta 1156 yılında III.Giorgi geçmiştir. Irak Selçuklu Devleti'ne de II.Muhammed'in ölümünden sonra, tahta Süleyman Şah geçmiş, fakat olaylar karşısında direnç gösteremediğinden 1161'de öldürülmüştür. Yerine Arslanşah hükümdar olmuştur.⁸²1161 yılında Anı papazlarının tekrar isyanları bu şehrin Gürcülerin eline geçmesine sebep olmuştur. Bu hadise üzerine Türk hükümdarları ordularını toplayarak 1161 temmuzunda harekete geçtiler. Bunlar Ahlat Şahı II.Sökmen, Erzurum İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis Beyi Togan Arslan'ın oğlu ve Saltuk'un damadı Fahreddin Devlet-şah, Kars ve Sürmeli beyleri ve onları takiben Artuklu hükümdarı Necmeddin Alp idi.⁸³ Anı üzerine yürüyerek şehri 1161 Ağustosunda kuşattılar. Bu esnada Gürcü Kralı Giorgi'de gelip Anı kapısında Türk askerlerine saldırdı. İzzeddin Saltuk'un habersizce çekilmesi Türklerin bozgununa sebep oldu. Gürcü Kralı önce İzzeddin Saltuk'a 1154'teki tutsaklıktan kurtulurken verdiği sözü hatırlatarak (Saltuk hayatta kaldığı sürece ona ve çocuklarına karşı muharebe yapmayacağına dair yemin etmişti) Kars'ı alıp yakacağını bildirerek Saltuk'un tarafsız kalmasını sağlamıştır.⁸⁴

Gürcü Kralı Giorgi 1161 yazında bir günlük muhasaradan sonra Anı'yı aldı, müslüman ve hristiyan 1000 kişi öldürdü ve 200 kişilik bir garnizon yerleştirdikten sonra memleketine döndü.⁸⁵ İzzeddin Saltuk'un çekilişinde yemin yarine Kars'ın kendisinde kalması için yapılan bir anlaşmanın rolü mevzuudur. Elçi Cemaleddin Ebû Cafer Muhammed b. Ali'de esirlerin kolaylıkla serbest bırakılmasında önemli olmuştur. Tiflis'e vardığında orada müslüman hasta ve zayıflar için bir hastahane inşası için izin isteyince kral bunu kendisini yapabileceğini söylemiştir. Gürcü taaruzları ile yıkılan Kars'ın surlarını tamir için 7000 dinar göndermiştir.⁸⁶ Gürcüler Kars'ı aldıktan sonra 1162 Temmuzunda *Duvin (Dubeyl)* i istila edip sayısız müslüman öldürüp esir

---

⁸¹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.198.

⁸² Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.393.

⁸³ Feray Temel, *Orta Çağ Boyunca Kars*, s.39.

⁸⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* , s.200., Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.28.

⁸⁵ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.29.

⁸⁶ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.30.

etmişlerdir. Camileri ve evleri yakarak Tiflis'e döndüler. Bir müddet sonra da Gence'yi yağma ve tahrip ettiler müslümanları kılıçtan geçirdiler.⁸⁷ Bu felaket haberi üzerine Ahlat Şahı Sökmen, Erzen Beyi Devlet-şah, Erzurum Meliki Saltuk, Azerbaycan Atabeyi İl deniz, Selçuklu Sultanı Arslan Şah ve onların askerleri ile birlikte Türkmenler 1163 yılında Gürcüle karşı sefer çıktılar. Gürcistan'a giren Türkler düşmanı çok ağır bir bozguna uğrattılar ve burayı bir ay kadar yağma edip esir alarak Anı kapılarına ilerlediler. Vardan 1163 Savaşı ile İl deniz Anı şehrini dört yıl kuşatmış ve Gürcü Kralının burayı teslim etmesini sağlamıştır. Bu mağlubiyetten sonra Giorgi III. Kaçarak kurtulmuştur.⁸⁸

Kars ve çevresinde Saltuklular'a ait kitabeler bulunmaktadır. 93 Harbinden sonra bölgenin Rus işgaline uğraması ile beraber, iskan siyaseti sebebi ile bölgede yapılan çalışmalar neticesinde Türk İslam eserleri büyük bir tahribata uğramıştır. Türk eserleri bulunan tarihi kitabeler kazınırken, ele geçirilen kitabeli taşlar ya kırılarak yollara döşenmiş ya da yapı malzemesi olarak kullanılabilir olanlar temellere atılıyor yahut tersine çevrilerek duvarlara konulup kullanılmıştır.⁸⁹ 1921 yılında el değiştiren İstasyon Mahallesi Cumhuriyet Caddesinde eskiden bir Rum'a ait olan evin bahçe kapısı temelinde bir kısmı toprak içerisinde kalmış olan bir taş üzerinde, sade bir kûfi yazı ile Arapça olarak yazılan ve Kars'ta bulunan islami yazıların en eskisi olan kûfi kitabenin, 1132-1145 yılları arasında Ahlat-Bitlis Emirlerinden kalmış olduğu sanılmaktadır. İkinci satırın başında *Kutlug* adı okunan bu kitabenin açıkça okunabilen tek kelimesi budur.⁹⁰

Bundan sonra şehrin en eski kitabesi, Saltuklu İzzeddin Saltuk'un (1145-1174) emirliği zamanından kalma H.547/M.1152 tarihli kabartma ve kaba nesihle yazılı Arapça kitabedir. Dokuz satırlı bu kitabe bugün Kaleiçi Mahallesi çeviren surlardan Kazım Paşa Caddesi'nin Göl Yeri'nden gelen Ark Köprüsü'nü kuzeye aştığı yerde, 1579 yılında Osmanlı tadilatında kaleye ek olarak yapılan Osmanlı burcunun yakınında bir yapıda bulunur.⁹¹ "Yusuf oğlu Ebû Sa'id Arslan" isimlerine rastlanılan bu kştabeye göre,

---

⁸⁷ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.126.

⁸⁸ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.204., Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.126-127., Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.30-31-32.

⁸⁹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.192., Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.41.

⁹⁰ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.192.

⁹¹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.192.

ordu başbuğu manasına gelen “İsfehselâr” lakabını taşıyan bu emirin buyruğu ile yapının edildiği anlaşılmaktadır. Kitabede, sultanların ve meliklerin keskin kılıcı, milletlerin inağı gibi tabirler ile anılan emirin bir de Hüseyin adında bir veziri olduğunu anlıyoruz. Saltuklu ve Şeddadiler’de görülen adlardan olmayan bu isimlerin Ahlat-Bitlis emirlerine ait olduğu düşünülmele birlikte, Kars şehrini 1152 tarihinde müstakil bir emirlik olarak Yusuf Oğlu Ebû Sa’id Arslan adında bir emirin yönettiği anlaşılmaktadır.⁹²

III.Murad döneminde Lala Mustafa Paşa kumandasında Anadolu ve Şam Beğlerbeği ile askerleri tarafından 1579 yılı Kars Kalesi’nin tamiri sırasında orduda bulunan tarihçilerin dikkatinden kaçmayarak kaydedilmiş olan kitabede “Kars Kalesi’nin ve başka yapıların, Melik İzzeddin döneminde, melik ve sultan unvanları ile anılıp Saltuklular’a tâbi olan Kars emiri Keremüddin’in kızı Tâcünnisâ Khatun” diyede bilinen “Begüm”ün de yardımı ile Saltuklu veziri “Firuz Akay” tarafından tadilattan geçirilip yeni yapıların inşa edilmiş olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.⁹³ İzzeddin Saltuk 1168 Nisanında ölüp yerine oğlu Nasreddin Muhammed’in tahta geçtiğine dair kayıt vardır. Gürcüler’e karşı son mücadelelerde Saltuk’un rölü gözükmemekte ve komşuları arasında itibarının sarsıldığı görülmektedir.Azerbaycan Atabeyi Kızıl Arslan (1191) ve Ahlat Şahı Bek Timur’un ölümleri (1193) üzerine Saltuklular Gürcüler Karşısında istila emelleri kolaylaşan, Gürcüler’in Kars, Sürmeli ve hatta İspir üzerine yürüdüklerini ve Erzurum kapılarına kadar ilerledikleri görülmektedir.⁹⁴

Kıpçak askerleri ile kuvvetlenen Gürcüler Doğu Anadolu’da ve Azerbaycan’da parçalanmış küçük ve zayıf Türk Devletleri’ne karşı birçok istilalara girişiyorlar, bazen galip bazende mağlup oluyorlardı. Geçekten İran’da Büyük Selçuklular’ın çöktüğü bu devrede Azerbaycan Atabeyleri ve Ahlatşahları gibi Erzurum Saltukluları’da çok zayıf bir haldeydiler. Saltuklu şehzadesinin hristiyanlığı kabul ederek Kraliçe Tamara ile evlenmesi da başka bir zaaf olarak burada kayda şayandır.⁹⁵ Gürcüler’in İslam beldelerini istilaları ve son olarakda Anadolu’nun doğuda Türk-İslam dünyası ile kapısını teşkil eden Erzurum’u tehdit etmeleri Selçuklu tahtına çıkan Süleymanşah

---

⁹² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* , s.193.

⁹³ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.193.

⁹⁴ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.35.

⁹⁵ Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars*, s.42.

(1196-1204) üzerinde çok ağır bir tesir yapmıştır. Sultan II.Rüknettın Süleymanşah Bizans'ı vergiye bağlayıp Kilikya Ermenilerini itaat altına aldıktan sonra, Anadolu Türk Birliğini sağlama düşüncesi içerisinde Doğu Anadolu'da yayılma siyaseti izlemeye başlamıştır. Süleymanşah Doğu Anadolu'da birtakım Türk Beyşilklerini ortadan kaldırdıktan sonra Erzurum'a vardı ve 1202 yılında Nasreddin Muhammed'i tahtından ederek Erzurum'un idaresini Elbistan meliki olan kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a vermiştir. Böylece 1072 yılında kurulan Saltuklular 1202 yılında tarih sahnesinden silinmiştir.⁹⁶

Erzurum'un ilhakından sonra II.Rüknettın Süleymanşah Kraliçe Tamara'ya da ağır bir mektup gönderip Gürcistan'a sefere çıktı. Kars'ı Konya'ya bağlamak ve Bagratlılar'a kaptırmamak için Aras boyunca ilerlerken, 1202 Temmuz sonunda Gürcü-Kıpçak orduları ile karşılaştı.⁹⁷ İki ordu *Micıngerd'in* batı tarafında (tarihi Erzurum-Kars kervan yolu üzerinde) Bolostik/Bolortki'de savaşa tutuştu. Savaşı önce Selçuklu ordusu kazandıysa da Bayrakdarın atı yamaçtan sürüp, sultan sancağını yere düşürmesiyle, sağ ve sol kanattakiler, Sultan tutsak alındı sanarak düzenini kaybedince, toparlanıp kaçmaya hazırlanırken Gürcistan ordusu, bu durumu görerek, geri dönüp savaşı kazandı. Selçuklu ordusu çekildiği halde çok zaiyat vermiş olan Gürcüler onları takip etmeden geri döndü.⁹⁸ Kars Saltuklular'dan ziyade Ahlatşahlar ve bazende Gürcüler'in elinde kalmıştır.⁹⁹ 1200'de Büyük Selçuklular'a bağlı Anı Şeddadileri yıkılıp toprakları Gürcistan Atabeyi Zakare ve İvane kardeşler tarafından ele geçirilmiştir. Kars şehride Ahlat orduları tarafından Sokmanlılar idaresine girdi.¹⁰⁰

Gürcü ordusu, 1205 yılında Kars Emirliği'nin de tâbi olduğu Ahlatşahlar (Sökmenliler) hükümeti topraklarına saldırmışlardır. Zakara ve İvane kardeşlerin emrindeki Gürcü ordusu, Yukarı Murat boylarında bulunan yerleşimleri yıkmak suretiyle ilerleyerek Malazgirt şehrini ve çevresini yağmalamışlardır.¹⁰¹ Ahlatşahlar bahsedilen olaylar ile meşgul iken buraya tâbi Kars Emirliği 1204 yılından beri Anı ve

⁹⁶Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.217-219.

⁹⁷ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.139., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.219-220.

⁹⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.140.

⁹⁹ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.47.

¹⁰⁰ Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", s.363.

¹⁰¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.141., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.220

Divin'e nazaran daha kahramanca bir tutum sergileyerek Gürcü saldırıları sonucu bütün kale ve hisarlarını kaybettiği halde Kars Kalesi'nde, Ahılkelek ve Karsak Gölü arasındaki Kaleli, Sargis, Torlu, Şalva, ve Meskhler (Ahıska-Ardahan-Ahılkelek bölgesinde yaşayan ahali) nin uzun süredir taaruzları ile müteşekkil Gürcü kuşatmasına zorluklar içersinde direnmeye devam etmiştir.¹⁰² Tamara, bir türlü ele geçiremedikleri Kars hakkında bilgi aldıktan sonra eşi David'i, Zakara ve İvane birlikteliğinde Yukarı Kartlı ordusu ile birlikte Kars'a göndermiştir. Kars Kalesi, Tamara'nın tahta geçişinin (1207) yirmi üçüncü veya yirmi dördüncü yılında bütün mülhekatındaki kale ve hisarları, hristiyanların eline geçmiş bulunduğu halde direniyor ve açlıktan yorulmuş bulunuyordu. Daha sonra bizzat Kraliçe Tamara gelirse teslim olacakları şartını bildirmeleri üzerine teslim oldular. Tamara'nın oğlu Giorgi, Kars Kalesi ve çevresini teslim aldı. On yedi yıl (1191-1207) içindeki seferlerde *Zorakert (lori)'ten*, Aras'a *Gang'dan*, Gence'ye, *Cavakhet'ten*, İspir'e kadarki fetihlerden, Tamara'nın elinde ancak kendisine mülk kalan Kars oldu.¹⁰³

Kars'ın Gürcü Kraliçesi Tamara tarafından ele geçirilmesinden sonra Gürcü-Kıpçak ordusu, Ahlatşahlar'ın topraklarına bir saldırı düzenlemiştir. Ancak yeni Sökmen-ili hakimi Melik Eşref Gürcüler'i mağlup ederek Zakara'nın kardeşi İvane'yi tutsak almıştır. Bu sayede birçok müslüman esir kurtarıldığı gibi Gürcü saldırıları da durdurulmuştur.¹⁰⁴ Moğollar'a karşı olan kahramanlıklarıyla İslam dünyasının hayranlığını ve kalbini kazanan Harezmsah Sultan Celaleddin Mengü-birti, kendi ülkesini terk ettikten sonra, Azerbaycan'a gelmiş ve orada hakimiyetini kurmuştur. Gürcüler'in Azerbaycan, Ahlat, Erzurum ve Şirvan ülkelerine yaptıkları savaşları ve zulümleri öğrenince onlara karşı sefer girişti. Gürcü, Kıpçak ve Lezgiler'den oluşan ordularını imha ettikten sonra 1225'te Tiflis'e girdi. Bir asır önce Türkler'in elinden çıkan bu şehirde İslamiyet diriltildi. İvani'nin elinde bulunan Anı ve Kars Gürcülerden temizlendi.¹⁰⁵ Bu sırada Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykubad Moğol tehlikesi karşısında Harezmsahı dostluk ittifakına davet etmiş ancak olumsuz bir yanıt almıştır.

---

¹⁰² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.223., Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.141. Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.121.

¹⁰³ Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.142., Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.414-415.

¹⁰⁴ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.224.

¹⁰⁵ Osman Turan, *Türk Devletleri Tarihi*, s.127.

I.Alâeddin buna karşılık, damadı olduğu Eyyubile, ile birleşerek Melik Eşref ile ittifak yapmıştır. İki dostun ordusu Erzincan bölgesinde toplanırken, *Mengubert*'i de Erzurum meliki Rükneddin'le birlikte ordusunu savaşa hazırladı. İki ordu arasında 4 Ağustos 1330'da Yassı Çemen'de başlayan savaşta Harezmsahlar'ın ordusu dağıldı. I.Alâeddin Konya ve Aksaray çevresini amcası oğlu Rükneddin'e vererek Erzurum'daki hükümetini kaldırdı. Eleşgirt ile Pasinler'de Avnik Kalesi müttefik melik Eşref'e bırakıldı. Erzurum bir vilayet halinde Konya'ya bağlandı. Böylece Kars ilinin batısı, Harezmsahlar'a bağlı Küçük Erzurum Selçuklular'ından Anadolu birliğini tamamlamak üzere bulunan Konya Selçuklu Devleti'nin idaresine geçti.¹⁰⁶

1239'da bir kaç koldan gelen Moğollar, *Cormagon Noyan* komutasında, kısa zamanda Tiflis dahil tüm Gürcistan'ı Anı, Kars ve Sürmeli'yi ele geçirdi ve bölgeyi Cengiz devletine bağladı. 1239-1355 yılları arasında 116 yıl boyunca Kars, Moğollar'ın yönetiminde kaldı. Bunun 1239-1256 arası Cengizli valilere, 1256'dan sonrası ise İlhanlılar'a bağlı olarak geçmiştir. Bölge 1358'de Celayirliler'e, 1380'de Karakoyunlular'a bağlanmıştır. İlhanlı döneminde Kars ilinin merkezi sayılan Anı, *Has İncu* sayıldığından bazı vergilerden muaf tutulmuştur.¹⁰⁷ Timur 1386 yılında Tebriz'i fethettikten sonra yolu üzerinde bulunan Sürmeli ve Kars ile diğer birçok kaleyi fethederek bu yerlerde büyük tahribatta bulundu. 1387'de Timur'un ele geçirdiği Kars, vergi ödemek koşuluyla *Firuz-Piruz-Baht*'a teslim edildi. 1406'da Timur'un ölümü ile Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf taht kavgalarından yararlanarak Kars'ı tekrar hakimiyeti altına almıştır. Kars 1406-1469 arası 63 yıl Karakoyunlu idaresinde kalmıştır. Karakoyunlular ile Timurlular'ın 1421-28 ve 35 yıllarındaki savaşları sırasında Krakoyunlu İskender ve Cihanşah kardeşlerin saltanat mücadelelerinde vilayet merkezi Anı şehri bozulup yıkılmış ve XV. asrın yarısından itibaren de Erzurum ve Kars bölgelerinde korkunç iç kavgalar ve Akkoyunlu savaşları buralardaki eski büyük şehir ve kalelerin bozulup ıssız kalmasına sebep olmuştur.¹⁰⁸

---

¹⁰⁶ Feray Temel, Ortaçağ Boyunca Kars, s.47.

¹⁰⁷ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* , 263-264.

¹⁰⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.488., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* , s.267., Feray Temel, Orta Çağ Boyunca Kars, s.57.

1453'te Akkoyunlu Tahtına çıkan Uzun Hasan Karakoyunlular'a, Osmanlılar'ı ortadan kaldırmak amacıyla önce Karakoyunlular'a saldırdı. Akkoyunlular uzun savaşlardan sonra 1468'de tüm yöreyi ve Kars'ı ele geçirdi. Safevi Devleti'nin kuruluşuna kadar devam eden Akkoyunlular ile Şii-edebaliler arasındaki kanlı mücadeleler sırasında, Anı, Avnik (Pasinler merkezi) ve Erzurum şehirleri ile beraber Kars'ta harap oldu.¹⁰⁹ 1501'de Akkoyunlular Devleti'nin Safeviler tarafından yıkılmasıyla Kars bir müddet Avşar Türkmenlerinden Sevündük Han Korçu başı'nın elinde kaldı. Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında (1534) Pasin, Şüregel, Oltu gibi kalelerin Osmanlılar tarafından ele geçirildiği esnada Kars Kalesi'de Osmanlılar'a bağlanmıştır.¹¹⁰

1.6.OSMANLI HAKİMİYETİNDE KARS

1.6.1. Osmanlılar'ın Kars'ı Fethi

Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra konumu itibarıyla devletin en doğusunda sürekli bir mücadeleye sahne olan Kars, Akkoyunlu Devleti'nin 1501'de yıkılmasından sonra bir süre Avşar Türkmenlerinden Sevündük Han Korçubaşı'nın hakimiyetinde kaldı. 1514 Çaldıran Seferi sonunda Osmanlı ordusu Nahcıva-Revan çevresini vurmasına karşın Şüregel-Kars, Pasinler , Erzurum çevresindeki Sevündük Han'ın Türkmen Beyliği toraklarına dokunulmamıştır.¹¹¹ Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferinde Kars ordunun konak merkezi olarak sürekli kullanıma sahne olmuştur.¹¹² Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtiği zaman idari bakımdan Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı, bugünkü Kuzey Irak, Musul çevresi Osmanlılar'da idi. Irak, Bağdat başta olmak üzere, henüz Safeviler'de bulunuyordu. Kars, Erzurum, Van, Hakkari, Ağrı ve çevresi yani Doğu Anadolunun Doğu kısmı Safevi Devleti hudutları içerisindeydi.¹¹³

1534 Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında Kars'ın Osmanlılar eline geçtiği kuvvetle muhtemel olmakla birlikte Kars,Osmanlı hizmetine girmiş olan

---

¹⁰⁹Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.268., Fahrettin Kırzioğlu,"Kars", s.362.

¹¹⁰ Tufan Gündüz, "Kars", s.515-18.

¹¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Ankara 1993, s.111., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270.

¹¹² Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270.

¹¹³ Remzi Kılıç, *Kanuni Devri Osmanlı İnan Münasebetleri (1520-1566)*, IQ Sanat Yay. İstanbul 2006, s.127.

Dulkadirli Mehmet Han tarafından kesin olarak 1537'de Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir.¹¹⁴ Erzurum Kars Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak statüsünde bırakılmıştır. Kars'ın bu dönemlerdeki sınırlarında bir kesinlikten söz edilemez. Erzurum Eyaleti'nin kurulmasıyla birlikte Erzurum ve Kars havalisindeki Avşar-Türkmen Beyliği'ne de son verilmiştir. Çaldıran Seferi'nde Yavuz Sultan Selim'e itaat eden Avşarlı Sevindük Han, Sultan Selim'in vefatından sonra tekrar Safeviler'e yönelmiştir. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman, Erzurum'dan geçerken Avşar Beyliği'ni ilga ederek harap durumda olan Erzurum ve Kars kalelerini Osmanlı Devleti'ne kattı. Mehmed Han'ın Erzurum Bağlarbeyi'si olmasıyla da Erzurum ve Kars havalisi artık bir Osmanlı Eyaleti şeklini almıştır.¹¹⁵

İrakeyn Seferi sırasında Pasin Sancakbeyi tarafından Dulkadirli Mirza Ali Bey 5.000-6.000 işçiyle Kars Kale ve şehrini onarmak ve şenlendirmek üzere memur edilmişti. Kanuni Sultan Süleyman, böylece Aras ve Kür ırmakları başlarını kaplayan, Revan ve Tiflis yolları kavşağında bulunan, 1386'da Moğol hükümdarı Timur Han tarafından, karşı koydukları için yıkılan, Kars Kalesi'nin tamiri ve tahkimi ile stratejik değerini takdir etmiş, Anadolu'nun birlik ve bütünlüğünde imar faaliyetlerinin önemine işaret etmiştir.¹¹⁶

Ancak bu imar faaliyeti ve Kars'ın şenlenmesiyle kendisi için nasıl zararlı büyük bir Osmanlı üssü kurulacağını kestiren Şah Tahmasp ve oğlu İsmail Mirza ile bir ordu oluşturup, Kars'a ani bir baskın yapmıştır. 25 Ağustos 1548'de İsmail Mirza Kars'a baskın yaparak Amasya, Sivas, Tokat, Erzincan, Bayburt, Kemah, Erzurum ve Tercan'dan toplanan ve Kars'ı yeniden inşa edecek usta ve işçilerin çoğunu kılıçtan geçirmişlerdir. Beş bine yakın ırgat ve yapı ustasınca onarılan Kars Kalesi bozulup yakdırılmıştır.¹¹⁷

---

¹¹⁴ Tufan Gündüz, "Kars", s.516., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270.,

¹¹⁵ Jülide Akyüz, "16. Ve 19. Yüzyıl Arasında Kars", Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, Haz. Filiz Özdem, Kars 2011, s.77., Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.231., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270.

¹¹⁶ Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.264., Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, s.182., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270.

¹¹⁷ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, s.189., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270.

Şah Tahmasb, Kanuni Sultan Süleyman'ın Avrupa Seferlerinin yaratmış olduğu fırsattan yararlanarak, Kafkaslar'daki Sünni Türk ülkelerini istila etmiştir. Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Anadolu'daki göçebe Türkmenler'e karşı Şii-Safevi propagandası yapmıştır.¹¹⁸ 1548-1549'da Şah Tahmasb Van, Erciş ve civardaki kaleleri işgal etmiş ve Erzurum-Kars bölgesine kadar ilerleyerek çevreyi büyük oranda tahrip etmiştir. Akının çok yıkıcı olmasından Doğu Anadolu'nun oturulması ve geçilmesi imkansız bir hale getirilerek Osmanlılar'ın İran'a yönelik seferlerini engellemek düşüncesi esastır.¹¹⁹ Safeviler, 1548'de Erzincan-Bayburt taraflarına akın ederken, Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza'da Kars'a saldırmıştır. Bu sırada Safeviler ile birlikte hareket eden Gürcüler de Artvin ve Ordu taraflarına saldırmışlardı. Ayrıca Osmanlı Ordusu Avrupa'da savaşta iken, Gürcüler isyan ederek Erzurum valisi Musa Paşa'yı şehit etmişlerdi. Bütün bu gelişmeler üzerine Sultan Süleyman, Gürcistan üzerine bir sefer yapmayı planlamıştı. Erzurum Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı Gürcistan'ı almakla görevlendirdi. Erzurum Beylerbeyi Mehmet Paşa bazı sancak beyleri ile Çoruh boylarına yaptığı seferlerde Gürcü Atabeyliği'nden Bıraka, Komuka, Penak, Germek, Samagar, Ahka ve Gömge kalelerini ele geçirdi.¹²⁰

Türk Ordusu İran'a gitmek üzere Karacadağ yaylasında iken, Gürcüler'in isyan ettikleri duyuldu. Gürcüler'in bu kaleleri geri almak için taaruz edecekleri haberleri üzerine de Padişah, Vezir Kara Ahmed Paşa'yı görevlendirdi ve Erzurum, Karaman, Maraş, Rumeli mıntıklarına ait askerleri toplayıp gitmesini emretti. Beylerbeğileri ile sancak beylerine ulaklar gönderilerek, buldukları yerden Erzurum'a hareket etmeleri bildirildi.¹²¹

Ahmed Paşa, 1549'Da emrine verilen askerle Erzurum'a doğru yola çıktı. Gürcistan seferi için görevlendirilen kuvvetlerde Erzurum'da birleşti. 10 Eylül 1549'da çok mütahkem bir mevki olan Tortum Kalesi kuşatılmıştır. Kalede mahsur kalan Corci Ağa teslim teklifini reddetmesine karşın gece gündüz top ateşine tutulunca teslim olmak

---

¹¹⁸ Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.257

¹¹⁹ Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*,s.257., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.271

¹²⁰ Celalzade Mustafa Çelebi, *Kanuninin Tarihçesinden Muhteşem Çağ Kanuni Sultan Süleyman (Tabakât'ül Memâlik ve Derecât'ül-Mesâlik)*, Haz. Ayhan Yılmaz, Kariyer Yay. İstanbul 2011, s.287-s.288., Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*,s.283., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*,s.271

¹²¹ *Tabakâtü'l Memâlik*, s.291., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* ,s.271., Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*,s.284.

zorunda kalmıştır. Tortum'a Kale Beyi ve muhafızlar atanmış, Necah ve Emirahur kalelerinin anahtarları teslim edilmiş, Akçakale alınmıştır.¹²²

Gürcistan'da kırka yakın kale veya kasaba Osmanlı üksine katılmış ve dört büyük sancağa ayrılmıştır. Böylece, Erzurum ve Kars eyaletleri daha güvenli hale getirilmiş, Gürcü Beyleri'nin zaman zaman yaptıkları akın ve baskınlar bertaraf edilmiştir.¹²³

Kanuni 3.Doğu seferine çıkarken Kars üzerine yürümüş ve 1554'te Kars düzlüğünde ordugahını kurdurmuştur. 10 Temmuzda Şüregel'den geçen ordu, geçmiş yıllarda Tagmasp'ın Ahlat ve Bayburt taraflarında değin Osmanlı topraklarında yaptıklarına karşılık Revan ve Nahcivan kalelerini tahrip etmiştir. Safevi Şahı Erzurum'dan Nahcivan'a doğru çekilirken ' Daveli Vilayeti'' olarak bilinen Gürcistan bölgesine Mühürdar Afşarlu Şah Kulu Halife'yi yağmaya göndermiştir.¹²⁴

Bunu haber alan Kanuni Sultan Süleyman Başiaçuk, Açıkbaş, İmaret gibi Gürcistan taraflarına yürümek üzere tekrar Başvezir Ahmed Paşa'yı serasker tayin etmiş, 3.000-4.000 nefer tüfenkli yeniçeri çari ile Sokullu Mehmed Paşa, Karaman ve Şam Beylerbeyleri ve askerlerini yanına katmıştır. Oltu'ya kadar ilerleyen Osmanlı akını on altı gün sürmüş, birçok kale ve köy ele geçirilmiştir.¹²⁵

Ahmed Paşa'nın bu hücumu Gürcüler üzerine değil, Tortum, Oltu, Ardahan ve Pasin gibi yerlere saldıran Şah Tahmasb'ın kuvvetleri üzerinedir. Safeviler bu seferle ikinci kez şenlendirilen Kars Kalesi'ni tahrip etmek amacıyla Ardahan ve Çoruh boylarına saldırmışlardır. Ahmed Paşa'nın hücmu sayesinde Kars ve havalisi Gürcü toprakları Şah Tahmasb'ın saldırı ve zulmünden kurtarılmıştır.¹²⁶

1555'de İran'la yapılan Amasya Barışı ile Ardahan, Göle ile birlikte Zarşat (Arpaçay) bölgesi ve Kars Hanak Damal bölgesi Osmanlılar'ın eline geçti. Bu

---

¹²² *Tabakât'ül Memâlik*, s.291-s.292-s.293.,Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.285, Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.271.

¹²³ Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.286.

¹²⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, S.249., Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.61-62., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.272.

¹²⁵ Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.342-343., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.272.

¹²⁶ Selçuk Ural ve Diğerleri,*Kars Tarihi*,s.272., Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*,s.343., *Tabakât'ül Memâlik*,s.316.

anlaşmanın diğer bir yönü ise Safevi Devleti'nin kuruluşundan yaklaşık 55 yıl sonra Osmanlılar tarafından resmen tanınmasıdır. Doğu Anadolu, Azerbaycan, Tebriz, Kars, Ardahan, Erdelan Eyaletleri'nin birçok kaleleri, Irak-ı Arap ve Kuzey Irak kati surette Osmanlı sınırlarına dahil olmuştur.¹²⁷

Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid ve oğullarının Safevilere sığınmaları üzerine ilişkiler bir kez daha gerginleşmiştir. Şah Tahmasb, Şehzade Bayezid ve oğullarını Kanuni ve Şehzade Selim'e karşı koz olarak kullanmaya yeltenerek teslimleri karşılığında Kars'dan Bağdad'ın teslimine kadar pek çok taviz istemiştir. Şah Tahmasb, Şehzade Bayezid ve oğullarının teslimi karşılığında padişahтан 900.000 ve Selim'den 300.000 altın almak üzere anlaşma yapmıştır. Ancak Sultan Süleyman şehzadelerinin Erzuruma kadar getirilmediğini bahane ederek Kars Kalesi'ni vermemiştir.¹²⁸

16.Yüzyılda Osmanlılar ile Safeviler arasında meydana gelen savaşlar bu yüzyıl başında on iki sene sürecek olan yeni bir mücadeleyle başlamıştır. İran'da yaşanan taht değişikliği ve Osmanlılar'ın bu durumdan faydalanmak istemeleri mücadelenin yeniden başlamasına sebep olmuştur. Serdar olarak Lala Mustafa Paşa tayin edilmiştir.¹²⁹

Diğer taraftan İran başkumandanı Tokmak Han Çıldır eyaletini istila etmiş, Ardahan eyaletini de tahrip ederek Kars'a kadar ilerlemişti. 10 Ağustos 1578'de iki ordu Şeytan Kale denilen (Çıldır) mevkiinde kanlı bir muharebe yaptı ve mücadeleyi Osmanlı ordusu kazandı. Bu sırada Gürcistan karışmış, Ahılkelek, Akçakale, Çıldır, Yeni Kale, Mustafa Paşa'ya itaat arz etmişti. Bu mıntıklar Gürcü prenslerinin nüfuzu altında idi. Mustafa Paşa'nın hareketi devam ederek Tiflis alındı. Şeki'nde işgalinden sonra

---

¹²⁷ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK Ankara 1998, s.79., Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*,s.78., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*,s.272.

¹²⁸ M.Tayyip Gökbilgin,"I.Süleyman",*İ.A. C.XI. MEB, İstanbul 1979*, s.143.,Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.420., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*,s.272-273.

¹²⁹ Mehmet Saray,*Türk İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s.41., Jülide Akyüz,"16. Ve 19. Yüzyıllar Arası Kars",s.80.

Gürcistan'ı dört eyalete taksim ettikten ve beyler tayin ettikten sonra ordu kışlamak üzere Oltu-Pasinler yoluyla Erzurum'a döndü.¹³⁰

Sultan I.Ahmed zamanında Safevi Şah Abbas 1604'te Kars'a kadar ilerlemiş ve Kalenin terk edilmesi yönünde tehditlerde bulunmuştur. Kaledeki asker sayısının azlığı ve baskılar nedeniyle kale erleri teslim olmak zorunda kalmışlardır. Serdar Sinan Paşa'nın Kars'a yaklaştığı duyulunca Safeviler şehri terk etmişlerdir. İki ay Safevi işgalinde kalan Kars'ta 1579'da yapılan birçok yapı ve tamirat zarar görmüştür. 1616-1645'te şehirde tekrar onarım yapmıştır.¹³¹ IV. Murad zamanında 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması ile Safevilerle onaltı senedir sürmekte olan savaşa son verilerek Arpaçay sınır olmak üzere bölgede sükunet dönemi başlamıştır.¹³²

Ancak, 1664 baharında Ağrı Dağı ile Aras Koyu ve Tebriz bölgesinde yedi gün süren şiddetli deprem Kars'ta etkilemiş, yapıların yeniden harap olmasına yol açmıştır. Birçok cami, ev yıkıldı. Nadirşah, yeniden başlayan Osmanlı-İran mücadelesi sırasında 1734 yılında iki defa, 1745'te bir defa burayı kuşattısa da ele geçiremedi. 1745 kuşatmasında Şah Revan'dan getirttiği pamuk denklere ve ağaç kazıklarla Kars çayının suyunu keserek halkı susuz bırakmıştır. Haftalarca devam eden bu durum otuzbeş gün sonra şiddetli bir yağmur sonucunda Kars çayının taşıp bendlerin yıkılmasıyla son bulmuştur. Nadirşah, Ramazan ayını bahane ederek kuşatmayı kaldırmış ve geri çekilmiştir.¹³³

1.6.2. Osmanlı İdaresinde Kars

Kafkasya'da fethedilen bölgelerin korunması oldukça güç olup Tiflis'in Gürcü ve İran kuvvetleri tarafından baskı altında tutulmasından dolayı buralara gerekli sevkiyat, yiyecek ve savaş malzemesi ancak Gürcü topraklarından yapılabilirdi. Bu bölgedeki Osmanlı sınırlarının önem kazanması nedeniyle Sultan III.Murad Kars Kalesi'nin yeniden imarı ve şehrin şenlendirilerek eyalet merkezi haline getirilmesini

¹³⁰ Güler Sarı Ertem, Varlık Gazetesi (1921-1923) te Kars ve Etrafı ile ilgili Haberler, **Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013, s.16., Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İnan Siyasi Müsabetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s.54-55-56-57.

¹³¹ Jülide Akyüz, "16. ve 19. Yüzyıllar Arası Kars", s.80., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.273.

¹³² Remzi Kılıç, *Kanuni Devri*, s.195., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.273.

¹³³ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.273., Tufan Gündüz, "Kars", s.515-518

emretmiştir.¹³⁴ Şehzade Bayezid'in İran'a firari dolayısıyla söz konusu olan diplomatik faaliyetleri sırasında, Kars Kalesi'nin iki devlet hududu arasında hali bir arazide bulunması kalenin tekrar tamirini sağlamış ve 1579'da kale tamir edilerek Erzurum sınırının emniyet altına alınması düşüncesiyle, 1578'in son günlerinden itibaren Kars'ın tamiri ve binası için hazırlıklara girişilmiştir.¹³⁵ Kür başları ile Aras'ın yukarısını kapsayan kale 1555 barışına göre İran'dan kalan Şüregel sancağı ile Taht-düzü'de denilen Kars Ovası'nı ayıran ve sınır çizgisi üzerinde bulunan iki Yahni Dağları'na 15-16 km yakın idi.¹³⁶ Kale inşaatının hemen sonuçlandırılması için her türlü imkandan istifade edilmek istendiği gibi, kale inşaatıyla meşgul orduya herhangi bir saldırının olması halinde Van Beylerbeyisi eyaleti askeri ve ekrad beyleriyle anlaşma yapıp Kızılbaş saldırılarının zararlarına engel olmaları emredilmiştir.¹³⁷

Sultan Fermanıyla Serdar Lala Mustafa Paşa, yüz bin kişilik bir ordu ile Trabzon iskelesie gemi ile gelen usta, alet ve malzemeyi de olarak Erzurum'dan çıkıp Kars'a gelerek burayı şenlendirdi. 28 günde 150 yıldan beri yıkık ve bozuk olan surlar, 1153'de Selçuklu/Saltuklu çağından belki Bagratlılar'dan kalma temeller üzerinde yapılarak yedi burçla birlikte bitirildi.¹³⁸ İlk inşaatın şeklini Avusturya elçisinin 1579 tarihli raporu şöyle tasvir eder. "Bir dağın tepesine bina olunmuş ve üç duvar ile çevrilmiş bir kuledir ki Galata Kulesi büyüklüğünde bir mevki teşkil eder. Kars Çayının sağ tarafına kain olan iç kale pek metin ve mevki icabı bütün şehre hakimdir"¹³⁹ Yedi kola ayrılıp her bölümü bir paşanın sorumluluğuna verilen kalede beş cami, kubbeli bir türbe, bir beylerbeyi sarayı, bir medrese, bir hamam, çarşı, konaklar, vakıf dükkanları, yeniçeri kışlası, evler ve tavlalarla Kars Çayı üzerine iki taş köprü inşa edilmiştir.¹⁴⁰

Bugünde çok sağlam duran iç kaleyi Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa beş bini arşın tutan ve kale içi mahallesini çeviren dış kale surları ile altı koca burcu ise öteki eyalet beylerbeyi "Maraş Beylerbeyisi Mustafa, Şan Beylerbeyisi Behram, Erzurum

¹³⁴ Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi Osmanlı Dönemi (1578-1780)*, C.III. TTK Ankara 1991, s.23.

¹³⁵ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri*, s.75.

¹³⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s.322.

¹³⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri*, s.76.

¹³⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.526.

¹³⁹ Güler Sarı Ertem, *Varlık Gazetesi*, s.17

¹⁴⁰ Abdüsselam Uluçam, "Kars'taki Osmanlı Eserleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği Atatürk Üniversitesi Yay. Ankara 1992, s.147

Beylerbeyisi Mehmed, Rum Beylerbeyisi (Sivas), Beylerbeyisi Mahmud Paşa'lar ile yedi eyaletin çerisi, Basra'dan ayrılan Rıdvan, Lahsa'dan Ahmet Paşalar mamur etmişlerdi. Geceleri meşale ışığında dinç takımlar çalıştırılarak Kars eyaleti ile kalesi bir Osmanlı imarı olarak elli bin ahali ve yüzbin Anadolu çerisinin emeği ile ortaya çıkarıldı.¹⁴¹

Fetihle birlikte Kars, Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak halini almıştır. Sınırları hususunda ise bir kesinlik yoktur. 1545 tarihlerinde Oltu ile Bardız'ın ve Bardız-Kars'ın bir sancak olduğu görülmektedir.¹⁴² Önceleri Bardız sonraları Kars ve Döşkaya olarak gösterilen Kars sancağında ilk beylerbeyi Kazan Bey olmuştur (1554). Kazan Bey 1560 yılına kadar bu sancakta kalmıştır.¹⁴³ 1560'da Kazan Bey'in ölümü ile boşalan sancakbeyliği 200.000 akçelik has şeklinde Dulkadiroğlu Ali Beyoğlu Şah Mehmed'e tevcih edilmiştir. Şah Mehmed 1566'ya kadar uzun bir müddet sancakta kalmıştır. 1574'de Zeynel Bey, 1576'da Mehmed Bey ve 1578'de Yusuf Bey bölgede sancak beyliği yapmıştır.¹⁴⁴ Kars, 22 Eylül/5 Ekim 1580 tarihlerinde ayrı bir beylerbeylik statüsüne kavuşmuştur. Erzurum beylerbeyliği'nden ayrılıp müstakil bir beylerbeylik olduktan sonra 700.000 akçelik bir hasla Silistre Beyi Hızır Bey'e verilmiştir.¹⁴⁵ 19.Yüzyıl başlarına kadar Kars'ın beylerbeylik statüsü devam etmiş, daha sonra yine Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline getirilmiştir.¹⁴⁶

Bir sınır şehri olması sebebiyle sürekli baskınlara maruz kalan Kars, mamur ve abadan olma konusunda çok sıkıntı yaşamıştır. Bu sıkıntı planlı bir iskan siyasetiyle giderilmeye çalışılmıştır.¹⁴⁷ Kars sancağının kaç kazasının olduğu konusunda kesin bilgiler mevcut olmamakla birlikte 1565'de Şehzade Bayezid meselesi ve İran'la süren görüşmeler neticesinde Kars mıntıkasında sınır değişiklikleri olmuştur.¹⁴⁸

¹⁴¹ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.325.

¹⁴² Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.274., Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.321., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.273.

¹⁴³ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.276.

¹⁴⁴ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.279., Jülide Akyüz "16 ve 19.Yüzyıllar Arası Kars", s.77., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.274.

¹⁴⁵ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.84.

¹⁴⁶ Tufan Gündüz "Kars", s.517., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.274

¹⁴⁷ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.274.

¹⁴⁸ Jülide Akyüz, "16 ve 19.Yüzyıllar Arası Kars", s.79., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.275.

1560-1565 yıllarında sancak; Kars,Verişan, örk, Kızıl-Gedik, Kuzey Döşkaya, Erekli, Yedi-Kilise nahiyelerinden ibaretti. 1574-1578 tarihli Tahrir Defteri'nde Kars ve Kızıl-Gedik nahiyeleri Kars Sancağı içerisinde yer almamıştır. Yedi kilise, Erekli ve örk nahiyeleri köy olarak Verişan nahiyesine bağlanırken, sancak Verişan, Döşkaya ve Kuzey Döşkaya nahiyelerinden ibaret hale getirilmiştir.¹⁴⁹ 17. asrın başlarında Kars Eyaleti'nde altı sancak vardır, defter kethüdası ve tımar defterdarı yoktur, yalnız bir alaybeyi ve bir eribaşı bu işleri yapar. Kılıçlı tımarı 1206 olup, senelik geliri de 960.4119 akçedir.¹⁵⁰ 1647'de Revan'a giderken Kars'a da uğrayan Evliya elebi eyaletin sancaklarının o dönemde Küçük Ardahan, Hocacan, Zaruşad, Gecvan, Verişan, Kars olarak nakleder.¹⁵¹

1728-1730'da Kars Eyaleti'nin idari taksimatı Zaruşad, Keçivan, Ardahan-ı küçük (Küçük Ardahan), Kağızman, Göle-i Ardahan civarlarından oluşmaktaydı. 1777-1778 arasında ise Kars; Kağızman, Zaruşad, şüregel, Keçivan civarlarından oluşmaktaydı. 1865'de Kars'a bağlı kazaların sayısı 7 olmuştur. Osmanlı Devlet salnamesine göre bu kazalar; taht (Kars merkez ile Sarıkamış arasındaki köyleri kapsar.), Kağızman, Keçivan, Akbaba, irkan, Zaruşad ve şüregel'den oluşmaktaydı.¹⁵²

1867'deki Vilayet Nizamnamesi, Kars ve ıldır sancaklarını yine Erzurum sınırları içerisine bırakmış, Kars sancağını bu düzenlenmede, Kars, Zaruşad ve Akbaba, şüregel, Keçivan, Kağızman olmak üzere 5 kazası bulunmaktaydı.¹⁵³

1.6.3.Osmanlı Rus Mücadelelerinde Kars

Osmanlı Devleti'nin, 1826 yılında yeniçeri ocağını kaldırarak yerine yeni bir askeri düzen kurmaya çalışması ve 1827'de Navarin'de donanmasının Ruslar tarafından yakılmasıyla, hem denizde hem de karada zayıf ve tutarsız bir durumda kalmış, diğer

¹⁴⁹Seluk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.275

¹⁵⁰ Miheil Svanidze, "Kars ıldır ve Trabzon Vilayetleri", Kars-Ahıska Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kars 2001, s.72-73

¹⁵¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*,s.636

¹⁵² Hürü Sağlam, H.1278-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı, **Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011, s.18.

¹⁵³ Yücel Öztürk, 527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defterleri (II.Selim Dönemi), **Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992, s.17-18.

yandan da Mora Yarımadası'nda Yunan isyanıyla uğraşma zorluğunu yaşamıştır.¹⁵⁴ Ruslar'ın 26 Nisan 1828'de harp ilan ederek Rumeli, Anadolu ve Karadeniz bölgelerinden saldırıya geçmiştir. 1828 Türkmençayı Anlaşması ile İranlılar'ı da saf dışı bırakan Ruslar, Revan Fatihi olarak "Erivanski" lakabıyla anılan general Paskeviç komutasındaki orduları ile 26 Haziran 1828'de Arpaçay'ı aşarak Kars'a ulaşmıştır.¹⁵⁵

7 Temmuz'da kente girmişlerdir. Uzun ve çetin bir mücadeleden sonra şehir ilk kez Rusların hakimiyetine girmiştir.¹⁵⁶ Rus kuvvetleri şehirde büyük bir yıkım yapmışlardır. 72 cami ve mescidden sadece 24'ü sağlam kalmıştır. 50.000'e varan şehir nüfusu kırgın ve göç gibi nedenlerden dolayı 12.000'e kadar inmiştir.¹⁵⁷

Ruslar 7 Temmuz 1829'da Erzurum'u daha sonra Muş ve Bayburt'u işgal etmişler, Batı Cephesinde 19 Ağustos 1829'da Edirne'de işgal edilmiş, bunun üzerine Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır. 14 Eylül 1829 yılında Edirne Antlaşması ile savaş sona erdirilmiş ve Ruslar ilk defa toprak koparmayı başarmışlardır. Bayburt, Erzurum, Muş, Eleşgert, Bayezid, Kars ve Ardahan bölgelerinden çekilen Ruslar, Çıldır/Ahıska Eyaleti'nin Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Ahıska, Kablıyan gibi 6 sancağı kendilerine almışlardır. Edirne Antlaşması ile Kars ilinin Çıldır, Ardahan ve Posof kazaları kuzeyinden geçen sınırı, Edirne Antlaşması'na göre 1830 yazındaki tahdid-i hudud komisyonu tarafından kesilmiş ve Çıldır Eyaleti'nin Ardahan, Göle, Oltu, Ardanuç, Poskof, Şavşat ve Artvin-Yusufeli Osmanlı sınırında kalmıştır.¹⁵⁸

Osmanlı Devletiyle Ruslar arasındaki savaş 1853'de tekrar başlamıştır. "Kudüs'teki Kutsal Yerler" sorununu bahane eden Ruslar, General Gorçakof komutasında bir orduyu, Purut Irmağı üzerinden yollayarak, Eflak ve Boğdan'ı işgal ederek Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir.¹⁵⁹ Kırım Savaşı olarak adlandırılan bu savaş 3 Temmuz 1853 günü General Gorçakof idaresindeki 35.000 kişilik ordunun Purut Irmağından sınırı geçip Boğdan ile Eflak'ı işgale girişmesiyle başladı. 30 Mart 1856

---

¹⁵⁴ Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları,s.39., Tufan Gündüz, "Kars",s.515-518.

¹⁵⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1955, s.25., Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları,s.39.

¹⁵⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*,s.26., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.279.

¹⁵⁷ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*,s.279-280., Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*,s.28.

¹⁵⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*,s.32., Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s.39.

¹⁵⁹ Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s.40., Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.54-60.

Paris Antlaşması'na değin 3 yıl 9 ay süren bu savaşta Osmanlı Devleti Rumeli, Anadolu ve Batum adında üç ayrı ordu hazırlayarak Ruslarla savaşmıştır.¹⁶⁰

30 Kasım 1853'te Sinop Limanında bekleyen Osmnalı donanması Rusların ani baskınıyla batırılmış ve devlet zor durumda bırakılmıştır. Rusya Yunanistan'ın Teselya, Yanya, İşkodra'daki Rumları da Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak yanına çekmiştir. 12 Mart 1854'te İngiltere ve Fransa Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin müttefiki olma kararı almıştır. 27 Mart 1854'te Rusya'ya karşı savaş ilan etmişlerdir.¹⁶¹ 13 Eylül 1854'te Kırım'a asker çıkararak müttefikler 9 Eylül 1855'te Sivastopol şehrini düşürerek Azak ve Karadenizdeki Rus donanmalarını etkisiz hale getirmişlerdir. Müşir Ömer Lütfi Paşa Rumeli Odusu Komutanı tayin edilmiş, bu sırada Balkanlarda Ruslar'ı 5 Kasım 1853'te Oltaniçe ve Çatana Galebesi ile bozmuştur. Anadolu'da da Ardahan ve Kars bölgelerinde Ruslarla çetin savaşlar yapılmaktaydı. Osmanlı ve müttefikleri, Kırım'a asker çıkarıp Karadeniz'in kuzeyinden Rusya içlerine doğru yürüyüp onu barışa zorlarken, Ruslar'da Kars üzerinden Anadolu'yu istilaya giriştiler.¹⁶²

16 Haziran 1855 yılında Rus General Murayev komutasındaki Rus kuvvetleri Kars Kalesi'nin kuşatmış, Karşlı ahali çoluk çocuk, kadın erkek, topyekün askerlerle savunma yaparak tabyalardaki birliklere yiyecek içecek ve mühimmat taşımışlardır.¹⁶³ 29 Eylül 1855'te Kars halkının da yardımıyla Ruslar püskürtülmüştür. Bu zafer tüm dünyada yankı bulmuş, kazanılan zafer sonrasında Sultan Abdülmecid tarafından gönderilen bir fermanla Kars'a "Gazi" unvanı verilmiştir. Kars halkı üç yıl vergi ve askerlikten muaf tutulmuştur. Bu zaferin hatırasına İstanbul'da darphanede üzerinde "Kars 1272" yazısı ve Kars Kalesi resmi olan altın, gümüş ve bronzdan üç çeşit "Kars Nişanı" darbedilmiştir.¹⁶⁴ Beş ay sonra şehir herhangi bir yardımın gelmemesi, açlık ile kolera hastalığı salgını tehdidi nedeniyle 28 Kasım 1855'te şartlı olarak Ruslar tarafından tekrar işgal edilmişse de 30 Mart 1856 tarihli Paris Antlaşmasıyla boşaltılmıştır.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.33.

¹⁶¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.33., Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s.40.

¹⁶² Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.34., Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s.40.

¹⁶³ Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s.40., Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.172-190., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.280., Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", s.363.

¹⁶⁴ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.280., Jülüde Akyüz,"16. Ve 19. Yüzyılları Arası Kars", s.81.

¹⁶⁵ Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", s.366.

Kırım Savaşı'ndan yenilgi ile ayrılan Avrupa ve Ortadoğu'da yayılması durdurulan Rusya, Avrupa Devletleri ile rekabet etmeye cesaret edememiş, ancak yeni gücünü deneyecek yerleri Kafkasya ve Orta Asya olarak seçmiş, devletler arası hukuka aykırı olarak, Asya'da ve Kafkaslar'daki Müslüman Türk topraklarını işgal etmiş, Osmanlı Devleti'ne saldırmak içinde 1856 Paris Antlaşmasını zorlamaya başlamıştır. Panislavizm propagandasıyla Bulgar, Bosna, Hersek Sırp ve Karadağ'daki Sıvavları ayaklandırmış ve Karadağ'a arazi verme teklifinin Osmanlı Devleti tarafından reddedildiğini bahane ederek 24 Nisan 1877'de Anadolu ve Rumeli'den ordularla sınırı geçip saldırıya başlamıştır.¹⁶⁶ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı olarak bilinen bu savaş Kars için bir kez daha yıkıcı olmuştur. Kars muhafazası için Mareşal Bursalı Ahmet Muhtar Paşa görevlendirilmiştir. Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de üst üste kazandığı zaferlere doğu ordusu kumandanı Mehmet Ali Paşa'nın Grandük Nikola Nikoloyeviç bozguna uğratmasına rağmen iyi bir komuta birliği olmaması ve kumandanların sık sık değiştirilmesi nedeniyle, Rumeli topraklarında savaşın seyri Osmanlı'nın aleyhine dönmüş, Rus ve müttefik kuvvetleri İstanbul kapılarına kadar dayanmışlardır.¹⁶⁷

15 Ekim'e kadar süren muharebelerde Türk ordusu Rusları geri çekilmeye zorlamış Zivin, Gedikler ve Yahniler Muharebelerinde önemli kayıplar vermiştir. Fakat Alacadağ Muharebesinin kaybedilmesi dengeyi değiştirmiştir. Rus ordusu Deveboynu Muharebesi ile cephede üstünlüğü ele geçirmiştir.¹⁶⁸ 4 Kasım 1877 yılında Deveboynu Savaşını kazanan Melikoff Ermani iş birlikçilerinin yardımıyla Aziziye Tabyasına saldırmış ancak bozguna uğratılmışlardır. Bunun üzerine Ruslar kar bastırmadan Kars'a dönerek kesin bir darbe indirmek amacıyla tüm güçlerini kullanarak saldırmışlar ve 18 Kasım Pazar sabahı kaleyi ele geçirmeyi başarmışlardır. 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi yapılmış, şartlar belirlenmiştir. 3 Mart 1878'de imzalanan Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştır.¹⁶⁹ Ancak İngiltere ve Avusturya hükümetleri bu antlaşmayı

---

¹⁶⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.35-37., Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s.41., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.302.

¹⁶⁷ Jülide Akyüz, "16. Ve 19. Yüzyıllar Arası Kars", s.81., Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, s.41.

¹⁶⁸ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.302.

¹⁶⁹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarih*, s.303., Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Zaferi*, s.36-37., Esin Dayı, "Elviye-i Selase/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum), Kars-Ahıska Uluslararası Tarih Sempozyumu

tanımadıklarını ve yeni bir düzenleme yapılmasını istemişlerdir. Nihayetinde 13 Temmuz 1878’de Berlin Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmanın 8. maddesine göre; Bayezid Sancağı hariç Elviye-i Selase savaş tazminatı olarak Rusya’ya bırakılıyor, İngiltere’de buna karşılık Kıbrıs’ı ele geçiriyordu. Böylece Elviye-i Selase halkının 1878’den 1918’e kadar süren 40 yıllık esaret yılları başlamıştı.¹⁷⁰ 1878’de Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman Sancaklarından oluşan bir askeri vilayet kuran Ruslar 1855 tarihli “Arazi Nizamnamesin”i burada tatbik ettiler, toprak mülkiyetini tanımayarak, türk ahalisini kaçırtıp, yerine gayri müslim unsurları getirmeye koyuldular. 1881 yılına kadar 11.000’i şeyhirden olmak üzere 3 senede Kars’tan 82.000 nüfus Erzurum’a doğru göçetti. Türklerden boşalan köylere Ermeni, Yezidi, Süryani gibi Anadolu ahalisi ve Ukraynalı, Malakan gibi henüz tamamen temsil edilmemiş çiftçiler, Alman ve Estonyalı koloniler Kafkasya’dan getirilerek sistemli bir şekilde yerleştirildi ve bunların Ruslaştırılması tamamlanmaya çalışıldı.¹⁷¹

Kars Sancağı Çarlık Rusya yönetimine geçince Zakavkazya Genel Valiliğine bir *Oblast (vilayet)* olarak katılmıştır. Zakavkazya kıtasının başkenti Tiflistir. Kars’ın Osmanlı dönemine göre sınırları büyütülmüştür.¹⁷²

Bildirileri, Kars 2001, s.77-88., Fahrettin Kırzioğlu,”Kars”, s.366., Osman Ülkü, Kars Ardahan Tabyaları, s.42.

¹⁷⁰ Esin Dayı, “Elviye-i Selase”,s.78., Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s.41., Canan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Bırzamanlar Yay. İstanbul 2010, s.31.

¹⁷¹ Fahrettin Kırzioğlu,”Kars”, s.366.

¹⁷² İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, Osmanlı’da Millet ve Diplomasi Seçme Eserler III. Haz. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul 2012, s.177.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜHİMME DEFTERLERİ'DE KARS HÜKÜMLERİNİN TRASKRİPSİYONU

2.1.MÜHİMME DEFTERLERİ

Divân-ı Hümayûn toplantılarında müzakere edilen siyasi, içtimai, mali, örfi, idari, kararların kayıtlarının tutulduğu defterlere mühimme defterleri denir.¹ Söz konusu adlandırmanın kullanılıp genişlemesi 17. Yüzyılın sonlarından itibaren olmuştur. Daha önce divân kayıtlarının yer aldığı defterlere “miri ahkam defterleri” veya “ahkam-ı miri” denilmekteydi.² İlk devir mühimmeleri nâme-i hümayûn ve ahidnâme-i hümayûn sûretlerini ihtiva edredi. Fakat 1699'dan başlayarak nâme-i hümayûn sûretleri için “nâme-i hümayûn defterleri adı verilen ayrı defterler tutulmuştur.³ Mühimme Defterleri ilgili oldukları divânlara göre dört grupta tasnif edilmektedir.

1.Padişah'ın başkentte olduğu, sadrazamın başkanlığında divân toplantısından çıkan kararlara dair hüküm sûretlerinin kaydedildiği mühimmeler.

2.Sadrazamın sefer ya da başka bir nedenle başkentten ayrılması durumunda yerine vekil olarak bıraktığı sadaret kaymakamının başkanlığında düzenlenen divân toplantılarından çıkan hüküm sûretlerinin kaydedildiği *rikâb mühimmeleri*.

3.Serdar-ı Ekrem sıfatıyla orduyu kumanda eden sadrazamın sefer esnasında tertip ettiği divân toplantılarından çıkan hüküm sûretlerinin kaydedildiği *ordu mühimmeleri*.

4.Padişah ve sadrazamın her ikisinde başkentte olmadığı zamanlarda başkentte bırakılan kaymakamın tertip ettiği divân toplantılarından çıkan hüküm sûretlerinin kaydedildiği mühimmeler.⁴

Mühimmelerde hüküm sûretlerinin defter şekline getirilişi divâna bağlı olarak çalışan kâtipler tarafından yapılırdı. Divâna bağlı büroların gelişmesinden sonra

¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Merkez Teşkilatı ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Ankara 1988, s.79.

² Mübahat S. Kütükoğlu, “Mühimme Defteri”, *DİA*, C.XXVI, s.521.

³ Osman Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli (Özet-Transkripsiyon), **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, s.6.

⁴ Osman Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli, s.7.

defterleri *Beylikçi Kalemi* düzenlemiş, hükümleri yazanlar da *mühimme-nüvis* adı verilmiştir. Gizliliği olan hükümler beylikçi tarafında kaleme alınır, güvenilir bir kâtime temize çektirilirdi. Birden fazla yere gönderilecek fermanlar ise bir kâtip tarafından bir kaç kâtime birden dikte edilirdi. Daha sonraki dönemlerde 1796'da bu usulde değişiklikler yapılmış ve *mühimme odası* kurularak mühimme hükümlerinin yazılması burada yapılmıştır.⁵

Mühimme defterlerinin hangi tarihten itibaren tutuldukları bilinmemekle birlikte, en eski mühimmelerin 16.Yüzyılın ilk yarısına ait olduğu ve daha eskilerinin ise henüz görülmediği ileri sürülür.⁶ Ancak klasik "mühimme" örneğini teşkil eden en eski defter 1544-45 tarihli olup Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde kayıtlıdır.⁷ Mühimme defterlerinde kayıtlar mahaline muhatap makama gönderilen berat ve fermanların sûretleri hüviyyetindedir. Sadrazamın başkanlığında; Kubbe Vezirleri, Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, Deterdar ve Nişancının katıldığı divâan toplantılarında alınan kararlar, padişah tastikinden geçtikten sonra kronolojik sıra içinde defterlere kaydedilirdi.⁸

Klasik döneme ait (1553-1647) ilk defterler başlık taşımazlar ve yazıları daha karmaşıktır. İlk sayfalarda başlık yerine sadece kayıt tarihini veren Arapça toplantı günü ve onun hemen altında ay ve yıl yazılıdır. Daha sonraki dönemlerde bu usülden vazgeçilerek günler *evâil*, *evâsıt* ve *evâhir* tabiriyle onar günlük dilimler halinde ifade olunmaya başlamıştır.⁹

2.2.DEFTERLERİN ŞEKİL VE ÖZELLİKLERİ

XVI. Yüzyıl (1553-1600) içerisinde tutulan Mühimme Defterlerinin sayısı yetmiş üçtür. Ancak daha detaylı ve daha fazla bilgi elde etmek için seksen altıncı deftere kadar olan olan hükümler ve Mühimme Zeyli Defterleri de incelenmiştir. Mühimme Defterlerinde Kars ile ilgili yüz on bire yakın hüküm tespit edilmiştir. Bu defterler içerisinde 3, 16, 27, 30, 31, 32, 51, 52, 61, 65, 68 ve 70 numaralı Mühimme Defterlerinden birer hüküm tespit edilmiş, 59, 78 ve 4 numaralı Mühimme Zeyli defterinden ikişer, 53, 60, ve 67 numaralı defterlerden üçer, 44, 47, 58, 74 numaralı

⁵ Mübahat Kütükoğlu,"Mühimme Defterleri", s.521-22.

⁶ İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Merkez Teşkilatı, s.79.

⁷ Feridun Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum, Timaş Yay. İstanbul 2011, s.122.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul 2000, s.61.

⁹ BOA Rehberi, s.62.

defterlerden dörder , 38 ve 56 numaralı defterlerden altı, 86 numaralı defterlerden on bir ve son olarak 48 numaralı defterden ise on sekiz hüküm tespit edilmiştir.

Mühimme Defterlerinde kullanılan yazı genellikle divânidir. Ancak XVII. Yüzyılın ilk yarısında divân-i kırma ve ikinci yarısında ise yazı daha fazla süslenerek divâni şeklinde yazılmıştır.¹⁰ Defterler teknik bir ifade olan “hükümler” den oluşmaktadır ve bu hükümler “hitap” kısmıyla başlar bu kısım hüküm gönderilen şahsın adı, görevi ve görev yaptığı yeri içerir. Mesela Kars Beğlerbeğine hüküm ki,¹¹Müşârün- ileyhe hüküm ki,¹²Serdar Vezirim Mustafa Paşa’ya yazılan hükm-ü şerif sûretidir,¹³ şeklinde ifadeler sıkça rastlanılır.

Hitap kısmından sonra kümün yazılmasına sebep olan durumu anlatan kısım gelir, burada genellikle Divân-ı hümâyûna gelen arz-u haller, şikayetler ve istekler yer alır örnek vermek gerekirse; “Yukarı canibden ba’zı ehl-i fesad memâlik-i mahrus ve sınırında gelub, adam katl edub muttasal fesad ve şena’adden hariç olmayub bir ve canib dahi ol ehl-i fesadları kul ta’ifesi ile ele getirub, haklarından gelinmek istediklerinde sulh ve salah vardır deyu ma’ni olduğun istima olundu.”¹⁴Üçüncü kısmı oluşturan emir kısmında söz konusu olan konu hakkında neler yapılıp yapılmaması gerektiği anlatılır. Bu husus ise, vusûl bulduk da bu babda sâdır olan fermân-ı şerifim mûcebince husus-u mezbûra mukayyed olub,¹⁵ vusûl bulduk da,¹⁶vardık da bu babda her biriniz bi’z-zad mukayyed olub,¹⁷ gibi ifadeler kullanılmıştır ve hükümler son olarak, arz ve i’lâmdan hâli olmayasın,¹⁸ husus-u mezbûru mühimmat-ı umûrdan avk-ı te’hir ve ihmal ve müsaheleden ziyâde ihtirâz eylesiz,¹⁹ şeklindeki ifadelerle biter. Ayrıca hükümlerin üst kısmında “ bu dâhi” ifadeside yer alır ²⁰bu ifade söz konusu emrin bir üsttekiyle ilişkisini hatırlatır ve önceki hükmün teslim edildiği şahsa bunu da verildiği anlamına gelir.²¹ Son olarak

¹⁰ Süleyman Polat, 17. Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kütahya, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2005.

¹¹ BOA, A.DVNS. MHM .D.44, s.177, hk.257.

¹² BOA, A.DVNS. MHM .D.38, s.47, hk.115.

¹³ BOA, A.DVNS. MHM .D.38, s.181, hk.352.

¹⁴ BOA, A.DVNS. MHM .D.48, s.178, hk.499.

¹⁵ BOA, A.DVNS .MHM D. 86, s.22, hk.33.

¹⁶ BOA, A.DVNS .MHM D.52, s.151, hk.378.

¹⁷ BOA, A.DVNS .MHM D.59, s.44, hk.189.

¹⁸ BOA ,A.DVNS .MHM D.60, s.170, hk.375.

¹⁹ BOA, A.DVNS. MHM D.74, s.166, hk.493.

²⁰ BOA, A.DVNS. MHM D.86, s.42, hk.71.

²¹ Feridun M. Emecen, Osmanlı Klasik Çağında Haneden Devlet ve Toplum, s.134.

hükümlerin altına eğer bir kaç yeri veya şahsı ilgilendiriyorsa “ bir sûreti” ibaresi yer alır.

2.3. HÜKÜMLER VE TRANSKRİPSİYONLARI

MD 3/ s.168/ hk.1066

Kethüdaya virildi 11 Şaban’ül Mu’azzam sene 937

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki:

Mektub gönderub Kars Sancağı’nda vâki olan nevâhide ba’zı karyeler olub ve liva-i mezbûr serhad olub şenledüb ihya olunmasını memalik-i mahrûseye enfa olub bi’l fiil tımar olmak ? ba’zı kasaba aşiretleri dahil hayli karye karye işledüb ma’mur eylemişlerdir. Ve zikr olunan karyelerden rüsûm-ı raiyyet virmeyub nöker ve nöker-zâde ba’zı talebi olan sipahi-zâdelerin ibtidadan kanun üzere tımar virmek fermanım olunursa livâ-i mezbûr gereği gibi mamur ve abadân olur deyu sancağının ve ayân ve ahaliye i’lam eylediklerin arz eylemişsin, imdi haricden kimesneye tımar vermeye emrim yokdur buyurdum ki;

Zikr olunan mahalleri muaccelen abadân etmek şartıyla tımandan ma’zul sahih sipahi-zâdeler olub emrim muktezâsınca tımar hak olunan dahi şart üzere, kanun üzere tevcih edub tezkiresin viresin.

MD 16 / s.104/ hk. 391

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki.

Kars kadısı ile mektub ve sûret-i sicil gönderub mukaddema teftişi ferman olunan sabık Kars Beği Abdurrahman’ın ahvâli teftiş olundukda hükmü mastûr olan hususlar hilâf-ı vâki olub asitâne-i saâdetime gelub şikâyet eyleyen Mehmed ve Durmuş oğlu Ali inkâr eylediklerin bildirmişsin imdi mezbûrların şiddet ve şekavetleri zâhir olmakla getirub südde-i saâdetime göndermeğin emr idub buyurdum ki:

Vusûl buldukda mezbûrları kayd ve bend ile yarar adamlara koşub südde-i saâdetime gönderesin ve koşub gönderdiğin kimesnelere tenbih eylesin ki: yollarda erkân-ı hıfz eyleyub gıybet ittirmekden hazer ideler.

MD 27 /s.269 / hk.634

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki

Erzurum'a tabi Erzincan, Tercan, Kemah ve Kürdistan'a tabi Oltu ve Kars kadılıklarında sabık-ı evvel kal'asının topçubaşısı Behram evvel döş tımarı kendüne virilmek Erzurum kullarından Abdurrahman'a virilmek üzere 981 Zihiccesinin 14 gününde üç yüz kantar hâlis ve sâfi güherçile iltizâm kabul edub kefilleri alınub arz olmağın sabık Erzurum Beğlerbeği olan Murad Beğ'e hüküm-i şerifim gönderilub zikr olunan güherçile nice olduğu ma'lûm olmadığı imdi buyurdum ki:

Asla bu alınub mezkur iltizâmı mevzu zikr olunan güherçile tahsil olunduğu nice oldu tahsil olunmadı ise tahsil edub dahi ne mikdar güherçile hasıl olduğun yazub bildiresin.

MD 30 / s.149 /h.353

Kethüdâlara virildi

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars Beği Sinan mektub gönderub yukarı canibden serden beğleri divan kâtibi olan Muhammed ba'zı husus için Kars'a geldikde Kara Musa'nın evinde ? olub Said nam kimesne oğlunun ba'zı hususlarda şer'i görülmek için ? olmağın müşârtün-ileyh adamlarından Kara Said emriyle mübâşir olan kâtib Ali'nin şer' ile ? görülmek meşrû olundukda erbab-ı tüccardan ve sa'ir gayrilerden yüz mikdarı adam cem' olub mezkûr kızılbaşlar mübâşir ile nevnümâ idub mahalli? muhakeme basub külli ta'addi eylediklerin bildirmişsin ol babda her dâhi demişseniz ma'lum-ı şerifim olmuşdur imdi? anlar canibinden mün'akid olan ahd ve amana muhalif vaz' sudûr eylemeyub şerait-i sulh ve salaha riayet eyleye bu canibden vech-i meşrûh üzere ta'addi eylemeniz asla yokdur. Ol ehl-i efrâda ba'is olan ehl-i fesad ele getirilüb ol yerlerden alâkaları kat' idub Kıbrıs'a sürgün eylemeniz emr idub buyurdum ki;

Bu hususda? yukarı cânibinden ahd ve amana muhalif vazi sudûr eylemez iken mezkurlar ol- vechle şerait-i sulh ve salaha ri'ayet itmeyub ihtilâle ba'is vaz' eyledikleri vâki ise ol- yerlerden alâkaların kat' idub yarar adamlar koşub Kıbrıs'a sürgün eyleyesin. (boşluk) minbâd bu babda mukayyed olub? Yukarı cânibden ahd-ı aman muhalif bir vaz' sudûr etmeye bu cânibden bir ferde sulh ve salaha muhalif iş

iddirmekden ziyade ictinab eyleyesin, ve yukarı cânibin ahvâl ve etvârı tâbi eylemekden hâli olmayub vakf olduğun ihzar-ı sahih ma'lumdan dahi olmayasın.

MD 31 /s. 26 / h.67

Erzurum Beğlerbeğine ve Kars Kadısı'na hüküm ki;

Kaza-i Kars'dan ve darendegân-ı Hamza ve Yakub nam kimesneler gelub bından akdem yukarı cânibden Şirvan Beğisi kâtibi Muhammed husus için Kars'a geldikde Kara Mustafa Beğın evinde olub husus-u mezbûru görmek için müşârün-ileyh adamlarından Kars'a gelub mezbûr teftiş olundukda mezbûr Kara Musa hilâf-ı şer cehhar yârı sebt etmekle? eyledim. Bir dağda adak ettim deyu ikrar edub ikrar-ı sicil olunub Kars beği kadısı ile bizim için yüz nefer adam ile mahkeme basub mezbûr Kara Said ve adamların ile nevnümâ idub, kızılbaşların yahud? ve sa'ir esbabın gâret idub ve birinin dişlerin çıkarub envâ-i ta'addi itdiler deyû hilâf-ı vâki arz etmekle bu ehl-i fesada ba'is olanları gönderesin, hükmi-i şerifim gönderub zulm etmekle ister? katl ma'rûfdur ve sicil olunmuşdur. Bize bu asl-ı şenâit sudûr etmiş değildir. Arz ve ikrar ile olmuşdur deyû ve müşârün ileyh Kars kadısı dahi mektub gönderub Kars Beği olan Yusuf Beğ ve Hasan alay beyi kemâl-i mertebe zâlimdir. Bende tutub, habs edub ayağıma? edub, Kars halkı için eşirradır deyû arz yazdırub oldular, ol- arz-u halde kime zulm etmek isteyub hilâf-ı şer' ve kanûn zulm edub onların zulmünden ahvâl-i vilâyet perâkende olmuşdur, emsâli niçe zulmleri vardır, katlim maksad? ettikleri ecilden? koyub gittim deyû bildirmek husus-ı mezbur teftiş olunmasını emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu hususu hak üzere teftiş edub göresin. Ol-vâki husûs-ı mezbûrda mumâ-ileyh hilâf-ı vâki arz etmişmidir, bunlar kendi hallerinde olanlara vech-i meşruh üzere ehl-i fesad olmayub kendi hallerinde olanlara dahi ta'arruz olmaya.

MD 32 / s. 21 / h.76

Diyarbakir Beğlerbeği'ne hüküm ki;

Asâkir-i nûsret şiarıma birader dûstur-ı mükerrerrem vezirim Mustafa Paşa iclâlehû, sütte-i saâdetime mektub gönderub, ba'zı aşiret sahibleri ile aşiretleri gelub Kars'da mütemekkin? ihyâ ve abadân itmek? karındaşları ve akraba aşiret virme yub inad ve muhalefet eylediklerin arz ve i'lâm eylediniz.

Buyurdum ki; Vusûl buldukda bu hususda mukayyed olub, beylerbeyilikde olan sahib-i aşiretlerden kendü aşiretleri Kars cânibine gelmek isteyenlerin karındaşları veya akrabaları aşiretlerin beği ile gitmesine ma'ni olurlar ise men' ve def' idub, biraderleri aşiretleri mu'mâ- ileyh serdarıma irsâl ve isâl ile sen ki vech-i? gördüğü üzere Kars etrafına gitmek mütemekkin idub ve aşireti ile şenledub ihya etmek şartıyla Ani Kal'ası belde tarafına ? idüğüm aşirete? mu'mâ-ileyh dahi kendü aşiret alub gitmek istedikde ma'ni olundu, men' ve def' idesin.

MD 38 / s.22 / h.78

Asâkir-i nusret şî'arım südde-i saâdetime serdar ta'yin olunan vezirim Mustafa Paşa edemallah-û ta'âla iclâlehû tarafından Kars Kal'ası sebâtına ol-caniblerden bina ve ırgad ihracı için emr-i şerifim vârid olduğu i'lâm olundu. İmdi Erzurum mesafe ve ba'id olmağla ırgad ihrac olundu, ol-canibde gönderilmek gayret olub rençber ta'ifesi? olub lazım gelmek buyurdum ki;

Vusûl buldukda bina ve neccar ihrac idub? esbabları ile koşub müşârün-ileyhin isâl ve irsâl itdirub.

Bir sureti Zülkâdirye Beğlerbeğine.

Bir sureti Diyarbekir Beylerbeğine.

MD 38 / s.47 / h.115.

Müşârün-ileyhe hüküm ki;

Mektub gönderub binası ferman olunan Kars Kal'ası merammeti için bina ve ırgad elzem olmağın, Rum ve Zülkâdirye ve Diyarbekir beğlerbeğilerine hükm-i şerifim gönderilüb ve ol- dahi rüet ziyade dahûn olub ve re'ayayı mufassal asakir mikdarı zâhire gönderub, hıdmet etmekle şimdiye değin bina ve ırgad teklif olunmadı deyû bildirmişsin. Bu babda her ne ki arz-ı i'lâm eylemiş isen? bir yer? Arz ve takrir olunub cümlesine ma'lum-ı şerifim olmuştur. İmdi zikr olunan beğlerbeğiliklerde südde-i saâdetimden dahi müekked ahkâm-ı şerifim gönderilmişdir.

Buyurdum ki; Vusûl buldukda kal'a-i mezbûr binası için Kemah'dan ve Erzincan'dan ve Büyük Ardahan ve Küçük Ardahan ve Batum ve Tortum caniblerinden ve Gürcüstan'ın kabil olan yerlerinden ırgad ihrac ittirub, kal'a-i mezbûre binasına istihdam iddiresun. Eski? Gürcistan, Lori ve Başaçuk beğleri?

memleket-i ekser kur'ada iki pare kal'a kapudanum Ali dâme ikbâlehû kırk elli kal'alar tamir olunursa Gürcistan ve Şirvan zabt olunduğundan ma'ada imdi? yol açılıb mal-ı mirinin küllü tahsiline ? olur deyû bildirmişsin. İmdi hâlâ? Ehl-i vukûf ve bir yarar kavim olmağın hıdmet-i mezbûre müşârün ileyhe ta'yin olunub? ol-canibe göndermişsin. Mu'mâ-ileyh ol- tarafda vârid ve? ? vech-i ve münâsib olan? i'lâm eylesin. Ana göre amel idub kal'alar tamirine mübaşeret eyleyub, Kars Kal'ası be inatillah-i te'âlâ itmam erüşdükte ve Revan'a varınca? Ve ol- yerler ma'mur ve abadân olmak elzemdir. Hâlâ Diyarbekir'den ve sa'ir yerlerden ba'zı sahib-i aşiret gelub ziraad tariki ile? veriliyor ise aşiretimiz ile varub abadân edelum deyû? ana alub aşiret ?.

MD 38 / s. 49 / hk. 118

Müşârün-ileyhe tâbi kathüdalara virildi

Vezirim Mustafa Paşa'ya hüküm ki der-saâdete mektub gönderub kal'alarda alı koymak için tüfenk ve kundağı? ve kal'aları için müteveffa cephan ol- canibde olmasa serhad olmayan kal'alarda mevcut olan cebhanelerden tedarik olunmak ve Kars? mübaşeret olundukda bina esnasında su dağıtmak için yüz aded misket ve iki yüz aded kova ve yigirmi aded musluk ve otuz aded karye beş? sardıkları taftaları ile?? mühimmat ve levâzım her nereye tedârik olunub gönderilmek hususun bildirmişsin. Ol-babda her ne ??? arz ? âlişanem muhid ve şâmil olmuşdur. İmdi keyfim madeninde yuvalık ihzarı için numune getirilüb ve hasça madeninde dahi dörder beşer dirhem kundak yuvalık tedariki olunmak için ahkâm-ı şerifim gönderilmişdir. Zikr olunan madenlerde talep olub getirdub mübaşir olan kal'alardan cebhane alub kal'a-i mezbûre binası esnasında su taşımak için altmış misket ve yüz yigirmi kova ve musluk iki yüz aded karye ve kırk aded? sancak başı ve sa'ir levâzımı mümkün olduğu üzere tedarik olunub irsâl olunmak üzere olmağın buyurdum ki;

Vusûl buldukda arz olunduğu üzere kal'alarda alıkoymak için, sarim olan kundağı mahalinde tedarik eyleyüb elzem olan yuvalık gönderilen numune ve çaba mücebince keyfi madeninden ve beşer dörder dirhem kundağı hasne madeninden ihzar ettirüb ve kal'alar mühimmatı için, elzem olan cebhaneyi serhad olmağın, serhad olmayan kal'alardan? görüldüğü üzere altmış misket ve yüz yigirmi kova ve nusluk ve yazıldığı üzere, otuz aded karye ve kırk aded sancak başı tedarik edilüb,

irsâl olunmak üzere olub, Şam ve Haleb ve Diyarbekir hazinelerinden istihdam olan rûznameciler ve mukataacılar ve? bir ze'âmet ve tımar tasarruf eyleyen küttab üzere yarar adamları ile cebelülerin sefere göndermek ve muhafaza-yı maden mukabelesiyle bil'a amir-i kimesne komayub, gitmek için beğlerbeğiliklerine ahkâm-ı şerifim gönderub, ve sa'ir umuru dahi defter mûcebince tedarik olunub, irsâl olunmak üzeredir. Hemen mümkün olduğu üzere siz dahi? Olan hususları cem' ve tahsili kabil olan yerlerden? tedarik eyleyub? mümkün olduğu üzere????.

MD 38 / s.169 /hk. 329

Karaman vilâyetinde vâki olan kadılara hüküm ki;

Bundan akdem emr-i şerifim gönderilib, Kars tamiri için, vilâyat mühimmatından bina ve neccar kavas ile bedeli ihraç olmak emr olub kavas ile bedel-i ihracına reayânın ihtimal yokdur deyû arz olmağın nüzûl ihrac olmayub kavas ihrac olmağın deyû ferman olmağın imdi evvel emrim kemâkân mukarrerdir.

Buyurdum ki; Vusûl buldukda bu babda gereği gibi mukayyed olub emr-i sabıkım üzere ferman olunan bina ve neccar ve kavas muaccelen ihrac idub? asker-i islama serdar olan Mustafa Paşa'ya irsâl eylesin husus-ı mezbûra bezl-i makdur eylesin.

MD 38 / s.181 / hk. 352

Serdar Vezirim Mustafa Paşa'ya Yazılan Hüküm-i Şerif Suretidir.

Nice saldan berü ve diyar-ı şarkda kırk zelle cem olub çar-yar girini Rıdvan-ı Allah'ü Te'alâ Aleyhim? vücudları mevadları? dekârdan? olmak ehemmi mühimaddan iken bir bölük ? müstefidenin izâlesi için nice bin reayâ ve berayâ ve fukara ve züefa pay-ı mal olmak ihtimalinden ecdad-ı izâmım enerallah-i berahim ol-şer'i? dehalet bünyâna bir mikdar zaman mühlet ve aman virmiş iken? Bu haleti kendülere huzur ve rahat bilmeyub mabeyninde olan ahd ve amana muhalif nice? evza ve etvarları sudûr ve zuhûr eylemek yoğa bu haletden münfa'il ve nâ hamıyyet müşkil olub badi-i elzem muktezasınca ol- kürd ve makrûne bir mikdar kü-şimal için asâkir-i nusret ? ile sen irsâl olunmuş idüğü elhamdülillah melik-i âlâm asâkir-i islamlâ Şirvan'a dahil olub memleket ve vilâyetlerin feth ve teshir edub, galle-i ? tuma-i şimşir eyleyub salimin? Avdet ve müracaat ve bu kış Erzurum'da ikâmet eylemiş idüğü hazreti hak celle-celâlehü ûlunun inayeti? umûmen vilâyet-i acemin feth ve teshiri âdâ-yı bedr iken mehr ve tedbiri mukassem olub lâkin mukaddemâ

Kars Kal'ası binası mühimmad eda olmağın bu niyet-i hayrı? itmamı için bu sal farzında ka'in dahi Vilâyet-i Rûm ilinden bir nice bin asâkir-i mansûr ile sancakları ve Anadolu ve Karaman ve Zülkâdirye ve Haleb ve Şam ve Rum ve Erzurum ve Diyarbekir ve Van beyleri ve sancak beyleri ve eyâlet ve aşiret sahibleri ve zikr olunan beylerbeyiliklerde vâki olan umûmen asâkir-i nusret şî'ardan gayrı dergâh-ı nusret penâhim yeniçerilerinden ve bölük ve bölük halkından ve kapum kullarından nice cüyûş-ı derya? dahi irsâl olunub bu cümleye sen kemâ kân serdar ve sipahi salar? ba'zı olunmağı vech ve münâsib gördüğün üzere hıdmette yoldaşın olunmağın emr edub buyurdum ki;

Hükm-i şerifim vusûl buldukda bir münasib mahalde çeşme ve eyvan kurub âzim divân eyleyub cümle beğlerbeğlikleri ve sancak beğlerin getirdüb bu hükm-ü cihânım ve ferman-ı münif-i lazıme-i ittibaım mutazammın muvacerinde ? okudub envâ-i istimâletleri virub? müteallik umûra bezl-i maktûr

MD 38 / s.189 / hk. 374

Paşa Hazretlerine tâbi Ahmed Çavuşa virildi

Serdar Mustafa Paşa'ya hüküm ki;

Hâlâ Kars Kal'ası binasına mübaşeret olunan hayli zaman olub bi'l fiil kal'a tamam olmuş ne mertebeye erişmesi mukayyedir ve asâkir-i asitânenin ahvâli nicedir ? bulunur mu? imâret Tatar Hanı ne mahaldedir hayli zamandır bi haber vâsıl olmayub keyfiyet ahvâli nice olduğu südde-i saâdetime ma'lum olmak lazım olmağın buyudum ki;

Vusûl buldukda bu babda mukayyed olunub kal'a-i mezbûrda binası ne mertebeye erişmişdir, tamam olmuş mudur ve asâkir-i islam ile dahi kal'a üzerine müesser bir ahiret-i rahlet olunmuş mudur? varmış mıdır zahmedden vûsat var mıdır ve müşârün-ileyha asker-i tatar ve ? tedariki nedir, yukarı canibin ahvâli nedir? ziyâde? Üzerindedir asl ve hususiyet eylemek üzere yazub bildirmişsin ve minba'd vâki olan ahvâli meserred ile i'lâmdan hâli olmayasın.

MD 44 / s. 177 / hk. 257.

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Andan sen ki uğur-ı hümâyûnuma hıdmet ve yoldaşlık eden zü'ema ve erbab-ı tımar ve kul ta'ifesinden ve garib beylerinden her kim olursa yararlılığına ve ? zabıt

göndersin, virildiği ve terakkiye müstehak olanları südde-i sa'âdetime arz etmeğin emr edub buyurdum ki;

Vardıkda emrim üzere anda uğur-ı hümayûnumda hıdmet ve yoldaşlık eden zü'ema ve erbab-ı tımar ve kul ta'ifesinden ve garib ve yararlılıkların hallerin görüldüğü ve virildiği ve terakkiye müstehak olanları yarar? gönderdiği ve terakki arz eyleyesin.

MD 44 / s.144 / hk. 281.

Haleb Beğlerbeğine ve hazine defterdarına hüküm ki;

Bundan akdem Kars'da olan Kul ta'ifesinin mevaciblerini te'hir etmeyub alet- ta'cil gönderesun deyû bunca defa ahkâm-ı şerifim gönderilmiş iken yine mukayyed olmayub henüz mevaciblerinin irsâl itmedüğün i'lâm olundu. İmdi bu- makule sefer zamanında serhadde olan kul ta'ifesinin mevacibleri gönderilmeyub avk-ı te'hir olunmağa ba'is? adem-i ihtimamınızdan nâşi olduğunda isbat yokdur. Ol- babda inayet ve azle müstehak olmuşsun. Beher hâl ve ist'imâl olmuş mevaciblerin irsâl ve isâl kılınmasını emr idub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda bizzad mukayyed olub bir an ve bir saat te'hir ve tavakkuf etmeyub Kars Kal'asının nefaratının mevacibleri bi't-temam verilmek ihmal olunmayub hemen irsâl eylemek? Envâ-i akdem ve bi't-temam ve'l-kemâl getüresin. Husus-ı mezbûr mühimmat-ı umûrdandır. Sa'irler kıyas olmayub kal'a-i mezbûr nefaratının mevâciblerini gönderub, müzayaka çekdirmeyesun. Şöyle ki bu defa dahi gönderilmeyub avk-ı te'hir olduğu istim'a oluna azille kurtulmayub, eşeddi müstehak olunmasın ana göre mukayyid olub bu babda ikdâmına vakit fevt etmeyesin.

MD 44 / s.146 / hk. 289

Kethüdaya virildi

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Hâlâ maşırık seferine ferman olunan asâkir-i nusret müesser mühimmi için zahire tedarik eyleyesin deyû Erzurum Beğlerbeğine ve Trabzon Beğine müekked ahkâm-ı şerifim irsâl olunmuşdur buyurdum ki;

Vusûl buldukda anun gibi müşârün-ileyham tarafından ne mikdar zahire gelirse mühürlü defterleri mûcebince alub beher hissesi hıfz edub, mühürleri gereği gibi hıfz edub itlaf ve israftan hazer eyleyesin.

MD 44 / s.63 / hk. 121

Kars Beğlerbeğine hüküm ki ;

Bi- inâyeti'llah-i te'alâ evvel bahar ? aşarda şark canibinde sefer nusret asûde-i hümâyûnum mukarrer olmağın ol- caniblerde mütevaffa zehair tedarik olmağın emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda emrim üzere asâkir-i nusret mansurum mühimmatı için ol- caniblerin vafir ve zehair tedarik edub, münâsib olan mahallerden der-anbar ittiresin bu babda onad mukayyed olub, ihmal ve? hazer eyleyesin.

Osman Paşa adamlarından olub dergâh-ı âli çavuşlarından olan Mehmed Çavuş'a

MD 46 / s.57 / hk.578

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Hâlâ dergâh-ı izzet destgâhım mektublar ve tokmak sultandan sana gelen kâğıdları südde-i sa'âdetime gönderub ol- canibe müteallik ba'zı hususları arz ve i'lâm eylemişsin ve irsâl olunan farisi mektublar ? ve telhis olunub paye-i sırrir-i i'lâm arz ve takrir olunub cümlesin mihverleri ma'lûm-ı şerifim olmuştur. İmdi ol- serhadlerde hüsn-ü tedbir ve tedariki hıdmet eyledüğün ecilden mezid-i atıf-ı âliye-yi şahanem huzura getirub, hal-i fahiremden bir savb-ı hilaf-ı? Eblehim ile esyân fani feraknâfimden bir kabza şimşir zafer ? inayet olunub (boşluk) ile irsâl olunmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda inayet irsâl olunan hilâf-ı fahire ve kisvet bahayı envâ-i azimme ile giyub şimşir uduvet? iznaf-ı tekri kuşanub dahi da'ima serhad ahvâli ile mukayyed olub? muhafaza hıdmetine me'mur olan beğlerbeğilikleri ve sa'ir asâkir-i mansureye hüsn-ü istimâlet verub cümle yek-dil ve yek-cehed olub din ve devlete müteallik ? umura hasbel makdur bezl-i sây meşkûr kalub şah-ı gümrahım elçisi gelub, yine avdet idub usûl-ı sulh murad-ı hümâyûnum üzere ber-taraf olunca mekr hilelerinden gaflet itmeyub hâlâ mutazarrır yarar casuslar gönderub ahvâl ve asâr ve evzâ ve etvârların tettebbü ve tecessüs ettirub anun gibilere serhadlerde olan ümerâ

kullarına tenbih ve te'kib eylesin ki bu canibden dahi yanında olan kul ve kurada muhâlif bir hareket etmeyub, kendü hallerinde olalar. Amma şöyle ki mücerred sefer hususu avk-ı te'hir için musâlaha şeklinde sıhhad üzere tamam ma'lumun olan ber-vech-i ist'icâl atabe-i ûlyama arz ve i'lâm eylesin. Ana göre bu canibden tedarik göresin.

Bir sureti Diyerbekir Beylerbeyine

Bir sureti Rûm Beylerbeyine

Bir sureti Kars Beğlerbeğine

MD 46 / s.166 / hk. 339

Kağızman Beği Kethüdâsı Müstecaba virildi

Kağızman kadısına hüküm ki ;

Südde-i sa'âdetime mektub gönderub kaza-i mezbûr Kars Beğlerbeğine tâbi yeniden feth olunmuş memleket olub dahi hazine kâtibi varub tahrir etmemiş iken ahâli-i kazanın sipahilerinden ve gayrından adet-i ağnâm ve cürm-ü cinâyet? beğlerbeği ve subaşları ve hem sancakbeği adamları ziyâde nesnelere alub zulm ve ta'addiden hâli olmadıkları arz ettiğın ecilden vilâyet-i mezbûr tahrir olunmuş memleket değildir. Heman vilâyete varub, üzerlerine hukuk ve tefs'i takdir edineceğe değın beğlerbeği ve sancakbeğleri ve subaşlarından ve gayrından bir ferde memleket reayâsı rencide ittirülmemek emr idub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda bizzad mukayyed olub eger beğlerbeği ve eger sancakbeği ve subaşlarıdır, gayrıdır muhkem tenbih ve ? eylesin. Minbad vilâyet-i mezbûreye memur olub reayâsı üzerine hukuk ve takdir edineceğe değın ahâli-i vilâyetin beğlerbeği ve sipahilerinden ve sa'ir züemâdan hilâf-ı şer-i kânûn defter olunagelen mugayyir ziyâde bir akçe ve bir habbe alı virmeyub memnu olmayanları isimleri ile yazub arz eylesin ve ba'del intizâr bu hüküm-i hümâyûnum ahâli-i vilâyete ibtidâr eylesin.

MD 46 / s. 122 / hk. 340

Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mustafa Çavuş'a virildi

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki ;

Bundan akdem yukarı canibden gelen mektublardan ve senin canibinden gelen arz-u hallerden elçi-i arz karib gelmek üzeredir. Ramazan-ı mübâreke değın

Erzurum'a dahil olur deyû i'lâm eylemiş idi. İmdi azimet zahir olmadı ve Çıldır Beğlerbeği Mustafa dâme ikbâlehûya Tiflis'e tekrar zahire alub? için ahkâm-ı şerif gönderilmiş idi fi'l-vâki müşâr'ün-ileyh ol- hükm-i şerif mûcebince Tiflis'e? dahi eylemiş midir. Nicedir dergâh-ı muallâma arz olunmak emr idub buyurdum ki;

Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mustafa Çavuş zide kadrûhu vardıkda bu babda bizzad mukayyed olub, yukarı canibden şimdiye değin mektublar gelmiş gelen mektubları aynı ile müşârün- ileyh çavuşa teslim edub elçi ol- canibden henüz serhadd memâlik-i mahrûseye dahil olmamış mıdır. Ve andan çıkalı serhada dahil olunalı kaç gün olmuşdur eger henüz çıkmamış bu zamana değin te'hire ba'is? sabıkan akd olunan sulh ve salahın feshine müşâr vaz' sâdır olmuş mudur ve serhad ahvâli nicedir, emin ve aman üzere midir yoksa tarafeynde sulh ve salaha mugayir tecavüz ve ta'addi olmuş mudur. Bi'l-fiil rey ve tedbirleri ne vechledir, ahvâl neye müncer olmuşdur. Müşârün- ileyh Mustafa dâme ikbâlehû gönderilen ahkâm-ı şerif mûcebince Tiflise? dahil olub gitmiş midir veya tahmile meskük ve mübehhem bir nesne koyub? mensuh yazub ta'acilen müşârün- ileyh çavuşum ile südde-i sa'âdetime irsâl eylesin. Bi'l- cümle husus-ı mezbûr umurdur, bundan evvel dahi her on beş günde bir vâki olan ihbar-ı sahihe vukû üzere arz eylesin deyû ahkâm-ı şerif gönderilmiş iken hâlâ hayli zaman mûrûr edub? i'lâm olunmağla müşevvel olmuşdur. Bu vech-i kemâl def'aten ihtimam ile mukayyed olub emrim üzere 'ale't ta'cil vakf ve muttali olduğun südde-i sa'âdetime mesâlime arz ve i'lâmdan hâli olmayasın.

Bir sureti Kars Beğlerbeğine

Bir sureti Çıldır Beğlerbeğine

MD 46 / s. 198 / hk. 419

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Göle, Ardahan sancağı ile Mervan sancağının tahriri hızzane-i âmiremin, Erzurum canibinde defterdarı olan dâme uluhûya ferman olub cümle defterleri teslim olunmaları henüz tahrire mübâşeret eylemediği isti'ma olunmağın zikr olunan sancakların tahriri bil- fiil Kars defterdarı olan Burhan dâme mecdehûya ta'yin olunub defterdarları dahi müşâr'ün- ileyhe teslim olunmak emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda zikr olunan sancakların tahriri henüz mübâşeret olunmayub itmama erişmemiş dahil ise müşârün ileyh Erzurum defterdarından cümle defterleri

alub, Kars defterdarı olan mumâ ileyh Burhan dâme mecdehûya teslim eyleyub, adalet istikameti ile tahrir ettiresin.

MD 46 / s. 252 / hk. 513

Erzurum Beğlerbeğine ve defterdarına hüküm ki;

Kars Beğlerbeği Hızır mektub gönderub Kal'a-i Ani ve Kal'a-i Kağızman kulları gelub, leyl-ü nehar serhad hıdmetinde uğur-ı hümâyûnda can ve baş ile hıdmet iderlerken müstehak olduğumuz mevâciblerimiz sa'yir İç ilde olanların mevâcibleri gibi her üç ayda bir nakd virilmediğinden ma'ada bundan akdem ikişer kıt'a mevâcibleri alıkoyulub bu babda ma'ada bundan akdem ikişer kıt'a mevâciblerimiz alı koyulub bize yazıkdur zulmdür deyû telhis eylediklerin i'lâm etmeğın Ani Kal'asında ve ol- etrafında olan Kağızman ve Ani kullarının mevâcibleri vakt ile ola- geldiği üzere verilmeği emr idub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda mukayyed olub Kars'ın ve Kağızman'ın ve ? ve Mağazbird'in tuğralı defterleri ale'l esâmi mukayyid olub uğur-I hümâyûnda bezl-i maktûr eyleyub serhad hıdmetinde olan kullarımın hıdmetleri mukabelesinde müstehâk oldukları ve zaman ile ve sa'yir serhadlerde ola- geldikleri üzere edâ eyleyub, tâciz ve tazyik etmekden hazer eyleyesin.

MD 46 / s. 282 / hk. 243

Çavuş ile Aid-i şerifde sahiblerine gönderildi

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Hâlâ ol- canibde kul ta'ifesinin ahvâli ihtilal üzere olduğu i'lâm olunmağın kul ta'ifesinin ıslahı ve ol- canibden gelen elçi südde-i sa'âdetime gelub muvassıl oluncaya değın ta'ife-i kızılbaş ile mâbeynde münâkid olan sulh ve salah emre ri'ayet olunmağın lazım olunmağın buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babd onat vechle mukayyed olub andan olan eger kul ta'ifesi ve eger sa'ir asâkir- i nusret şî'arım ile medâr-ı semtin elden komayub ve serhad ahvalinden gaflet etmeyub sulh ve salah ahvâlin gereği gibi ri'ayet eylettiresin. Kul ta'ifesinin dahi anun gibi fitneye ba'is olan bir kaç ehl-i fesad ele getirilüb haklarından gelmek lazım yazub bildiresin. Aher tarafeynde elçi olur her ne vechle mümkün olan hüsn-i tedbir ve tedarik eyleyub, bil- cümle eger kul ta'ifesinin ve eger serhaddin zulm ve ta'addi istirdadına müteallik mesa'iyeye cemile ?

MD 46 / s.292 / hk. 673

Kethüdâya virildi

Kars Beğlerbeği mektub gönderub Kars Beğlerbeğisine tâbi olan sancakların ekseri hali ve harabe olmağın beğleri evvelce sancakları hıfzına kadir defter olub, asker lazım oldukda nefsi Kars kullarından gayrı kimesne bulunmayub, Erzurum sancaklarından ilhak olunan Küçük Pasin sancağının defteri virilmek ile henüz Erzurum'a tâbi ve Mamervân sancağı muhafazasına gelmeyub anun gibi bir fesad zuhur iderse ümerâ ve sipâhi ta'ifesinden bir ferd bulunmayub, kul ta'ifesinin dahi ekseri Erzurum'dan ihrac olunmakla henüz evleri göçürmeyub, mal ve zahire bahanesi ile gidub gelmekden hâli değıllerdir deyû bildirmişsin imdi buyurdum ki;

Vardıkda anun gibi eger Erzurum'dan ve eger anun gibi gayrıdan ilhak olunan ümerâ ve ol- sancaklardan vâki olan zü'emâ ve sipahilerden muhafaza hıdmetine gelmeyenlerin ve kul ta'ifesinden dahi üç aya değın evlerini götürmeyenlerin, veya kendü hevâlarında gezenlerin isimleri ve ze'âmetleri, tımarları ve gedükleri, ulûfeleri vuku'u üzere arz eyleyesin göresin, sa'âdetime ze'âmet ve tımara ve gedüklülerim müstehak olunmak emrim oluna.

MD 46 / s.326 / hk. 746

Mezbûrlara Virildi

Erzurum ve Kars Beğlerbeğilerine hüküm ki;

Dârendegân-ı Ahmed Can , Mercan ve Mircan ve Numan nam kimesneler cema'atleri ile kızılbaşdan firar edub, Kars'a gelub bu canibde inkiyâd edub vâsılda şenbad olub ita'at etmişler iken yukarı canibden taleb olunduklarını bildirib mezbûrlar yukarı canibine verilmemek için emri-i şerifim taleb eyledikleri ecilden buyurdum ki;

Yukarı canibden ihtiyarları ile gelub ita'at ve inkiyâd edub, vâsılda olanları mufassal yazub canibden taleb edenlere virmeyesin.

MD 46 / s.330 / hk. 754

Ardahan-ı Küçük Sancağı Beği Yusuf Beğler Kethüdâsı Hacı Kethüdâya virildi.

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Mektub gönderub vilâyet-i Kars'da bi'l- fiil hâli harab olmagla mamur ve ihya etmek şartıyla haric-i ez –defter harabeden tımar virilenlerden sahib-i aşiret olan yarar kimesneler ma'mur ettikten sonra haricden ba'zı evli ve müteveffa olan sipahilerin oğulları babaların beratları ibrâz edub zıkr olunan karyelerde müşterek olmagla ihyâsına mübâşeret etmelerinde gelüb mamur etdikleri tımarlarına taleb-i müşterekleri olduğundan her biri babaları hayattadır sizler tımar almak hilâf-ı kânûndur deyû dahl etmekle sahib-i öşriyet olanların tımarlarından mahrum kalub ve vatanlarına gitmek mukarrerdir, derbend tezkireleri südde-i sa'âdetimden virilmek ricasına arz eyledikleri ecilden buyurdum ki;

Vardıkda göresin, bil-fiil mutasarrıf olanlar tımarı yarar ve selefi mukabelesinde ümerâyyla çıkub, ol- yerin ehl-i vukûfu olmagla mamur ve abadân eylemiş ise mücerred baban hayatta olmagla sana tımar virmek hilâf-ı kânûndur deyû dahl iderler ise uğur-ı hümâyûnum yoldaşlık mukabelesinde emr ile çıkıb, tımar alub mamur edenlerin tımarların hâricden kimesneye dahl ittirmeyub, anların gibilerin tezkirelerin virmeğın südde-i sa'âdetimden berât-ı hümâyûnum verilip vilâyet-i mezbûreyi şenledub, tamam mamur oldukdan sonra tahrir olunub hin-i tahrirde zuhur eden ahrarın havas-ı hümâyûnuma yaramayanlarından anun gibi tımar müstehak olanın arz olunub südde-i sa'âdetime teveccüh oluna.

MD 46 / s. 337 / hk. 774

Muslu Çelebiye virildi

Kars'da mektub gönderub Kars'da olan yeniçeri ve yayabaşı ve bölük başları umûmen gelub sa'ir memâlik-i mahrûsede olan yeniçeri ta'ifesinden câri olan nefer terakkisi ve yayabaşları ve bölük başları ve yeniçeriler tımara çıkdıklarında ne mikdar ile çıkar ve iki yüz nefer mikdarı atlı yeniçeri ta'yin olunmağın rica ettiklerin i'lâm ettikleri ecilden buçukda yürümekden ma'ada şan-ı şerifde olan yeniçeri bölük başları ve yayabaşları câri olan kânûn-ı Kars'da olan yeniçerilerden dahi emr idub buyurdum ki;

Vardıkda minbad emrim üzere Kars'da olan yeniçeri ta'ifesinden buçukda yürümekden ma'ada ze'âmete ve tımara çıkanlar hakkında tımarları ve gayriden şam-ı şerifde olan yeniçerilerden câri olan kânûnu icra eylesin.

MD 46/ s.329 / hk. 779

Muslu Çelebiye virildi

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Ani Kal'ası muhafazasında olan kul ta'ifesi tarafından yüz başı olan? kabile gelub yanlarında evleri ve barakaları olmayub üç dört yıldan berû yalnız başlarına muhafaza hıdmetinde olub, hiç bir tarikle çıkub vilâyetlerine ve hudutlarına varmağın imkân olmayub kendü tevâbi ve livâ bunların yanlarına gelub? olmak istediklerinde bazı ümerâ ta'ifesi ma'ni olub, bunları gelen adamları tutub habs edub, emvâl ve eşyaların anlardan alub envâ-i zulm ve ta'addi ederler. Eger evlerimiz ve adamlarımız yanımıza gelmez ile kal'a-i mezbûrda me'mûr olmagla imdi buyurdum ki

Yanlarına akraba ve ta'allûkat ve aşiretlerinden kimesne dahl eda tmek babında hükm-i hümâyûnum taleb ettikleri ecilden sûlh ve salah emri mukarrer olduktan sonra kal'a-i mezbûrda ehl-i iyâl ve akraba ve müteallıkasın getirmek isteyenlere kimesne ma'ni olmasın emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda fermân-ı hümâyûnum mücebinde yukarı canibde sûlh ve sala düstûr-ı ahvâli bertaraf olunduktan sonra Ani Kal'asında olanlardan her kim ehl-i iyâl ve akraba ve müteallıkasın ve sa'ir tevâbi ve tabakasın kendi yanına getirub şenletmek ve abadân etmek isteyen ümerâdan ve gayriden bir ferdi dahl ve tecavüz ettirmeyub, bir kimesnenin zulmen bir habbesi aldırmasız. Fermân-ı hümâyûnuma muhalif edenlerin isimleri ile yazub arz eyleyesin.

MD 47 / s.61 / hk. 28

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars'ın ve Mağazbird'in ve Keçivan ve Kağızman ve Tiflis'in ve umûmen ol-serhadlerde olan kul ta'ifesinin ve neferatın üç aydan berû mevâcibleri ber- vech-i nakd virilmek lâzım ve mühim olub, bu canibde mektublarımız beğlerbeğine gelub, ? izyâd bulub, hayli fazla kaldığını i'lâm eylemişsin. İmdi eğerçi mukataât-ı tuzcular ziyâde mevâdı buldu deyû bildirmişsin lâkin bir mukataâ tahmilyesi ziyâde bir âmile derûhde olunub biz ve sa'ir müteallik neferatla? deyû tahmin olunmagla ol-âmil dahi yüz akçelik yeri bir nefere iki red üç yüz akçeye virilmekle serhadlerde olan kıl'ada neferat kalmayub ekseri firar üzere olub kal'adan hâli kaldığı ve sa'ir

zulm ve ta'addinin nihâyet olmadığı i'lâm olundu. İmdi eyyâm-ı adâlet ilhahında bir ferde zulm ve ta'addi olduğunuz rızâ-yı şerifim yokdur. Ve serhadlerde olan kıl'a neferatına bu makule biz ve sa'ir mesâğ virilmek ca'iz değildir. Ulûfeleri üç aydan beri ber- vech-i nakd virilmek emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu hususda gereği gibi mukayyed olub, Tiflis'in ve sa'ir ol-serhadlerde olan kul ta'ifesinin ve neferatın mevâciblerini üç ayda bir bi't-temam ve'l-kemâl ber- vech-i nakd virub ve minbad mukataâtı amelen bu vechle vermeyub, ber- vech-i nakd vermek şartıyla derûhde eyleyub ve ne mikdar fazla zuhûr etmişse hemen te'hir etmeyub, Tiflis'de olan kulların mevâcibi için vakit ile irsâl edub ve Trabzon'da fûrûhd olan nüzûl akçesinden mevcut ne mikdar akçe var ise yarar adamlar gönderub, getirdub ve sa'ir ol- caniblerde atik ve cedid ve bakayâdan mümkün el- husûl olanların dahi tahsil ettirub, nefsi Tiflis'de olan kul ta'ifesinin mevâciblerin ve zahirelerin gönderub her birine müzâyaka çekdirmeyesiz ve ümerânın ve züemânın ve erbab-ı tımarın ve ummalin ısrarlarına dahi da'ima hafiiyyen ve alâniyyen reayâ ve berayayâ ve tüccar ve ebnâ-i sebîle ve zulm ve ta'addileri var mıdır, var ise zulm eyleyenler her kim olursa olsun asla bir ferde himâyet etmeyub, vukû üzere arz eylesin. Vakt fevt etmeyub hıfz-ı hırssetde memleket reayâ ve berayânın refahiyet ve itmamını envâ-i hüsn-ü ihtimam eylesiniz.

MD 47 /s. 66 / hk. 166

Merkûma

Çıldır Beğlerbeğine hüküm ki;

Elçi Mehmed Giray Han dâmed mu'âliyenin karındaşı olub yukarı canibden mahbûs olan Gazi Giray Sultan'ın keyfiyet-i hali ma'lum-ı şerifim olamak ümmet-i muhammedden olmağın buyurdum ki;

Vardıkda ecilde te'hir ve terahi eylemeyub, bu babda gereği gibi mukayyed olub, Casus Kara Yakub bil-fiil mezkûr alet- ta'akim hin-i tedbir ve tedariki yukarı canibe gönderilub ancak vechle tahsis ettirub, sıhhat ve hakkaniyet heman mahalde olub vekilin yanında idüğün tamam ma'lûm edub dahi ol- şerifle Tatar Muhammed ile ulaklar ile südde-i sa'âdetime i'lâm eyleyub şöyle ki; mezbûr Kara Yakub anda mevcut olmayub bir canibe gönderilmiş aher kimesne tedarik edub irsâl eyleyub isimleri? ? hazer eylesin.

Bir sureti Kars Beğlerbeğine.

MD 47 /s. 645 / hk. (silik)

Ba- tahrir hazrete bölük başı hidayete

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars Kal'asının hisar erleri ve azeb lâzım ve mühim olmagla Erzurum'a tâbi Kemah Kal'ası mustahfızan ve azeblerinden altmış nefer kimesne ihrâc olunub varub Kars Kal'ası hıdmetinde olmak için bundan akdem emr-i celiü'l- kadrım varid olmuşdur buyurdum ki;

Vardıkda vürüd olan emr-i celiü'l- kadrım muktezâsınca zıkr olunan altmış nefer mustahfızan ve azebleri hıdmet-i lâzımelerinde istihdam eyleyesin.

MD 47 / s.642 / hk. 331

Gümrük beyi kethüdâsı Mehmed'e

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Petrek sancağı beği kehru dâme izzuhu mektub gönderub, livâ-i mezbûr ve karındaşı olan Yakub dâme izzuhu mutasarrıf olduğu Ardanuç sancağı Erzurum beğlerbeğine tâbi iken Çıldır'a ilhak olunub hâlâ me'mur oldukları üzere Tiflis Kal'sında zahire alub gelub hıdmetlerini edâ ettiklerinden sonra Erzurum ve yahûd Kars beğlerbeğiliğine ilhak olunmak ricasına arz etmeğin Tiflis'e müteallik vâki olan eger zahire ve eger sa'ir hıdmet düşdükde varub edâ-yı hıdmet üzere müşâr'ün-ileyhamın sancakları Kars'a ilhak olmağın emr idub buyurdum ki;

Defterlerin virmek için Çıldır beğlerbeğine hükm-i şerifim gönderilmiştir. Buyurdum ki; Vusûl buldukda fermân-ı şerifim üzere müşârün-ileyhama Tiflis'e müteallik vâki olan zahire ve sa'ir hıdmet edâ etmek üzere sancakları beğlerbeğine tâbi olub hıdmetlerin Çıldır beğlerbeğinden talep idub alub dahi minbad şart-ı mezbûr üzere vâki olan sefer-i nusret eserim ve hıdemât-ı hümâyûnumu seninle böyle edâ eyleyeler.

MD 48 / s.48 / hk.137

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Sâbık Kars beğlerbeği mektub gönderub, Mağazbird Kal'asının neferatının serhadde gayâtına gelince dokuz aylık mevâcibleri verilmeyub, kul ta'ifesinin

ma'iyetlerinden ziyâde her dert ve müzayâkaları olduğun i'lâm edub, bu makule kalmalarından serhadde olan kıl'a-i tevâbinin mevâcibleri bit-tedarik olunub verilmesini izbâr olunmağın, sebab-i arz müstehak olunmuş mudur buyurdum ki;

Vusûl buldukda beher hal bu defa zikr olunan Mağazbir ve kal'asının kul ve sa'ir neferatı mevâcibleri ve mühimmatları tedarik eyleyub ber- vech-i? İrsâl etmek? Olasın. Şöyle ki; dokuz aylık mevâcibleri virilmeyub ihmal olunduğunda ile konulmayub envâ-i inâyete mazhar olmanız ma'rûzdur ana göre mukayyed olasız.

MD 48 / s. 69 / hk. 192

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Hâlâ Kars beğlerbeği ve defterdarı mektub gönderub Mağazbird Kal'asının neferatının dörd şüregel azeblerinden? Ulûfesinin aid gelen dokuz aylık mevâciblerin verilmeyen mâişetden ziyâde zarûret olduğu i'lâm eyleyub emri ol- makule fesadların zamanından olan kıl'a-i neferatın mevâcibleri tedarik olunub dahi izbâr olunmağın ? bu babda inâyet-i müstehak olunmuşdur buyurdum ki;

Vusûl buldukda beher hal vuku'u zikr olunan Mağazbird Kal'asının kul ve sa'ir neferat mevâcibleri dahl ile tedarik edub ber- vech-i isti'câl eylesin.

MS 48 / s. 122 / hk. 327

Ulûfe talep eden kullardan Receb ve İlyasa virildi

Erzurum Beğlerbeğine ve dizdârına hüküm ki;

Sâbıkan Erzurum hazine defterdarı olan Yusuf mektub gönderub, Kars ve Keçvan sa'ir ol- serhadlerde olan kıl'anın neferatına mevâcibleri bi't-temam yetmeyub ve havale olunan yerlerden dahi noksan üzere verildikde i'lâm eylemeğın minbad mezkûr kıl'adaki mevâcibleri bit-temam virilmesini erm idub buyurdum ki;

Vardık da bu babda gereği gibi mukayyid olub emrim üzere zikr olunan Kars ve Keçvan sa'ir ol- serhadlerde olan kıl'a neferatının mevâcibleri bit-temam virub, zarûret çekdirmeyesin. Şöyle ki; vakt ile virilmeyub ihmaliniz arz olundukda olmanız mukarrerdir ana göre mukayyed olasız.

MD 48 / s.155 / hk. 428

Mevâcib talep edenlere

Erzurum Beğlerbeğine ve defterdarına hüküm ki;

Kars neferatı tarafından südde-i sa'âdetime Şöyle arz olundu ki; sene doksan bir Őevvalin guresinden dokuz yüz doksan dokuz cemâziye-l âhîreden gayâtına değin Mevâcibleri virilmeyub, ma'îŐetlerinden ziyâde zarûret ve mzayâka olduğun i'lâm eylediler. Emri bu makule nefrat nâşi serhadde olan kıl'a-i neferatın mevâcibleri sls ile tedarik olunub irsâl olunmamağa? ziyâde? olmuŐsundur buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu def'a kıl'a-i mezbûrenin kul ve sa'ir neferatın mevâcibleri defter ile tedarik eyleyub ber- vech-i isti'câl irsâl eylesesin. Şöyle ki; defteriyile mevâcibleri virilmeyub ihmaliniz istimâ oluna. Alı konulmayub envâ-i mazhar olunmanız takarrrdr ana göre basîret üzeredir bu kıl'a-i mezbûre kulların ve sa'ir neferata bir- vechle mzâyaka çekdirmeyesiz.

MD 48 / s. 177 / hk. 495

İ'lâm olunduğu ecilden

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Bundan akdem Tiflis'e irsâli fermân olunan hazine ve zahire ehil ve sâlîm bit-temam eline gidub, irsâl eyleyub ve hıdmette bulunduğun i'lâm eylediğin ecilden hakkında mezîd-i inâyet-i padişahanem vücuda gönderub üç tüy hil'at ? alıcak? olundu. İrsâl olunduğu buyurdum ki;

Vusûl buldukda ? fahireler envâ-i izaz ve ikbâl ihtiram iclâliyle istikbâl eyleyub hil'atlarım giyub minbad dahi umrda ben mstedide uğr-ı hümâyûnum nusret karınca müteferri olan cumhur-ı umrda bezl-i makdûr ve sây tefâsr eylesesin.

Bu dahi bir sûreti Kars Beğlerbeğine

Bu dahi bir sûreti ıldır Beğlerbeği Yusuf Paşa'ya

Bu dahi bir sûreti Diyarbekir Beğlerbeğine

MD 48 / s.178 / hk. 497

Kars Beğlerbeği kethüdâsına virildi

Erzurum defterdarına hüküm ki;

Kars beğlerbeği mektub gönderub, kal'a-i mezbûrenin canib-i yesar gönüllülerinin bundan akdem samn ve semânin tis'a mie Őevval ve zilkade teyn

aylarında mevâciblerin bir mikdarı virilüb iki yüz altmış nefer kimesnenin mevâcibleri hazine-i Erzurumda kalub mevâcibleri virilmemek külli gadr olmuşdur deyû bildirmişsin.

Buyurdum ki vardıkda bu babda mukayyed olub anun gibi tûğralı defterde mestûr olub hıdmet-i lâzımelerin edâ idub bu makule olanlara müstehak olan ulûfelerin virmekde ta'allül etmeyub lakin bu bahane ile (boşuk) olmayub kendü hallerinde güzeşte vazife virilmekde hazer idesin.

MD 48 / s.178 / hk. 498

Erzurum defterdarına hüküm ki;

Kars beğlerbeğisi mektub gönderub, kal'a-i mezbûrun canib-i yesari gönüllülerin müstehak oldukları mevâcibleri emr-i şerifim mücebince edâ olunub, bir aylık mevâcibleri rüsûm-ı beravat deyû defterdar-ı sâbık emanetinde olunub verilmeyub, gadr olunmuşdur deyû bildirmişsin. İmdi gedikleri berat olmayan kul ta'ifesinin ulûfelerin rüsûm-u beravat deyû nesne alı konulub müstehak oldukları ulûfelerin bi- kusur verilmesin ve Mağazbird ve Kağızman ve Keçvan kıl'alarında olan kul ta'ifesinin rüsûm-ı beravat birer mikdar nesneleri alı konulduğu ist'imâ olunub anlardan dahi beratın gediği tasarruf olmayanları ol- vechle nesneleri alı komayub ? ettiresin.

MD 48 / s.178 / hk. 499

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Yukarı canibden ba'zı ehl-i fesad memâlik-i mahrûse ve sınırına gelub adam katl edub, muttasıl fesad ve şena'atden hâriç olmayub bir ve canibden dahi ol- ehl-i fesadları kul ta'ifesi ele getirub, haklarından gelinmek istediklerinde sülh ve salah vardır deyu ma'ni olduğun ist'imâ olundu, imdi sülh ve salah olduğu takdirde dahi ehl-i fesadları ruhsat virilmek münâsib değıldir buyurdum ki;

Vusûl buldukda anun gibi yukarı canibden ba'zı ehl-i fesadları memâlik-i mahrûse sınırına gelub vech-i meşruh üzere sınırımız dahilinde ehl-i fesad ve şena'at eylediklerinden kul ta'ifesine âyân olub ehl-i fesadları ele getirub, haklarından gelmesini amma bu bahane ile ol- canibden hareket olub memâlik-i mahrûsemde ve dahil olmadığın berû canibde kul ta'ifesine ruhsat virmeyub yukarı canibde dahi tecâvüz ittirmeyesin.

MD 48 / s. 190 / hk.533

Kars kullarından Hasan Çavuş'a virildi

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Mektub gönderub kal'a-i mezbûrenin sol kol gönüllüleri ibtidâ-i tımardan ber- vech-i hıdmet idub ve sağ koldan vâkî olan gönüllü ta'ifesi kadim bölük olub, ve? olmagla sol koldan düşen mahlûlden akçe ? terakki alub, kendilerine virilmeyub, sağ koldan ve sol koldan mahlûl düşdükçe da'ima virilmeyub, zabt olunur deyû sağ koldan düşen mahlûl kendilerine ve sol koldan düşen sol kola virilüb, defterleri bir birine karışmayub, yevmiyeleri dahi defter-i hakân-i mûcebince ifa olmak için, emr-i şerifim verilmesini arz eyledi imdi, sağ kolun ulûfeleri ibtidâdan on akçedir buyurdum ki;

Vardıkda ânûn gibi kul ta'ifeleri mîrî ulûfesini sonradan ziyâde edub, ba-dehû fevt olub ve yahûd tımara çıkdıkda gedüğün ile emirlülerden birine on akçe ile virub bâkî kalan ziyâde nesne aldırub hıdmete kâdir olanlara ber- vech-i terakki tevcih idersin. Kimesnenin dirliği ve ricâsıyla oglana ve yegene ve kürek ve terakki virmelu ve terakki oldukda cümlelerin mârifetiyle yara adamlara terakki viresin ve sağ kol ve sol kol sağ geçinub her koldan mahlûl düşen terakkileri ol- koldan olanlara virub, bir birine karışdırmayasun minbad bu uslûb emr üzerine yine amel eyleyub hilâfına cevaz göstermeyesin.

MD 48/ s.198 / hk. 554

Kars Müslümanlarından Mehmed Beğ

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars yeniçerileri tarafından şöyle arz olundu ki; bunlar ulûfeleri aldıkları zamanda altışar akçelerin ağaları ve birer buçuk akçelerin, başçı ve âher akçelerin kethüdâları ve dörder akçelerin çavuşları ile ? beşer akçelerin ulûfleri? ta'yin olunan kimesneler olub, ta'addi eylediklerini bildirdikleri ecilden sa'ir serhadlerde? verdikleri gibi ? ziyâde alınmak rıza-yı şerifim yokdur.

Buyurdum ki; vardık da bu hususa bizzad mukayyed olub mezbûrların ulûfeleri verildiği gibi sa'ir serhadlerde olduğu uslûb üzere memerr başları alduktan sonra minb'ad emr-i şerifim ile emr olunduğu üzere hilâf-ı emr ziyâde akçesin aldırmayub emrime muhalif ta'addi ettirmeyesin.

MD 48 / s.212 / hk. 593

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Mektub gönderub Kars beğlerbeğiliğinde olan gönüllü ta'ifesini yoklayub? Olanların ve cenge kâdir olmayanların gedükleri yarar olanlara virile deyû hükm-i hümâyûnum gönderilmeğin Kars dahil olduğunda cümleden kal'a-i hüccet Kağızmanda olan gönüllü ta'ifesin ekseri ba- yakalayub ele getirub, sabl olub ve ba'zıları dahi Erzurum defterdarı yanında mal-ı mîrî istihdamındadır deyû deftere işaret olunmuş bulunub bil- cümle Kağızman ve Keçvan ve Mağazbird ve Kars gönüllüleri kangısı mevcut olmayub, kim beğlerbeği ve ağalar adamları olub mal-ı mîrî hıdmetindedir deyû isimleri mevcut kayd olunub belki kendileri zâhirde olmayub serhadlerde ulûfeyi gönüllü ta'ifesinden murad-ı sefer ve hıdmet vâki olundukda gedüklerinde mevcudu bulunmayana gerek iken ol makule birer bahane ile kendü hevâlarında gezenlerün gedüklerün yarar kimselere virilmek ricasını arz etdüğün ecilden minbad serhad kulları kendü gedüklerinde hıdmetlerinde hazır bulunup, mevcut olmayanların gedükleri serhad hıdmetinde kâdir yarar kimesneye verilmeğin emr edub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda bizzad mukayyed olub, beğlerbeğilikde gönüllü gedüğünü tasarruf olanda muhkem tenbih ve te'kid eyleyesin ki minbad kendü gedüklerinden hâric yerlerde istihdam bahanesi ve gayri tarikiyle gitmeyub ve beğler ve ağalar olmayub gice ve gündüz serhad hıdmetinden hâli olmayalar şöyle ki; mevâcib verilmelü oldukda gedüklerinde hazır ve mevcut bulunmağın emr-i şerîfim ile âher hıdmette ve gayri hususa ta'yin olunmuş ve değiller ise dirliklerin yarar ve dilâveran ve tuvâna vireler ve gayri olunmağa kâdir olub gece ve gündüz serhad hıdmetinde hâli olmayan yiğitleri tevcih edub, minbad serhadta olan kullarını vech-i meşrûh üzere bölüklerinde istihdam eyleyesin.

MD 48 / s. 215 / hk. 602

Kethüdâsına virildi

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Mektub gönderub 'usret zamanında asker müzâyâka çekdirmemek için vilâyet-i mebûreden ve vâfir zahire tedarik olunmak fermân olunub kel- evvel

vaziyette zahire kıllat üzere olup, umûr-u tedarike imkân yokdur deyû bildirmişsin imdi husus-ı mezbûrun mümkün olduğu üzere tedariki lâzım olmağın buyurdum ki;

Vusûl buldukda fermân-ı şerîfim üzere vilâyet-i mezbûreden her vechle mümkün olduğu denlü tedarik edub ikdam ve ihtimamdan dakika fevt etmeyesin.

MD 48 / s.216 / hk. 605

Sûret Kars Beğlerbeğine ve meşrûh üzere dergâh-ı muallam çavuşlarından Hüseyin Çavuş'a virildi.

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Çıldır Beğlerbeği dâme mu'mâ-ileyhûya mu'avenet lâzım olmağın kul ta'ifesinden ve gayrılarında adam gönderilub, mu'avenet ve müzâhered olunmasını emr idub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda gereği gibi mukayyed olup müşârün- ileyh ile haber eylesin dahi eger kul ta'ifesi göndermekle ve eger gayri tarikle mukavemet ve müzâheret etmek babda din ve devlet-i hümâyûnuma müteallik olan hususda envâ-i ikdam ve ihtimam vücûda getiresin.

MD 48 /s. 226 / hk. 629

Sâbık Kars Beğlerbeği olup hâlâ Erzurum beğlerbeği olan Mehmed Paşa'ya Hüküm ki;

Halen sen vilâyat-ı Erzurum'a teveccüh eyledikde vilâyat-ı Kars'ın dahi beylerbeyisi varınca hıfz-ı hırasette mühimmatdan olmağın yanında olan ümerâdan bir yarar muhafız hıdmetine kâdir kimesneler Kars muhafazasında alı konub emr idub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda dahi gereği gibi mukayyed olup anun gibi sen Erzurum'a teveccüh eyledikde vilâyet-i Kars'da muhafız için yanında olan ümerâdan her vechle yarar ve hıfz-ı hırasette memlekete iktidarı olanlarından her kangısın vech-i muhafaza için ta'yin edub, muhkem tenbih ve te'kid eylemeyesin. Vilâyet-i mezbûreye bağlerbeğisi varınca gereği gibi hıfz ve hırasette zabt-ü inâyet babında dakika fevt etmeyesin deyû arz iddügün hususlarda sâdır olan fermân-ı şerîfim mücebince eger olan kal'alarda muavenet ve eger hıfz-ı hırasette memleket babında muhafazası için asker tedarikine ve din-i devlet hüsrevâneme müteallik umûr deyû hasbel kader bezl ve sa'y zuhûra getirtesin ve sen dahi girû ol- canibde hazır olup

ma'ada etrafında bir mahal haber erişmekden hazer eyleyesin ve anûn gibi a'da etrafında hareket olub, bir mahal zarar ihmali olursa kal'a-i mezbûr hıfz ve hırsesinde ihtimam edesin.

MD 48/ s.242 / hk. 672

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Ani Kal'ası ağası Kubad mektub gönderub, seksen dokuz senesinde muharrem ve safer ve rebi'ül- evvel mevâcibinden sâbikan ağa olan Ali Ağa bu ? kırk altı kimesnenin ulûfelerin ekl idub taleb olundukda virmeyub adamlarımdır deyû iki yıldan beri fevt olan kimesnelerin ulûfeleri ekl edub taleb olundukda virmeyub ve bundan ma'ada iki kıst mevâcib tevzî edib birine seksen üç ve birine? yetmiş beş neferin ulûfelerin alıb mîrîye gadr olmuşdur deyû beylerbeyi-i sâbık ile kul kâtibinin defteri mûcebince mîrîye alınmak için emr-i şerîfim taleb etmeğin buyurdum ki;

Göresin fi'l-vâkî mezbûru vech-i meşrûh üzere mal-ı mîrî gadr olub hıdmetine zuhûr idersin kul mevâcibleri hakkında zuhu'r edeni bi- kusur zuhurlarından ve mîrî için tahsil ve zabt iddüresin inat ve muhalefet edenleri yazub bildiresin.

MD 48 / s.255 / hk. 713

Kars yeniçerilerinden Mehmed'e virildi

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars yeniçerileri tarafından dergâh-ı muâllâma arz-u hal olunub bunlar ulûfelerin aldıkları zamanda altışar akçeleri ağaları ve birer buçuk akçelerin yazıcıları ve üç akçeleri kethüdâları ve dörder akçelerin yazıcıları ile çavuşları ve beş akçeleri ulûfeleri götürmekle ta'yin olunan kimesnelere emr olub ta'addi eyledikleri bildirdikleri ecilden sa'ir kameriyelerde virdikleri gibi minbad kameriyelerinden ziyâde olunmağa rızâ-yı şerifim yokdur buyurdum ki;

Vardıkda bu babda bizzad mukayyed olub mezbûrların ulûfeleri sa'ir serhadde olunduğu uslûb üzere kameriyeleri alındıktan sonra minbad mezbûr emr-i şerîfim zikr olunduğu üzere hilâf-ı emr-i şerîf ziyâde akçeleri aldirmayub emrime muhalif ta'addi ittürmeyesin.

MD 48/ s. 266 / hk. 754

Kars Yeniçerilerinden Mehmed'e virildi

Erzurum Beğlerbeğine ve defterdarına hüküm ki;

Arzu-hal olunub Kars yeniçerilerinden rüsûm-ı beravat deyû bir aylık ulûfeleri alı konulduğı i'lam olundu. İmdi gedüklerde berat itmeyen kul ta'ifesinen rüsûm-ı beravat deyû nesne alınmağın aslı yokdur buyurdum ki;

Vusûl buldukda gedükleri berat olmayan ta'ifesinden ve yeniçerilerden ol-vechle ulûfecileri bahane idub ola geleler muhalif nesneleri aldirmayasın ve kul ta'ifesinin işlemiş ulûfelerinden müstehak oldukların virub ulûfelerden nesne alı komayasın.

MD 48 / s. 670 / hk.770

Erzurum Beğlerbeği ve defterdarına hüküm ki;

Sâbıkan Erzurum'da hazine defterdarı olan Yusuf mektub gönderub Kars ve Keçiven ve sa'ir ol serhadlerde olan kıl'anın neferatlarına mevâcibleri bit-temam virilmeyub ve havale olunan yerlerden dahi noksan üzere virildiği i'lâm etmeğın minbad mezkûr kıl'aların mevâciblerin bit-temam virilmesin emr idub buyurdum ki;

Vardıkda bu babda gereği gibi mukayyed olub emrim üzere zikr olunan Kars ve Keçvan ve sa'ir ol- serhadlerde olan kıl'a neferatının mevâcibleri bit-temam verub zarûret çekdirmeyesun, şöyle ki; defter ile virilmeyub ihmaliniz arz oluna be- gâyet olmanız mukarrerdir ana göre mukayyed oluna.

MD 51 / s.65 / hk.264

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Tiflis beğlerbeğisi mektub gönderub kal'a-i mezbûrda olan kul ta'ifesinin ulûfeleri hususunda müzayakaları olduğunu imdi bundan akdem kal'a-i mezbûrda mühimmatı için sana on bin altun gönderilub va avk ile kal'aya ulaştırırsın deyû emrim olmuşdu hâlâ on altın muaccelen varub ulaşması lâzım ve mühim olmağın buyurdum ki;

Vardıkda asla te'hir ve tavakkuf itmyub mukaddema kal'a-i mezbûrede mühimmat için sana gönderilen on bin altını bit-temam ber- vech-i ist'icâl yarar adamlarala Tiflis beğlerbeğine ulaştırırsın ve meblağ-ı mezbûr varub vâsıl olduğunu

beğlerbeğinden temessük alub, südde-i sa'âdetime i'lâm eylesesin. Husus-ı mezbûr mühimmatdandır sa'ir umûra ve gayrı ve kat' kıyas itmeyub mukayyed olub mu'accelen gönderub isâl etmeye ihtimam eylesesin anun gibi zikr olunan altunu göndermekde usret var ise gayrı varub Çıldır beğlerbeğine gönderesun ki müşâr'ün-ileyh dahi ta'accül gönderub kulu müzâyâkaları def' ola.

MD 52/ s. 151 / hk. 378

Serdarımız Ferhad Paşa hazretlerine hüküm ki;

Kars beğlerbeği olub Tiflis muhafazasında olan Yusuf dâme ikbâlehû mektub gönderub sâbık Erzurum beğlerbeğisi Mehmed sene-i sâbıkda askerden cem' idub Tiflise gönderdiği hazineden ve mûma- ileyh Yusuf dâme ikbâlehû Tiflis'e irsâl eylediği yirmi bin floriden sâbıkan Tiflis muhafazasına ta'yin olunan Ömer Çavuş kulların mevâcibi vermeyub zevâyidi telef ve zâyi etmekle kul ta'ifesinin altı kıst mevâcibi virilmeyub hâlâ taleb eylediklerin bildirmeğın buyurdum ki;

Vusûl buldukda Ömer Çavuş'u getirub sâbık askerden cem' olunub irsâl olunan yirmi bin floriyi mezkûrdan tafahhus ve teftiş idub göresin. Fi'l vâki mukaddema irsâl olunan floriyi mezkûr Ömer Çavuş kulun mevâcibini virmeyub kendüsü ekl ve telef ettiği vâki ise asla ta'allül ve bahane ittirmeyub bakiyeleri tahsil edub, dahi vech-i münâsib gördüğün üzere mevâcib için gönderesin ve bu cümle olduğunu yazub bildiresin.

MD 53 / s.193 / hk. 567

Erzurum'da hazine defterdarına hüküm ki;

Mektub gönderub Erzurum ve Kars ve Toma'da olan kul ta'ifesinin ve hisar erlerinin ulûfeleri ihracı lâzım geldikde kul ta'ifesi yoklanub mevcut defteri verilmesin ağaları mevcut ve gayrı mevcut olan kul ta'ifesini cümle yazub defter idub Haleb defterdarına fuzûli kendü caniblerinden defter gönderub ulûfe ihrac edub bir mevâcibi gedüğü mevcut olmayan kul ta'ifesinin ulûfeleri ihrac etmekle mal-ı mîrîye bir kaç bin altun zararları mukarrerdir deyû arz eylediğın ecilden minbad bin bölükden mevcut olan kul ulûfeleri için mühürlü defterlere göre yazub ağaları defterleriyle mevâcib ihrac etmeyesin deyû Haleb defterdarına hüküm-i hümâyûnum gönderilmişdir buyurdum ki;

Vardıkda kânûn-ı kâdim üzere kul ta'ifesinin mevâcibleri ihracı lâzım geldikde gedüğünde mevcut olanları yoklayub ne mikdar mevcut nefer bulunursa defter idub mühürleyub Haleb defterdarına gönderesin ki ana göre mevâcibleri ihrac oluna şöyle ki mevcut olmayan kul ta'ifesinin ulûfeleri ağaları fuzûli defter yazub ulûfe ihrac eyledikleri ist'imâ olunursa ağaların haklarından gelub sen dahi müstehak-ı inâyet olursun amma bu bahaneleriyle serhad hıdmetinde olanların ulûfeleri verilmeyub ta'addi olmakdan hazer idub hakdan udûl etmeyesin.

MD 53 / s.278 / hk.803

Sa'âdetlerime Gönderub

Erzurum Kadısına hüküm ki;

Erzurum ve Kars'a tâbi olan kurâ ve nevâhide ve mirmîrân haslarından der-anbar ne mikdar arpa ve buğday var ise sen ki bizzad üzerine varub toprak kadıları ma'rifetiyle defter idub anların mühür etmek emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bizzad ne mikdar buğday olub ve zikr olunan kadılıklarda eger beğlerbeği hasların eger mîr-î kurâ ve nevâhide ne mikdar buğday ve arpa var ise toprak kadıların ile anbarların üzerlerin varub, mühürleyub, içinde olan buğday ve arpayı zâyî ve telef eyleyub ne mikdar mevcuddur anbar buğday ve arpa var ise defter idub mühürleyub bir sûretini serdarım tarafına irsâl ve isâl eyleyesin ihmalden hazer idesin.

MD 53/ s.307 / hk. 877

Kars Beğlerbeğiliğinde olan kadılara hüküm ki;

Kars beğlerbeğisi olan Haydar dâme ikbâlehû sütte-i sa'âdetime adam gönderub taht-ı kazanuzdan kendüye kifayet mikdarı zahire tedarik olunmak babında emr-i şerîfim rica etmeğin buyurdum ki;

Vardıkda taht-ı kazanızda bulunan yerlerde ? akçesiyle narh-ı câri üzere müşârün- ileyh kifayet mikdarı zahire tedarik edub akçesiyle alı virub müzâyâka çekdirmeyesin.

MD 56 / s.176 / hk. 90

Kars beğlerbeği mektub gönderub emrim olunan dârende emiri için yararlı deyû vâsi etmeğin ased-i sefere iki bin akçe tımar emr-i şerîfim yazılmışdır.

MD 56 / s.182 / hk. 172

Sûret

Kars beğlerbeği mektub gönderub Kars sancağında Zaruşad nahiyesinde Kenan nam karyeden beş bin dokuz yüz doksan dokuz timara tasarruf olub, nahiyeye-i mezbûrda alay beyi olub, Mahmud'un timarı ziyâde müstehak olduğun ma'ada üç yüz ? südde-i sa'âdetime berat virilmeyub gedüğü beratıyla mutasarrıf otuz züema, erbab-ı timar taleb edub alay beyliğine? çekdüğü? etmekle anun alay beyliği alınub Kars cema'atında Devrek nahiyesinden ve Kara Kilisa nam karyeden yigirmi bin reayâ mutasarrıf dârende -i Veli Çavuş ve zîde kadruhûya tefhiz olunub emr-i şerîfim verilub hıdmetine mezkûr giru henüz ettirmeyub hâlâ Tebriz seferine me'mûr iken gelmeyub alay beyliğinde mahlûl olub giru mersûma virilmek ricasına şart eylediğın ecilden buyurdum ki;

Hâlâ anların üzere zıkr olunan alay beyliğinde mersûma tefhiz edesin kemâ kâh aly beylik hıdmetinden etmekle? ve mezbûru hazer iddürmeyesin.

MD 56 / s.115 / hk. 333

Kars beğlerbeği mektub gönderub Kars sancağında yigirmi altı bin akçelik ze'âmete mutasarrıf Kars alay beyi dârende-i Ömer için yarar deyû? iki bin akçe terakki emr edub buyurdum ki; rüsûmdan iki bin akçe terakki edesin.

MD 56 / s.118 / hk.340

Kars beğlerbeği mektub gönderub mukaddema ? beğlerbeğilikde on üç kere yüz bin akçe ile gedüğe virilüb berat idüb, hâlâ Kars'ın hasları dokuz kere yüz bin akçe olub dört kere yüz bin akçe ba'zen bin olub? ba'zen ? virilmek rica idiğün ecilden buyurdum ki;

Livâ-i mezbûrun on üç kere yüz bin akçelik beratı? Berat-ı şerîfim virile.

MD 56 / s.128 / hk.372

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Mektub gönderub sipahi oğlanları ziyâdesinden otuz akçe (silik) için Kars yanında hıdmette olub, ulûfesi Kars kulları ile (silik) ecilden buyurdum ki; mezkûrun yanında Kars'da hıdmette olub Kars? ulûfesin ol yerden alub viresin.

MD 56 / s.175 / hk. 513

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Sâbıkan mir- alay mektub gönderub Kars sancağında sipahi nahiyesinde ? nam karyeden üç bin dört yüz akçe tımara mutasarrıf olan Çelebi nam sipahi sene dokuz yüz doksan bir rebî'ül- evvelin onuncu günü fevt olub, tımari mahlûl oldukda mîr-î mîrân tarafından İskender nam kimesne ? ma'arûf Abdü'l Kerim nam kimesne der-sa'âdetden alub berat iddirub üç seneden beri sefere gelmeyub ve mezkûr İskender'in? mukaddem iken mezkûr Abdü'l Kerimin ba'zı mevadî iltizâm edub mezbûru kendüye almak şartıyla berat idub, tasarrufa ma'ni olmağın bildirub mukarrer olmak babında inâyet rica etmeğın buyurdum ki; göresin arz olduğu üzere şunu? mukaddem olmağla ? ? mezbûru berayâ? zabt ittiresun.

MD 58 / s.238 / hk.617

Erzurum ve Kars ve Revan Beğlerbeğine hüküm ki;

Dergâh-ı muallâm müteferrikalarından Ali beş nefer adamıyla vezir-i âzâm Osman Paşa edemallah-u iclâlehû irâd-ı galle olmuşdur.

Buyurdum ki; her kim taht-ı hükümetine dahil olursa bir an ve bir sa'at te'hir ve tavakkuf etmeyub müşârün- ileyhe lazım olan bargir ve sa'ir her ne ise tedarik eyleyub ve yarar adamlar koşub, mu'accelen irsâl eyleyub birbirlerine emin ve sâlim ulaştırub? mumâ ileyhe vâsıl etmek bâbında envâ-i mesâ'i cümleünüz tutub zuhûra getüresiz.

MD 58 / s.110 / hk.149

Sipahi oğlanlarından Hüseyin Paşa'ya virilmiştir.

Kars Beğlerbeğine ve defterdarına ve kadılarına ve vilâyat kâtibi olub dergâh-ı mu'âllam müteferrikalarından Hüseyin zîde mecdehûya hüküm ki;

Şeyh Ebu'l Hasan- el Harakâni medresesi karîdâr şâkirinden sipah oğlanların otuz beşinci bölüğü yigirmi yedi akçe ulûfesi hüsn-i dergâh-ı mu'âllama gelub merhum müşârün- ileyhin evkâfın Şüregel ve Zaruşad nahiyelerinde olan karyelerinde harabe müşrif olub vakfiye muktezâsınca girû evkâfa yazılmasın zikr olunan harabe karyeler merkûm müşâr'un- ileyh vakf karyelerinde olub vakfiye nişin yazılırsa? yoğsa vakıfdan hâric karyeler ne mikdar yerlerdir kimesnenin yazılırsa? ve bil- cümle ne makule yerlerdir ve ne mikdar akçeye? Bi'l- fiil defter-i atikde

yazılmışdır asl-ı pezîr ne makule yerlerdir zikr olunan vakfa yazılmak kıyas nice dir.
? ile tamam ma'lûm edub dahi mufassal ve meşrûh yazub arz eyleysin.

MD 58/ s.206 / hk.538

Erzurum ve Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mustafa Çavuş zîde kadruhû ehem müsta'acil husus için serdara irsâl olunmuşdur buyurdum ki;

Varub vusûl buldukda anun gibi müşâr'ün- ileyh dârü'l mahrece ihrac ve ahz olmuş ise amma kifayet mikdarı adam koşub mahfûz ve muhâtara olan yerlerden emin ve sâlim müşâr'ün- ileyh in isâl eyleyub avk-ı te'hirden ve ihmal-i mesâhileden hazer idesiz.

MD 58 / s.231 / hk.594

Erzurum ve Kars ve Revan Beğlerbeğilerine hüküm ki;

Hâlâ bir mühim için bir? açub münferinelerinden hanedânı-ı müşârün- ileyh serdarıma emr-i âlî irsâl olunmuşdur.

Buyurdum ki; vusûl buldukda bir an ve bir sa'at te'hir ve terahi etmeyub mûmâ- ileyh in lâzımolan zad ve zevâdın sen tedârik edub emin ve sâlim müşârün- ileyhe serdarıma kifâyet mikdarı yarar adamlar koşub irsâl eyleyesiz husus-ı mezbûr ehem-i mühimmatdandır avk ve te'hirden hazer eyleyesiz.

MD 59 / s.44 / hk. 189

Erzurum ve Kars Beğlerbeğine vâkî alay beylerine ve kal'a dizdârlarına hüküm ki;

Hâlâ Erzurum kadısı Mevlânâ Mahmud dâme fazluhu âsâkir-i mansûrem mühimmatı için bil- fiil mevcut der- anbar ? medfun olan zevâhiri bel' ve yemiş eyleyub mühürlenub defter edub asker halkı varınca hazır ve müheyyâ eylemek için el-an galle irsâl olunmuşdur buyurdum ki;

Vardıkda bu babda her biriniz bizzad mukayyed olub mevlânâ-yı müşârün- ileyhe ne mikdar sipahi ve hisar eri taleb iderse bit-temam gönderub zikr olunan beğlerbeğiliklerde eger züemâ ve sipahilik ve eger köy kethüdâlarına ve beğleri ? ve sa'ir reayâ ve berayâdan her kimdedir ? konulmuş ve cem' ve hıfz olunmuş ne mikdar arpa ve buğday bulunursa üzerine varub, yazub defter eyleyub kendülere

kifayet mikdarı alı koyub dahi ma'ada âsâkir-i mansûre ahalisi varub? olduklarında hazır ve müheyya bulunmak için mevalâna-yı müşârün- ileyh geregi gibi mu'avenet ve müzâheret eyleyub ihmal ve müsâhelenüz ile maslahatda avk-ı te'hir olunmakdan ziyâde hazer eyleyesiz.

MD 59 / s.72 / hk.(silik)

Kars Beğlerbeğiliğinde vâkî olan sancak beğilerine ve gönüllü ağalarına ve züemâ ve erbab-ı tımara hüküm ki;

Hâlâ Zülkâdirye beğlerbeğisi olan emirü'l ümerâi'l kirâm dâme ikbâlhû serhad muhafazası için vezir-î âzâm bundan akdem İstanbul üzerine ol- caniblerde irsâl olunmuşdur. Varub vusûl buldukda müşârün- ileyhın yanına cem' olub vech ve münâsib gördüğü hıdemat-ı hümâyûnumdan ikdâm ve ihtimamınız zuhûra getirmeniz emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda müşârün ileyhın ol- caniblerde dahil olduğu gibi asla te'hir ve tavakkuf etmeyub müretteb ve mükemmel düşmen bayrağına cem' olub uğûr-ı hümâyûnuma müteallik vech ve münâsib gördüğü ferman-ı hümâyûnumda enfâ yarar adamlarınız getirmek bâbında ikdâm ve ihtimamınız zuhûra getürdüğü? eyleyesin müşârün- ileyhın şükür ve şikâyet makbul zaruatımdır. Şöyle ki; ihmalınız arz eyledi mallarınız ve vergileriniz almakla konulmayub siyased olursanız ânâ göre tedarik eyleyesin ve hıdemet deyû etddirdikde.

MD 60 / s.135/ hk.319

Erzurum Beğlerbeğine hüküm ki;

Tomanis beğlerbeğisi Semender Paşa dâme ikbâlehû mektub gönderub iş bu zilhiccenin on beşinci günü? ayn cem' askeri ile kal'a-i Tomanis'i muhasara edub kal'anın suyun kesub Tiflis yolu üzerinde Akdere'den kal'aya câri olan su başısına varınca metris kurulub sudan ziyâde oklu tüfenkli kâfirle nice male mal olub kal'anın canib-i şarkında olan dahi elli iki yerde bir birine muttasıl çeper ve tunuz damların kurub dere içinde câri olan nehrin kenarına bire bire tunuz damları çatub suya varan adama top, tüfenk, ok her taraftan yağmur gibi gelub bi'l- cümle etrafımız metrisler ile ihatâ olunub cevanib-i erbila top, tüfenk kal'aya havale olmagla bin ferd kal'ada gezub bizzad çıkmağa tâkâti kalmadığını killet ma'ada ulaşınca hayvanat helak olub ve adam dahi killet-i zahireden susuzlukdan ziyâde zebun olmakla perakende olmakdan hâlî değildir. Kâfir ? olub her tarafda yürüyüş ettiklerinde kal'ayı hıfz

edecek kalmayub ahvâliniz diger gün olmuşdur hâlâ kal'ada ırz, nâmûs sıknet ider bir ferd olmagla kul ağaları, kethüdâları, yüz başıları ve sa'ir hıdmet uhdesinden gelenleri senin için ölüb gidub hıdmedden bir habbe kalmayub kendü ile muhafaza hıdmetinde kalanlardan dergâh-ı âlî yeniçerilerimden bir yaya başı ile ? nefer yeniçeri kalub ? dahi ekseri olmagla metris gözetmek kâdir olmayub Tomanis kıl'alarında bir mikdar boş ve boy levend ta'fesin kalub mukaddema ulûfelerin alub firar edenlerden ma'ada hâlâ bunda mevcut olanların altışar aylık mevâcibleri gelmemegiñ bir birine ihsâl edub firara yüz tutukları kal'a-i mezbûre muhasara olandan berü beş altı def'a Kars, Erzurum ve Çıldır beğlerbeğiliklerine adamlar gönderub mu'avenet taleb ettikleri asla birisi mu'avente gelmemiş deyû bildirmişsin imdi a'dâ-yı ? def'i mazarrat mühimme-i edâ umûr olmağın buyurdum ki;

Vusûl buldukda asla te'hir ve aram eylemeyub iki konak bir edub ale't- ta'cîl beğlerbeğiliğe tâbi olan umûmen askeri ile Kars beğlerbeği mazan yürüyüş kal'a-i mezbûr üzerine varub hüsn-ü ittifak ve ittihad yek dil ve yek cehed def-i mazarratdan bezl-i makdûr sa'-yı fekürek zuhûra getüresiz. Bu babda Kars ve Çıldır ve sa'ir olcaniblerde olan beğlerbeğilikler dahi evâhirm şerîfem yazılıub cümle bir yere cem' olub hüsn-i ittifak ile def'i mazarrat a'dâ mu'avenet ve müzaheret eylemek fermân-ı hümâyûnum olmuşdur müşârün- ileyhim koşub dahi ferhunde el verub mahal-i iktizâ idüğü gün bir biriniz mu'ayyen ve zamir olub kal'a-i mezbûrda küffar hak-sârı def ve ref eyleyub lâzım olan mevâciblerin zahirelerin tedârik eyleyub takviye virilmek envâ-i sây akdem eylesin ve ne- vechle tedârik olunub küffarın ahvâli nice olmuş ale't- ta'cîl yazub arz eylesiniz.

Bir sureti Kars Beğlerbeğine

Bir sureti Çıldır Beğlerbeğine

MD 60 / s.170 / hk 375

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Çıldır beğlerbeği Ferhad Paşa mektub gönderub Menuçehr mürted ile hayli muharebe ve mukâtele ve mahallerine mudarebe idub david beğleri ve yarar nam olanlarının serdar nasb eylediği Behram nam melkubların başı kesilub muhammedi'llahû te'âlâ envâ-i yüz ? olub lâkin asker-i islam nusret eşcemâ serdar ta'yin olunan müteveffa Osman Paşa'nın vefatı haberi ol- cevanibe müte'esser olub ve asker-i islam dahi yerli yerine çekilub a'dâ-yı bedhah hareket üzere olduğun

ma'ada bil- fiil mürtedî mezbûrun namına olan Hüsrev Beğle karındaş olub Acera-yı ulyâ beği sancağı olan müteâlânın mezbûra tâbi olub sancakda olan kal'alar Menü çehre teslim etmek livâ-i mezbûrda ahâli-i vilâyet isyân ve tûğyân edub Acera- sufla sancağının beği olan Hüseyin Bey hevâsındayken gezub sancağın hıfz ve hırâset olmayub zarar çekdire reayânın evlad-ı evzâcın bey idub ta'addi etmekle ahâli-i vilâyetde ? getirmeyub ferhunde anlar dahi isyan ve tûğyân edub livâ-i mezbûrda olan kal'aların hıfz eyleyub a'dâ-yı hareket üzere olub serdarların hıfz ve hırâseti emr olmuşdur ve zikr olunan sancaklar ziyâde sa'b sengistân olub memâlîk-i mahrûsenin hıfz ve hırâsetinde ve zikr olunan? asker lâzım olduğun arz eyledikten sonra beylerbeğiliğe müteallik olan ümerâ ve alay beği ve gönüllü ta'ifesi ve umûmen zü'emâ ve erbab-ı tımar ile varub müşârün- ileyhe mülâki olmak emr idub buyurdum ki;

(boşuk) vardıkda te'hir ve terâhi ve bir ferdi dahl etmeyub beğlerbeğiliğe müteallik olan ümerâ ve alay beği ve ağalarıyla gönüllü ta'ifesi umûmen zü'emâ ve çeri başı ve çeri erbabı ve tımar ve sa'ir ashab-ı asker cebe ve çavuş cebelüler ile ve sen dahi cebe, çavuş ve cebelülerin bil- cümle karîb ve mükemmel olan hab ve kittal ve edevât-ı harb vezîrler ile mu'accelen çıkub varub müşâr'ün- ileyhe mülâki olub vech-i münâsib olduğu üzere eger memleketin ve vilâyetin hıfz ve hırâsetinde ve eger zikr olunan kal'aların feth ve teshir ve bil- cümle mahall-i ? edub müşâr'ün- ileyh vech ce münâsib gördüğü üzere uğûr-ı hümâyûnumda bezl-i makdûr eyleyub hıdmette ve yoldaşlıkda bulunasız husus-ı mezbûr mühimmat-ı umûr-ı din ve devletdendir. İhmal ve müsâheleden hazer idesin. İnşallahû teâlâ uğûr-ı hümâyûnumda vücûda gelen hıdmetin mükemmel olub envâ-i inâyat-ı aliyye-i padişahanem muzahhar düşmek ma'rûzdur ânâ göre mukayyed olub uğûr-u hümâyûnumda bezl-i makdûr eyleyesin ve yukarı canibden vakıf ve muttali olduğun ihbâr-ı sahîhe ile alı virub arz ve i'lâmdan hâlî olmayasın.

MD 60 / s.192/ hk. 451

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Dergâh-ı muallam yeniçerilerinden kıdvetü'l emâsıl ve bilâ mezan zîde kadrûhuma umûr-ı mühimme için Tomanis ve Loriye ve Tiflis'e irsâl olunmuşdur. (boşluk)

Buyurdum ki; vusûl buldukda ânûn gibi mezbûrların şart vardıklarında mahfûfen muhatara olan yerlerde kifâyet kadar adamlar koşub elim ve sâlm muhalif me'mûr irsâl ve isâl eyleyub lâzım olan zad ve zevâdların akçeler ile tedarik idub ihmal ve hazer üzere oluna.

MD 61 / s. 116 / hk.(silik)

Dergâh-ı muallam çavuşlarından Seyid Çavuş'a

Anadolu Beğlerbeğine hüküm ki;

Bundan akdem südde-i sa'âdetime bölükden ve dergâh-ı muallam yeniçerilerinden ve yaya başlarından ve ze'âmete çıkıb mülâzemet üzere hayli nesne cem' idub ziyâde firar eyledikleri ecilden düşen ze'âmetleri memâlik-i mahrûsemde olan yeniçerilere tevcih olub asitâne-i sa'âdetime arz eden südde-i sa'âdetimde mülâzemet üzere olan kullara tevcih olmak fermânım olunub ol- babda merhûm ve mağrur ceddım Sultan Süleyman Han tâbe serahû Nahcivan'dan avdet idub Amasya'da kışladıkda ahkâm-ı şerîfe virildiği hâlâ südde-i sa'âdetimde mahfûz olan? mastûr bulunan bi'l- fiil bölükden yaya başlarından ve yeniçerilerden ze'âmete çıkmamış kimesneler ziyâde kesret üzere olub südde-i sa'âdetime müzâhama eylemekde fermân-ı sâbıkım mücebince yigirmi bin ve yigirmi binden ziyâde mahlûl vâkî olan ze'âmetleri sen tevcih eylemeyub südde-i sa'âdetime tevcih eylemeğin emr idub buyurdum ki;

(boşuk) vusûl buldukda beğlerbeğine müteallik sancakların yigirmi bin ve yigirmi binden ziyâde mahlûl vâkî olan ze'âmetleri minb'ad sen paralamayub kimesneye tevcih eylemeyub fermân-ı şerîfim üzere südde-i sa'âdetime arz eyleyub ve yaya başlıktan ve yeniçerilikden ve sa'ir kullarımdan ze'âmet emr olunanlara tevcih olunub tedârik ile muzahamadan def' olunan husu-ı mezbûr mühimdir. İhmal ve müsâheleden be- gâyet ihtiraz üzere olası şöyle ki; emr-i şerîfime muhalif yirmi bin ve yigirmi binden ziyâde ze'âmet tevcih olunub tezkîresi kabul olmayub? olman mukarrerdir. Ânâ göre emr-i şerîfim dikkat fevt eylemeyesin deyû emr-i şerîfim virildi.

Bir sûreti Kars Beğlerbeğine

MD 62/ s.89 / hk. 198

Kapû Kethüdâsı Ahmet Çavuş'a virildi

Erzurum Beğlerbeğine ve defterdarına hüküm ki;

Demir kapı muhafazasında olan Cafer Paşa'nın südde-i sa'âdetime gelen adamlardan olub girû ol- caniblere irsâl olunub göndermek fermânım olmagla müşâün- ileyh varub mülâki olalar. Ehemm-i mühimmattan olmağın buyurdum ki;

Vardıkda bir an ve bir sa'at te'hir etmeyub eger kendülere ve yanlarında olan adamlarına dava tedârük ve ihzâr edub ber- vech-i isti'câl gönderub dahi yarar adamlar koşub? Muhâtara olan yerlerden geçub, Kars caniblerine emin ve sâlîm ulaştırmak bâbında envâ-i ikdâm ve ihtimamın zuhûra getirub mezkûrların muaccelen elîm ve sâlîm ulaşmaları sa'ir hususa kıyas etmeyub avk-ı te'hir etmekden ziyâde ibtidâr eylesin şöyle ki; mezkûrların? Ve te'hir olunub âdem-i ihtimâmınız i'lâm eyleyeler eşedd-i mu'ateb olmanız nukarrerdir ânâ göre minb'ad ? mezkûr size ne zamanda varub mülâkî olub ve ne tedârik idub mahal-i memerre ulaştıkların i'lâm eylesiniz. Sa'ir kıyas olunmayub mezkûrların mu'accelen ol- canibe varmaları ve din ve devlete müteallik umûr-ı tescildir bir an ve bir sa'at ve mahal avk-ı te'hir etmeyub emrim mücebince tedâriklerin görüb irsâl ve isâl eylesiniz.

MD 62/ s.29 / hk .71

Erzurum Beğlerbeğine ve defterdarına hüküm ki;

Demirkapı muhafazasında olan vezîrîm Cafer Paşa edemallah-ü te'âlâ iclâlehunun südde-i sa'âdetime gelen adamları olub dergâh-ı muallam çavuşlarından kürd mavi müşârün-ileyh Ahmed ve Mehmed dergâh-ı muallam bölüklerinden bâlî zîde kadrûhu girû ol- ? göndermek fermân-ı şerîfim olmagla müşârün- ileyhın varub kıl'a-yı evliye İbrahim ehemm-i mühimmattan olmağın buyurdum ki;

Vardıkda müşârün- ileyh varub vusûl buldukda bir an ve bir sa'at te'hir ve terahi etmeyub eger kendüsünü ve eger yanlarında olan adamlarıma davar tedârik ve âmâde edub lâzım olan davarların ve tedâriklerin ber- vech-i isti'câl görüb dahi yarar adamlar koşub mahfuz ve muhafız olan yerlerden Kars'a göçüb elim ve sâlîm ulaştırub envâ-i ikdâm ve ihtimam görülüb? ikdâmında def'a ? edesin mezkûrların mu'accelen me'mur irişmeleri mühimmat-ı umûrdandır. Sa'ir avk-ı te'hir olmakdan ziyâde ihtiraz ve ihtiyat eylesin, şöyle ki; mezkûrlar avk-ı te'hir olunub âdem-i ihtimamınız i'lâm eyleyeler. Eşerriyat ile mufassal olmanız mukarrerdir. Ânâ göre mukayyed olub ve mezkûrlar size emin ve sâlîm varub mülâkî olub ne- vechle tedârik edub mahal-i me'mura ulaştırmanız yazub i'lâm eylesin müşâr'ün- ileyha

? olmamağın mezbûrların muaccelen ol- canibe varmaları deyû müteallik umûrlar ? bir an ve bir sa'at ihtimal ve müsâhele ve avk-ı te'hîr olmayub emrim mûcebince tedârikleri görub irsâl ve isâl eyleyeler.

Bir sûreti Kars Beğlerbeğine

MD 65/ s.14 / hk.55

Merkûm gönderub Kars gönüllülerinden

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Mektub gönderub Kars gönüllülerinden üçüncü bölümde yevmî on bir akçe ulûfesi olan dârende Hüseyin yarar adamdır deyû bildirdiğın ecilden balaban üzere yedi bin üçyüz otuz üç akçelik bir tımar tevcih edesiz deyû hükmi-şerîfîm yazılmışdır.

MD 67 / s. 25 / hk. 56

Nûh Efendinin Kethüdâsına virildi

Kars ve Tomanis ve Çıldır beğlerbeğilerine hüküm ki;

Haleb defterdarı Nuh mektub gönderub zıkr olunan beğlerbeğiliklerde olan kul mevâciblerin hıvâne-yi Halebden itmamla kul ta'ifesinden dört bin beş yüzden ziyâde nefer mevâcibi için Haleb'e gelub vilâyette zulm ve ta'addilerinden gayri iken bir de defterdar üzerine hücum edub tahsil-i mal-ı mîrîye ma'ni oldukları mukaddema arz olundukda her mevâcibe bir mevâcib ve iki ramakdan ziyade gelme deyû defa'atle evâmir-i şerîfîm verilmişken emri-şerîfîme muhalif ziyâde neferat gelub ol- caniblerde kıl'alar hâli kaldığından gayri mâbeyninde nice mevâcib telef olduğunuz olmağın her kal'ada ne mikdar kul mevcud iduğu teftiş olunub ve mübâşir olan evâmir-i şerîfîm mûcebince her mevâcibe bir mevâcib ve iki akçeden ziyâde gelmemek bâbında hükmi-şerîfîm ricâsına arz etdiğın ecilden bu babda mes'ûl olmuşundur buyurdum ki;

Vardıkda bu babda her biriniz tamam mukayyed olub her kal'ada ne mikdar kul mevcud idüğün yoklayub ve her mevâcibe bir mevâcib ve iki akçeden ziyâde nefer göndermeyub minbad emri-şerîfîme mugayir iş olmakdan hazer eyleyesiz şöyle ki; minbad Haleb defterdarlarından emri-şerîfîme mugayyir vaz' olub mevâcib için ziyâde neferat geldiğü arz olduğun nicesi size a'id olur ânâ göre mukayyid olub mal-ı mîrî telef olmakdan ve emri-şerîfîme mugayir olmakdan ziyâde hazer

eyledesiz bu husus için mukaddema hilâf-ı emr-i şerîfîm gönderilmişdi, girû ol emr-i şeîfîme muhalif ziyâde adam göndermeyesiz asla hazer bu babda onat vechle mukayyed olub minbad ziyâde adam göndermekden hazer eyleyesiz deyû hükm yazılmışdır.

MD 67 / s. (silik) / hk.97

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Tomanis beğlerbeği mektub gönderub kendüye fermânım olan hıdmete muhalif kul dahi ma'ada lâzımdır deyû arz ettüğün Kars kulu Tomanis'e varub müşârün- ileyhin yanında hıdmette olmaların emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda bi'z-zat onat vechle mukayyed olub ânûn gibi müşârün- ileyh fermân olunduğu hıdmete mübâşeret edub sana adam gönderub Kars kulun taleb eyledikde kifâyet mikdarı Kars kulun ta'yin edub ber- vech-i isti'câl ihrâc edub müşâr'ün- ileyhe gönderesin ki evvel varub Tomanis'e adam lâzım olan hıdmet edâ eyleyeler husus-u mezbûr mühimdir ihmal ve musâheleden hazer eyleyesi.

MD 67/ s. 200 / hk. 492

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Ardahan-ı Küçük sancağı ? gönderub livâ-i mezbûr kâdimden Çıldır beğlerbeğine tâbi olub defter-i atıkde Çıldır beğlerbeğisinde olub lâkin eyâlet-i mezbûre Kars'a tahrir olundukda livâ-i mezbûr ile tahrir olundukda defterleri hâlâ Kars beğlerbeğiliğinde olduğunu bildirub bu livâ-i mezbûr Çıldır'a tâbi kalub defterleri ayrılmayub Çıldır'a gönderilmesin ricâ edub buyurdum ki;

Vusûl buldukda livâ-i mezbûrun icmal ve mufassal defterlerin ayırub Çıldır beğlerbeğine gönderesiz.

MD 68/ s. 23 / hk. 39

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Bundan akdem Göle, Ardahan, Ahılkelek ve Penek sancakları kâdimeden Çıldır'a tâbi olmagla girû uslûb-ı sâbık üzere Çıldır'a tâbi kalınub ol- babda vusûl buldukda Çıldır beğlerbeğisine emr-i hümâyûnum gönderilmişdir, vusûl bulduk da

zıkr olunan sancakların icmal mufassal defterlerin ihrâc edub Çıldır beğlerbeğine irsâl ve isâl eylesin.

MD 69/ s. 213/ hk.104

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

? üzere olub fitne ve fesaddan hâlî olmayan ele getirub vücûh-u habaşet mühimmat din ve devletten olub Göri kal'asına yol almak için Ahlidy boğazı feth ve teshir olunub memâlik-i mahrûsem muzâfâtına olmak dahi elzem olmagla Çıldır beğlerbeğisi baş ve bûğ ta'yin olunub Erzurum, Batum ve Göri ve Açıkbaş ve dadyan askeriyleyürüyüb ve sen dahi Lori ve Tomanis ve Tiflis beğlerbeğileri ve Revan nisf askeriyle varub cümleliz Muslu sahrasında cemiyet edub bi- inâyetillahi te'âla Ahlidy ve boğazının feth ve te'siri ve? mezbûrun hüsn-ü tedârikle ele getirilmesi hususuna mübâşeret olunmak fermânım olub bu babda müşârün- ileyh Çıldır beğlerbeğisine ve sa'ir beğlerbeğilere ve beğlere müstakil ahkâm-ı şerîfim irsâl olub muhkem tenbih ve te'kid olmuşdur buyurdum ki;

Vusûl buldukda fermân-ı şerîfim üzere zıkr olunan beğlerbeğilikler ile haberleşub dahi cümlesin bayrakları ve askeri ile yanına getirdub Muslu sahrasına varub müşârün- ileyhimle mülâki olub hüsn-ü ittifak ve ittihad ile umûr-u hümâyûm erüştürme müteallık olmuşdur. Umûrda bezl-i makdûr ve sa'yı meşkûr zuhûra getirmeğe sa'yı merfû eylesiniz.

MD 69 / s. 206 / hk. 414

Kars beğlerbeğisine hüküm ki;

Hâlâ Kars'da gönüllü gedüğü mahlûl düşdükde yarar ve tuvâna olub elinde emr olunan atlu ve tutlu yiğidlere virilmeyub ellerinde emirleri olmayan ecnebilere virilmekle ellerinde emirleri olanlara zulm ve gadr olduğu i'lâm olmağın ellerinde emirleri olmayanlara minbad gönüllü rızâ-yı şerîfim yokdur.

Buyurdum ki vusûl buldukda emr-i celî'ül kâdrîm mücebince Kars gönüllü gedüğü mahlûl düşdük de minbad ellerinde emri olmayanlara vermeyub ellerinde gönüllü gedüğü emri olana yarar rûm yiğitlere tevcih eylesin.

MD 70 / s.138 / hk.257

Kars Beğlerbeği ve Kadısına hüküm ki;

Hâlâ Kal'a-i Kars'da asûde olan merhum Şeyh Ebû'l- Hasan el Harakanî zâviyesinin şeyhi olan şeyh Hasan rîkâb-ı hümayûnuma sunub bundan esbak fermân-ı hümayûnumla aziz mevlânânın kurbunda inşâ olunan câmi-i şerîfim hedavenk ve teb'âların için Zaruşad nahiyesinde on bin akçe birer sehran hal'a tâbi bir karya vakfa ta'yin olunub ve ? askerlerim südde-i sa'âdetimden ve ? nâme-i hümanyunum virilub lâkin hüddam ve vakfın ? bir yılda on sekiz bin yedi yüz akçe olub karye-i mezbûrenin mahsulü senevî on dokuz bin akçe olub ol- takdirde vakf-ı mezbûre ba'zı zamîme melhûz iken hâlâ nahiye-i mezbûrenin alay beğisi olan Mehmed karye-i mezbûre için mukaddem iki tımar virilüb bâ'dehû yeniden alınub vakf olmuşdur. Yine karye-i mezbûreyi ben zabt edub her sene fermân olunan on bin akçeyi mezbûre-i merkûm bana virildi deyû bir tarikle hükm alub vakfa gadr etmek ister. Vilâyet-i Kars ahâlisi umûmen karye-i mezbûrenin fermân-ı sâbıkım mücebince vakf olmasın ifâ edub mezbûr alay beyi Mehmed'e ibtida düşen mahlûlden on beş akçe tımar verilmesin rice ederler deyû sen ki Kars beğlerbeğisin Kars kadısı ile arz-u hâl ve ahvâl-i vilâyetin vaz' ve şerîfimi mufassal yazub gönderdiğiniz i'lâm idub istib 'a- yı mehamet-i padişahane eyledikde vech-i meşrûh üzere emr virile deyû hatt-ı hümayûn sa'âdet makrûnum sâdır olmuşdur buyurdum ki;

Hükm-ü şerîfim vardıkda bu babda her biriniz bizzad mukayyed olub karye-i mezbûreyi vakfnâme-i sâbıkım ve fermân-ı hümayûnum muktezâsınca nefsi-i Kars'da azîz-i mumâ- ileyhın merkâb-ı şerîf kurbunda binâ olunan câmi-i şerîf vakfi için mütevellisine zabt ve tasarrûf ittirub mezbûr alay beyisi Mehmed'i minbad ol- vechle emr-i ihrâc ettim deyû asla ve kat'a dahl ve tecâvüz ittirmeyesiz. Taveh edesiz fermân-ı hümayûma mugayyir bir dürlü ta'allül ve da'va ittirmeyesiz nihâyet tımar-ı tevkikat ve almak için mezbûr alay beğine ibtidâ düşende bedeliyeyle tımar tevcih edesiz fermân-ı hümayûnuma mugayyir.

MD 73 / s. 13 / hk.30

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars kulları südde-i sa'âdetime arzû- hal sunub beğlerbeğisiz Göri Kal'asına gitmediğiniz ve sâbık beğlerbeği ile Ali dâme ikbâliyeye kal'a-i kumandanız sancağınız ve alay beğisi ve züemânın ve kul ta'ifesinin haklarından gelmeniz için emr-i şerîf vardır deyû bunları da'imâ rencide eylediklerin i'lâm eyledikleri ecilden

mezbûrlar verilen hükümlerin itibâr olunmayub ma'ni olunmak emr edub buyurdum ki;

Vardıkda mezbûralar sâbıka virilen hükümlere itibâr etmeyub ol- vechle eger sen gayrisin mezbûrun kul ta'ifesi cevâz ve ruhsat vermeyesin ve bu hükm-i hümâyûnum sicill-i mahfûza kayd ettirub mücebince amel eylesin.

MD 73/ s.71 / hk. 44

Gence ve Kars Beğlerbeğilerine ve Kars Kadılarına hüküm ki;

Sâbık Kars beğlerbeği olub ve sonra Revan beğlerbeğiliğine virilen Ali Paşa'nın zulm ve ta'addileri haddinden ziyâde olmagla Kars Kal'asında olan müslümanlar zulme tahammül etmeyub Gence ilinde kal'a kapusuna kapayub kendüyü içeri komagla mu'mâ- ileyh kal'adan toplar getirdub kal'ayı topa tutub müslümandan nice kimesneyi helâk eyledikten sonra aynı kal'anın bir tarafın hisarın yıkub ve nice toplar mescid ve menâbiri alub ve nehb gâred idub ve yanında ulağ bunların ehl-i îyâlin ve mal ve ? deyû ? itmekle müslümanların ehl-i îyâlin çekdirse zulm eylediniz bunun emslifesad ve şenaâte mutazarrır olduğun Tomanis beğlerbeğisi arz eyledikde pâye-yi sırîr-î arz olundukda sür'atle ne lâzım gelirse arz oluna deyû hatt-ı hümâyûnum sa'âdet makrûnumla mu'mâ- ileyhin asîtâne-i sa'âdete gelen şekvacıları şeyh'ülislam müftü ile enam edemallah-i te'âlâ meyâmili fezâili hûda istiftaf eyledik de tafsil-i mezbûr vâkî olmayan bilâ- te'hir katli lâzım gelir deyû müftü-i müşârün- ileyham yed-i hattımla cevab yazduğu tekrar pâye-yi sırîr-i adalet pezîrime arz olunduk da şerle ne lâzım gelirse tezammım oluna deyû hatt-ı hümâyûn izzet makrûnumla fermân-ı âlîşânım sâdır olmuşdur buyurdum ki;

Hükm-ü şeriîfimle vardıkda mu'mâ- ileyh te'âyini bizzad ? meclis-i şer'e ihzâr emrim oldukdan sonra ihzâr edub bir def'a şerle vâsıl olmayan hususların hak üzere seb idesin göresin. Mu'mâ-ileyh vech-i meşrûh üzere kal'aya zarar eyledüğü bahsüs-şer sâbit ve müzâhir olursa fermân-ı şeriîfim mücebince tazmim ittüresun ve bahsüs-şer hakkı sâbit olanların dahi şerle olan hakların alı viresun ve ne vechle emri i şeriîfim yerine vardığın mufassal meşrûh yazub bildiresin.

MD 73 / s.189 / hk.871

Erzurum ve Kars ve Bağdad Şehr-i zol ve zikr olunan beğlerbeğiliklerde vâkî olan sancakbeğilerine ve kadılara hüküm ki;

Göri Kal'ası neferatının mevâcibleri Trablusşam hazinesinden virile gelmekle Abdü'l rahman ve Kasım ve İbrahim ve Ahmed kethüdâ nam kimesneler hazine-i mezbûreden zikr olunan neferatın iki aylık mevâciblerin olup varub teslim etmeyub cevânib-i mezbûra varıldık da bil- fiil taht-ı hükümetinizde gıybet üzere olundukları i'lâm olmagla mezbûrlar her kanda bulunurlarsa ahz olunub dergâh-ı muâllam çavuşlarından çavuş zîde kadrûhû ile Göri Kal'asına irsâl olunmak emrim olmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda mezbûrlar her kangınızın taht-ı hükümetinizde bulunurlarsa ele getirub dahi yanlarında bulunan malı ve eşyaları müşâr'ün- ileyh çavuşuma koşub emrim üzer Göri Kal'asına gönderesiz ve bu vechle ele getirilub irsâl olduğun yazub südde-i sa'âdetime arz eyleyesiz. Şöyle ki mezbûrlar bu babda temessük ibrâz edub zimmetinizde akçe yokdur deyû ta'allül ve bahane iderlerse istîmâ etmeyub fermân-ı şerîfim üzere müşâr'ün- ileyh çavuşumla Göri Kal'asına irsâl eyleyesin ki ahvâlleri anda görüle.

MD 73 / s.(silik) / hk. 853

Sâbık Kars beğlerbeğisi Ali'ye hüküm ki;

Sen sâbık Kars Kal'asında top çeküb kul ta'ifesine ve reayâya hayli zulm ve ta'addi eylediğın istîmâ olunmakla bu husus için mufassal hüküm-i şerîfim verilmiştir. Sen dahi mahal-i hâletiyeye varub virilen emr-i şerîfim mücebince ahvâlin şer ile görilmek emr idub buyurdum ki;

Vardıkda te'hir ve tarahhi ve öZR ve bahane etmeyub emrim mücebince mahal-i hâletiyeye varasın ki ahvâllerin görüb şer ile lâzım gelen icrâ oluna şöyle ki emr-i celîl'ül kâdrime muhalif mahal-i hâletiyeye varmakdan ta'allül ve bahane eylemeyesin ol babda ziyâde olunacak öZRün makbul olmayub mu'âteb olursun ânâ göre mukayyed olun.

MD 73 / s (silik) / hk. 612

Kars sancağında vâkî olan kadılara hüküm ki;

Mukaddem Mevlanâ Şeyh mektub gönderub livâ-i mezbûrun züemâ ve erbab-ı tımarı sefer gidub vilâyet kalmağın livâ-i mezbûrda koruhan ve kiraz gedüğü Kersad nam derbendlerde harâmiler ve ehl-i fesad kesret üzere olup katl-i nüfus ve gâret-i emval

etmekden hâli değıllerdir deyû reayâ ve berayâ şekvâ edub dergâh-ı muâllam çavuşlarından Süleyman Çavuş kethüdâ edâ olub bu makûle ehl-i fesadı ele getirub livâ-i mezbûru muhafazaya mukayyed olasin ricâ eylediklerin arz etmeğe müşârün-ileyh iş bu senede livâ-i mezbûr muhafazasına ta'yin olmuşdur buyurdum ki;

Vardıkda ânûn gibi ehl-i fesad edenleri getirub şer'le haklarından gelinmekte müşâr'ün ileyh çavuşumla ? muu'âvent idüb reayâ ve berayâ ehl-i fesaddan zarar ve güzeşte irüşdürmekden ziyâde hazer eyleyesiz.

MD 73/ s. 58 / hk. 134

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Kars Kal'asında hıdmet eden kul ta'ifesinin ekseri sıla bahanesi ile kal'ayı bırakub üç dört ay gelmeyub kendü hevâlarında olmagla hıdmetleri ma'attal kaldığı i'lâm olunmağın üç dört ay değın hıdmete gelmeyenlerin dirlikleri müstehak olanlara virilmek emrim olmuşdur buyurdum ki;

Vardıkda kal'a-i mezbûrede olan kul ta'ifesinin üç dört ay hıdmete gelmeyub kendü hevâlarında olanların dirliklerin emrim mûcebince daimâ hıdmetinde olan müstehaklara tevcih eylesin deyû hüküm yazılmışdır.

MD 73 / s.(silik) / hk. 63

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Serhad muhafazasında olan vezîrîm Hasan Paşa südde-i sa'âdetlerime mektub gönderub kendisi Tebriz canibine müteveccih olub ol hitta vardık da serhadd-i mezbûre bir hıdmet-i hümâyûnum vâkî olduk da etrafda olan beğlerbeğileri lâzım olan mahalde kendü ile cem' idüb Kars'a vardıkda memâlikin her vechle ehemmi mühimmat umûrdandır deyû arz eylediğın ecilden buyurdum ki;

Vusûl buldu da ânûn gibi müşâr'ün-ileyhe ol- canibe vardıkda serhadd-i mezkûr dahi bi- hademe-i vâkî olub müşârün-ileyhe tarafınızdan adam vardıkda müteallık olan züemâ ve ümerâ ve erbab-ı tımar ile müşâr'ün-ileyhin yanına varub ve münâsib gmrdüğü üzere hıdmete mukayyed edesin. Husus-u mezbûr mühimmat-ı umûr-ı din ve devlettir ânâ göre dikkat olub ihmal ve müsâheleden hazer idesin.

MD 73 / s. (silik) / hk. 49

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Eyâlet-i Kars'da olan kıl'anın neferatı na- mevcut olub ba'azıları dahi fevt olub neferat ahvâli gözetmek lâzımdır deyû i'lâm olunmağın görülmesin emr idub buyurdum ki;

Vardıkda vilâyet-i Kars'da olan kal'anın ağaların kethüdâların getirdub neferattan mevcut ve na- mevcut kimlerdir. Mezbûr çavuşum mübâşeretiyle her birisinin yoklayub mevcut olanları başka ve na- mevcut olanları başka ve fevt olub gedükleri hâli kalanları başka defter idub mühürleyub bir sûreti-i mezbûr çavuşumla südde-i sa'âdetime gönderesiz. Amma mukayyed olub na- mevcut olanlara yazmakdan ve bu bahane ile ahz ve celb olunmakdan hazer eyleyesiz fermân-ı hümâyûm amma bu hükm-ü hümâyûnum mücebince bununla neferden bir akçe ve bir habbe alınmakdan hazer eyleyesiz sonra mübâşir olus-rsuz ânâ göre mukayyed olasız.

MD 73 / s.773 / hk. 1073

Kars beğlerbeğine hüküm ki;

Südde-i sa'âdetime mektub gönderub eyâlet-i Kars'da gelindikde umûmen ümerâ ve züemâ ve erbab-ı tımar ve sa'irler âyân ve eşraf getirdülüb beğlerbeğiler ile mâbeynlerinde zât-ı sebebi deyû su'al olundukda cümle kul ta'ifesinin her birilerinde mîrî yedi sekiz yüz kurağıd virdükden gayrı ehl-i îyâllerimizin ve sâkini olduğumuz evlerimizi kızaklara virub bizi katli'am niyetiyle Zaruşad sancağına dahil oldukda bir kaç ze'âmetin evleri basub ve oğulların çeküb emvâl ve erzâkın gâret etmeğın bâbında olan itmeğın yanına olub kazakları giydirub üzerlerinize bu mikdar kızakla gelmeyub her kimin günâhı var ise şer'ile haklarından gelesin deyû üç def'a adam gönderilub teferrû eylediğimizde sen beğlerbeğilikden kızığın ederse kazaklardan kazağda eylemenüz cümleünüz katl edub ehl ve îyâliniz kazaklarda virirun deyû ahd-ı yemin eylediği mukarrer olmağın biz dahi ehl-i îyâlinüz kimseye virmeyub ve kendisün bu niyeti ile kal'aya komazız ahvâlimiz südde-i sa'âdet arz olunsun. Dediğümüzden sonra kal'anın bir kulesine girub ve iki bayrak dikub ve tophanesi dikub ve kal'anın dahilinde tüfenk atub niçe kimesneleri helâk ve niceleri mecrûh eylediğinden ma'âda Keçivan Kal'asından ? yedi gün kal'ayı dövüb bâ-dehû gittik de uğraduğu köyleri ve mescid ve cevâmi'i yakub reayâ ve berayânın emvâl ve erzâkın gâret iderek gitmiş deyû haber virdiklerinden sonra Tomanis beğlerbeğisi ve vilâyet kadısı ve sa'ir âyân ile kal'a üzerine varilub arz olunduğu üzere mahsûlleri ve top ile

dövülüb yara-yı ‘ayn ile görölüb reayâ ve kul ta’ifesine fevk’ul had zulm ve ta’addisi olub kul ve sa’ir reayâ ve berayânın bu babda cürm ve günahları olmadığı arz eylediğin ecilden buyurdum ki;

Vardıkda minbad bu hususlar için kul ta’ifesinin ve sa’ir reayâ ve berayâyı hilâf-ı şer-i şerîf kimesneye rencîde ve remîde ettirmeyesiz.

MD 74/ s.(silik) / hk.470

Küküm Kars kadısına hüküm ki;

Südde-i sa’âdetime mektub gönderub sâbıkan tereke ile sancağı beyi olub hâlâ emr-i şerîf ile Kars ve Tarsus ve Sis ve Üzeyir sancakları muhafazasında olan kıdvet’ül ümerâ-i kirâm Mahmud dâme izzuhu hıfz ve hırâset için livâ-i Kars’a geldik de Kars beğinin kâim makamı oplan İbrahim kethüdâdan reayâ şikâyet edub hakları alı virilmek sadedinde iken mezkûr İbrahim Şam yeniçerilerinden ve sa’ir eşkiyadan nice eşkiya ile âlet-i harb ile üzerlerine gelub hayli eşyasın gâret edub hilâf-ı emr-i muhafazaya ma’ni olub reayâ ta’ifesi ve vukû üzere arz ediyor deyû ilhah eylediklerin bildirdiğin ecilden buyurdum ki;

Bayram Çavuş vardıkda mezkûr İbrahim kethüdâyı mezkûr çavuş mübâşeretiyle meclis-i şer’a ihzâr edub da’vâ-yı hak ve ta’yini madde edenler ile beraber edub dahi bir def’a şer’ile fasl olunmayub on beş yıl mürûr etmeyen ahvâllerin onat vech ile hak üzere teftiş ve tafahhus edub ashab-ı hukuka ba’des sûbûd hakların alı verdikden sonra şer’ile lâzım geleni icrâ edub şer’i şerîfe muhalif kimesneye iş ettirmeyesin.

MD 74/ s.166/ hk. 493

Kars beğlerbeğine hüküm ki;

Bundan akdem eyâlet-i Kars kullarından emr-i şerîfle üç yüz nefer kul ta’ifesinin eyâlet-i Erzurum’a ihrâc olunmağı için emr-i şerîf gönderilmeğin zikr olunan kul ta’ifesi inâd ve muhalefet eyleyub cümleiniz ihrâc olmağa Erzurum’a varmazız deyû ta’allül eyledikdileri ecilden zikr olunan kul ta’ifesi henüz düstur’ül mükerrem müşîr-î müfehmem Erzurum eyâletine vezîrîm olan Mustafa Paşa edemallahû te’âlâm iclâlehûya göndermek emr idub buyurdum ki;

Vardıkda emr-i celîl’ül kâdrim üzere eyâlet-i Kars’da olan ve zikr olunan kul ta’ifesi umûmen ağaları ve kâtibleri ve yüz başları ile muaccelen eyâlet-i Erzurum’a

ihrâc ettirub ve defter eyleyub ve kıdvet-i müşârün-ileyhin teslim eyleyub yevm-i akçeyi vezîrîme irsâl eylesin umûmen Erzurum'da hitmet olanlar husus-u mezbûru mühimmat-ı umûrdan avk-ı te'hir ve ihmal ve müsâheleden ziyâde ihtirâz eylesin.

MD 74/ s. 241 / hk.630

Erzurum ve Kars ve Çıldır ve Göri ve Batum beğlerbeğlerine hüküm ki;

Vilâyat-ı mezbûreden nice kıl'anın neferatı kal'aları muhafazasınd olmayub kendülerin hevâlarında ve heveslerinde oldukları i'lâm olunub bu makûleler yoklanmasın emrim olmağın lâzım olunanı dergâh-ı mu'âllam çavuşlarından kıdvet'ül emâsil ve'l akrân veliyü'l kirâm Ömer Çavuş zîde kadrehû mübâşeretiyle yoklanmak emr idub buyurdum ki;

Vardıkda ânûn gibi eyâletlerde olan kıl'alarda nefetratına müşârün-ileyhin çavuş mübâşeretiyle yokladub hıdmet üzere anda olmayub kendü hevâlarında ve heveslerinde olanların dirliklerin emr ile dirliğe müstehak olanlara tevcih eylesin.

MD 74 / s. 246 / hk.633

Dergâh-ı

Eraurum ve Nahcıvan ve Maraş ve Gence bölük başısı olub korucu olan kıdvet'ül emâsil ve'l akrân müslehiddin zîde kadrûhû südde-i sa'âdetime gelub taht-ı kazanızda fevt olan yeniçerilerin beyt'ül malîn kabz eylemenüz için mahmiye-i İstanbul'da yeniçerilere baş ve bûğ ta'yin olunan Ali subaşı zîde mecdehûdan elinde mektub olduğun bildirub mu'accelen amel olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ etmeğın buyurdum ki;

Vardıkda taht-ı kazanızda fevt olan yeniçerilerin müşâr'ün-ileyhin mektubu mûcebince beyt'ül malîn buna zabt ve kabz ittüresiz.

MD 78 / s.52 / hk.140

Kars beğine ve kadısına hüküm ki;

Mektub gönderub sâbıkan erbab-ı tımardan olan Davud nam şâki üzerine sekban cem' idub fukaranın ve eşya erzâkın gâret eyleyub fesad ve şena'at üzere olduğun bildirdiğın ecilden buyurdum ki;

Vardıkda mezbûru bir tarîk ele getirub şerle buldurman lâzım ve ber-vechi şerle fasl olmağın hususlar üzere? ittirub göresin arz olunduğu üzere fesad ve şenaât

vâkî ise bulunub ashab-ı hukuk ve şerle olan hakların hüküm edub muhtac arz olunan kimesneye iş iddurmeyesin.

MD 78 / s.273 / hk. 761

Çıldır Beğlerbeğine hüküm ki;

Muaddemâ Kars kulları ve ağları mücerred ve kethüdâları ve çavuşları dergâh-ı muâllâma arz-u hal sunub Kars Kal'ası kızılbaş maaş aldıkda iki yüz otuz nefer kul ta'ifesi halas olub ba'zı mesâlihleri âsitâne-i sa'âdetime gelub leşker-i vezîr-î âzâm olub asâkir-i nusret ? düatürü'l ekrem Davud Paşa edemallah-ı teâlâ dâme iclâlehû Üsküdar yakasına geçub Şark seferine teveccüh etmekle müşâr'ün-ileyh birâderim ol- canibe vardıkda mezkûrların ahvâlleri görub mesâlihden itmam irişdirmen fermânım olmağın mezkûr ol- canibe varub müşâr'ün-ileyh sedar-ı aliyy'ül kadrim serhadde erişince Çıldır'a tâbi Namervan Kal'asında oturub hıdmet-i muhafazada olub kimesne kendilerine ma'ni olmayub ta'ddi ve tecâvüz eylemeniz bâbında emr-i şerîfim verilmesin ricâ eyledikleri ecilden buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda onat vechle mukayyed olub zikr olunan ta'ife varub Namervan Kal'asında sâkin olmak istediklerinde kimesneye dahi ittürmeyub cümlesin ferman'ül celîl'ül kadrim üzere serdar-ı müşâr'ün-ileyh aliyy'ül kadrim ol- canibe varınca kal'a-yı mezbûrede iskân ittirub fir ferde hilâf-ı şer'i şerif rencide ittirmeyesiz.

MD 86 / s.13/ hk.17

Diyarbakir Eyâleti'ne mutasarrıf olub hâlâ Kars muhafazasında olan vezîr Mehmed Paşa'ya hüküm ki;

İntihâ-i serhad-ı islamiyede olan Kars Kal'asının ta'mir ve termimi ehemmi umûrdan olub eyyam-ı şitâ irişmezden evvel itmâma irişdirilmesi lâzıme-i din-u devletten olmağın ta'cil üzere bennâ ve ırgad ihracı için etrâf-u eknâfa evâmir-i şerîfen gönderilmekle Kal'a-ı mezbûreye karib olan yerde kirec yakub odun tedârik idub hâzır-ı amede itmek için sâbıkâ Şirvan beğlerbeğisi olub hâlâ ? beğlerbeğisi olan emirü'l ümerâi'l- kirâm sefer dâme ikbâlehûya dahi gönderub hâliyâ ordu-yı hümâyûnum hazinesine bundan akdem gönderilen üç bin aded gurus ile kifâyet mikdarı lâzım gelen kirecin levâzımı tedârik ittürüb ve kal'aya kârib ve münâsib mahalde ber- vechi ta'cil yakdırulub benna ve ırgadlar varınca ta'mir ve termime lâzım olan kereste ve gayrı muhtacı dahi şimdiden hâzır ve müheyyâ ittirmek

bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmağla bu babda maliye tarafından emr-i hümâyûnum verilüb gönderilmiştir buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan fermân-ı celîlü'l- kadrîm ve maliye tarafından virilen emr-i şerîfîm mücebine amel idub sahi mîr-î mîrân mûmâ- ileyhî ber- vechi ta'cil yanına gönderub kal'a-i mezbûrenin ta'miri ve termimi için kifâyet mikdarı lâzım olan kirecin levâzımında ber- vech-i ta'cil tedârik ve ihzâr edub orduyu hümâyûnum hazinesinden gönderilen üç bin guruş ile mesârif-i hâzimesi ve odun tedârik edub kal'a-i mezbûre kurbinde dahi yakmak ol ve yâhud âher mahalde yakdırmak münâsibdir vusûl ve selâmetine muvâffık olan vech üzre ta'cil yakdırub fermân ve ta'yin olunan ırgad mikdarınca kirec ve sa'ir cem'i lâzımda hâzır ve amâde iddürmeğe ikdâm ve ihtimam eyleyesin. Husûs-ı mezbûr umûr-u mühimmedendir. Sâ'ire kıyas olmayub ihmal ve emhal-i heva göstermeyesin ve bilcümle zikr olunan Kars Kal'asının mükemmel ve istihkâm üzre ta'mir ve termime irüşdürüb ol- serhadın gereği gibi istihkâmı kul ve neferlerini ? istihkâ virilmesi iktizâ-i murad-ı hümâyûnumdur ânâ göre ma'lûm olub sen dahi bu husûsda makdûrun sarf idub emr-i hümâyûnum vusûl bulduğu sa'at kirec yakdırub ihzâr itmeğe mübâşeret ve levâzımı muaccilen tedârik ittirub kal'a-i mezbûrenin meremmet ta'mir-i hıdmet-i itmâma irüşdürmeğe sarf-ı dikkat idüb du'ay-ı mazhar olmağa envâ-i müsâi-i cemîleni vücûda getüresin ve husûsu mezbûra ta'cilen mübâşeret olunduğun ta'cil ve ber- vechi mu'accele yazub vezîr-i âzâm ve serdar-ı nusret – şiârım edâma'llâhu te'âlâ iclâlehuya arz ve i'lâm eyleyesin.

MD 86 / s.13/ hk. 18

Çıldır Beğlerbeğisi olan Sefer dâme ikbâlehûya hüküm ki;

İntihâ-i serhadd-i islâmiyede olan Kars Kal'asının muhtac-ı meremmet olan mahalleri ber- vech-i ta'cil ta'mir ve termim ettirub gereği gibi istihkâm verilmesi devlet-i aliyyemin umûr-u mihimmesinden olmağla hâlâ etraf-ı cevânibden bina gönderdiğün gayrı Kars'da binaya karib mahalde kirec yakdırılmak ve kereste ve sa'ir umûr-u lâzıme tedârik olunmak için vali-i Diyarbekir olub hâlâ Kars muhafazasında olan düstûr-ı ekrem müşîrî efhâm nizâmü'l âlem vezirim Mehmed Paşa edâma'llahu te'âlâ iclâlehûya emr-i hümâyûnum ile hazine-i âmirenden üç bin nukut guruş gönderilmiştir. Sen dahi ol serhaddin ehl-i vükûfu olmağla kal'a-i mezbûrenin ta'mir ve termimine kifâyet idecek kireci bir münâsib kal'aya karib

mahalde yakdırılmak için vech-i münâsib gördüğü üzere lâzım gelen hıdmete bezl-i makdûr etmek bâbında fermân-ı şerifim sâdır olmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan fermân-ı şerifim mücebince amel idüb dahi her kangı mahalde bulunursa muaccelen varub vezir müşâr'ün- ileyhe mülâki olub ol serhaddin muhafazasında kal'nın ta'mir ve termiminde kifâyet edecek kirecin kangı mahalde münâsib ise ber- vech-i ta'cil lavâzımı tedârik olunub yakdırılıub ihzâr itdürülmesi husûs vech-i münâsib görölüb maslahata? Olduğu vechle husûle getürmeğe bezl-i makdûr ve sa'y-ı mevfür muhtac-ı merammet olan mahallerin ber- vech-i ta'cil merammet itdürölüb ve kış olmadan muaddem itmâma irişdürölüb istihdam verilmesi iktizâ-yı mûrad-ı hümâyûnumdandır ânâ göre ihitmâm edub bu ânâ değin devlet-i alliyem uğruna vücûda gelen hıdmetlerde ziyâde makdûrun sarf idub hıdmette bulunmağla sa'y-ı cemîl eylesin.

MD 86/ s.20/ hk. 27

Kars muhafazasında me'mûr olan Beğlerbeği ve ümerâ ve Alay beyleri ve sa'ir tavaif-i askere hüküm ki;

Hâlâ Diyerbekir eyâletinde mutasarrıf olan düstürü-ı mûkerrem müşîr-i müfehham nüzâmü'l- âlem vezirim Mehmed Paşa edâma'llahû te'âlâ iclâlehûnun ol-serhadde gönderilen asâkir-i zafer şî'ara baş bûğ ta'yin olunmağla cümleünüz kıl'a-yı mezbûreyi ta'mir ve termimde ve hendeğin tevsi'inde ve sa'ir umûr-ı cüz'iyede ve külliyyede re'yi ve tedâbirine müteakkib ve sözüne sem-i kavî ile her halde rızâsına muvâffık hareket eylemeniz bâbında fermân-ı âlîşânım sâdır olmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda her biriniz sâdır olan fermân-ı celiü'l ünvanım üzere amel idub dahi bi – lütfü'llah-i te'âlâ eger kal'a-i mezbûrenin metânet ve istihdâm üzere ta'miri ve hendeğin tevsi ve tathirinde ve eğer umûr-u lâzime-i muhafazada vezir müşârün- ileyh edâma'llahû te'âlâ iclâlehû her birine ne yüzden hıdmet teklif ederse hıdemât-ı din u devletim husûsunda cümleünüz vezir müşârün- ileyhin re'yi-i zerri ve fikr-i isâbatı karibine mütenâsib ve muvâffakat idüb ihmâl ve muhalefet ve rızâsına mugayyir hareketten ziyâde ictinâb ve ihtiyât eyleyub her halde bi lütfü'llahi te'âlâ din ve devlete lâyük ve ırzu nâmûsu saltanatıma muvâffık hıdemât-ı nâfi'a vücûda getürmeğe her biriniz derûn hareket hüs-ü gönülde gelen hıdmetleriniz ziyâde meşkûr-u mürur ve mütenâsib –i istihsân ve ihsân-ı gayrı mahsur olub her biriniz mahsur olub her biriniz hıdmetleriniz mukâbelesinde

mazhar-ı inâyet gayrı ? müceddeden dahl ve mevcut olmanız mukarrerdir vezir müşârün- ileyh edâma'llahû te'âlâ iclâlehûnun her biriniz hakkında şük-ü şikâyeti mismir ü müessir olub hıdmette tekâsül idenler tarafından i'lâm olunduğunda ikâ'at ve ? ve hizmetinde olanlara vâkî olan hıdemât-ı hümâyûn rızâsına muvffik hareket ve hizmetinde bezl-i makdûr eyleyub müstehak riâyet-i gayrı kusur olmağla ihtimâm eylesin.

MD 86/ s. 22 / hk.33

Kars Beğlerbeğisine hüküm ki;

Bundan akdem kızılbaş-ı bed ma'aşları rûgerdan olub atabe-i ulyama itaat iden? ta'ifesinden ? ve Melik Mustafa ve Revadili ve Berberli Melik Şerif ve Rıdvanlı Melik Mir Hasan ve Çabanlar Aşireti Mustafa ve Şahsun Aşireti Kılıç Beğ ve Bayrahlı Aşireti ve Bediüzzaman ve Altınoğlu Mirza Ahmed Aşireti ve Dünbeli Milan Beğ Aşireti ve Sinan Yadigar ve Dünbeli Aşireti ve Sinan Bayındır Aşireti ve Aşiret-i Danişmendlü Süleyman Beğ ve sa'ir dönek ta'ifesi ol- havalide her kimler var ise cümlesin kaldırub Adana eyâletinde vâkî Kınık viranı ve Ayas kazalarında ve sa'ir ol- semtlerde münâsib olan mahallerde kondurulub iskân ve ol- havalıyı ma'mûr ve abadân idilmek bâbında fermân-ı âlîşânım sâdir olunub zikr olunan aşiretleri taht-ı eyâletinde buldukları yerlerden ehl-i îyâlleri ve esvab ve davarları ve bi'l cümle evleri kaldırub ve yanlarına mukaddem ve mu'temâd-ı ileyh ademler ile koşub Erzurum'a ulaştırman emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdir olan fermân-ı şerifim mücebince husûs-ı mezbûra mukayyed olub ve bu babda mu'temed âdemler ta'yin idub dahi zikr olunan aşâyir ve sa'ir ol- caniblerde olan cümle dönek ta'ifesin her kanda bulunurlar ise ehl-i îyâlleri ve evleri ve esvab ü davarları ile kaldırub ve yanlarına yarar ve mu'temed adamların koşub cümlesin elim ve sâlim gönderub Erzurum'a ulaştırırsın ki fermân-ı şerifim olan mahallere göndilub iskân ittirüle ve bi'l cümle taht-ı eyâletinde dönek ta'ifesinden bir ferd kaldığına ve birisi ol semtlerde alaka eylemeğe rızây-ı hümâyûnum yokdur ânâ göre ihitmam idub sâdir olan fermân-ı âlîşânım üzere taht-ı eyâletinde bulunanları evleri ve barkları ve esbab-ı davarlarıyla kalfirub Erzurum'a doğru sürüb ve ol caniblerde alakaların kat' itdürüb ve tevâif-i mezbûreyi sürmek için ta'yin eylediğün adamların muhkem tenbih ve te'kid eylesin ki mezbûrların emval ve esbablarından ve davarlarından bir şeye tecâvüz itmeyub ve kimesneye

ittürmeyub emin ve salim götürüb Erzurum'a ulaştırub şöyle ki mezbûrların emvâl ve erzaklarına tecavüz olunub bir şeyleri zayi ve telef olduğu mesmû-ı hümâyûnum ola tecâvüz edenlerin haklarından gelünüb bu husûsda azl ve itâba mazhar olunan mukarrerdir ânâ göre âgâh olub ta'ife-i mezbûreyi kaldırub sürmeğe ihtimâm ve bir habbelerin zayi' itdürmemeğe sa'yü ikdâm edub hilâfından ihtiyat eylesin.

Bir sûreti Çıldır Beğlerbeğisi Sefer Paşa'ya

Bir sûreti Erzurum Beğlerbeğisine

Bir sûreti Kars muhafazasında olan Vezir Mehmed Paşa'ya

MD 86 / s.113 / hk.34

Bâ takrîr-i hazreti efendi

Kars'dan Karahisar'a varınca yol üzerinde vâkî olan kadılara hüküm ki;

Bundan akdem kızılbaş bed ma'aşdan rûgerdan olub 'atabe-i 'ulyama itâ'at ide ? ta'ifesinden Köhreşar Galenteri ? ve Revadili Mustafa Meliğın aşireti ve Şahsun Kılıç Beğın aşireti ve Bayrahlı Bediüzzaman aşireti ve Altunoğlu Mirza Mehmed'in aşireti ve Dünbeli Milan Beğın aşireti ve aşiret-i Danişmendlü Süleyman Beğın aşireti ve Dünbeli Şaban Beğın aşireti ve Dünbeli Âdem Kulu Beğın aşireti ve Ohli aşireti ve diğeri Danişmendlü Yusuf Karabağlı aşireti ve Melik Mustafa der nahiye-i Alagaz aşireti ve sa'ir döneke ta'ifesinden ol caniblerde her kimler var ise cümlesin kaldırub Adana eyâletinde vâkî Kınık Viranı ve Ayas kazalarında ve sa'ir ol- semtlerde münâsib olan mahallerde kondurulub iskân ve ol- havalıyı ma'mur ve abadân itdirmek bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olunub zikr olunan aşiretleri taht-ı kazanızda buldukları yerlerden ehl ü îyâlleri ve esvâb ve davarlarıyla ve bi'l cümle evleri ile kaldırub ve yanlarına mu'temed âleyh adamlar ile koşub Erzurum'a ulaştırmak bâbında Kars ve Çıldır ? beğlerbeğilerine müstâkil evâmîr-i şerifem gönderildikde mezbûrları her kangınızın taht-ı kazasına dahil olunurlar ise bu mezbûrların cümlesin dergâh-ı muâllama kıdvetü'l emâcid ve'l- âyân Mahmud zîde mecduhu mübâşeretiyile kaldırub göndermek emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan fermân-ı celîllî'l kadrim mücebince husûsu mezbûra mukayyed olub zikr olunan aşiyirden ve sa'ir zikr olunan eyâletlerden kaldırub irsâl olunan cümle döneke ta'ifesi mübâşeretiyile her kangınızın taht-ı kazasına dahil olurlar ise kaldırub Adana eyâletinde vâkî Kınık Viranı ve Ayas kazalarında ve sa'ir ol semtlerde münâsib olan mahallerde kondurulub ? caniblerine

gönderesin ve bi'l- cümle dönek ta'ifesinden bir ferdin kaldığına ve ol semtlerden ? itdürmeğe rızâ-yı şerifim yokdur ânâ göre ihtimam idüb taht-ı kazanızda bulunan dönek ta'ifesinden evleri ve barkları ve esvab davarlarıyla kaldırub Adana eyâletine süresin ve ol caniblerden alakaların kat' itdiresin.

Bir sûreti Amid Monlası ve Diyarbekir mütesellimine ve eyâlet-i mezbûrede vâki olan kadılara

Bir sûreti Maraş Monlasına ve mütesellimine ve eyâlet-i mezbûrede vâki olan kadılara

Bir sûreti Van Beğlerbeğisi ve Van kadısına ve eyâlet-i mezbûrede vâki olan kadılara

Bir sûreti Sivas mütesellimine ve eyâlet-i mezbûrede vâki olan kadılara yazıla.

MD 86 /s.25 / hk.37

Bâ fermân-ı sâhib-i sa'âdet

Kars Beğlerbeğisi ve Kars'ın sağ ve sol garib ağalarına hüküm ki;

Kars'ın sağ ve sol kolu ve garib ta'ifesi ve mustahfizların cümlesi kal'a içinde sâkin olub gice ve gündüz muhafaza umûrunda hıdmet ve def'-i mazarrat-ı a'dâda bezl-i sa'y-u dikkat itmeleri lâzım olmagla cümle kul ta'ifesi mustahfızı kal'a içinde sâkin olmak için def'atle evâmir-i şerifem gönderilmeğin kendüler için yemleri kal'adan taşra ve hâric olan kurâ ve nevahide sâkin oldukları ve fermân-ı şerifim imtisâl ve ita'at olunmadığın mesmû-ı hümâyûnum olmağın ol makûlede kendüsününde ve nakl olundukları mahallerde olmayanlar katl u cezâyâ müstehak olacaklardır. İmdi Kars Kal'ası intiha-i serhadde vâki olub leyl u nehâr kemâl-i ihtimamla muhafazası umûr-ı lâzımeden olub Kars'ın ulûfeli kolu ve mustahfiz olub kal'adan haric etrâf-ı cevanibde ve âher sancakda sâkin olmayanları hüsn-ü te'addi hayr olunmayub her nerede bulunurlar ise evleri ve barkları ve ehl-i'îyâlleri ile olundukları yerlerden kaldırılıub Kars Kal'asının içinde iskân itmek ve sana dirlik lâzım değildir deyû gadr-ı muhalefet idenlere aman ve zaman virilmeyub kapuları önünde salb ve siyaset ile cezaları virilmek bâbında fermân-ı şerifim sâdır olub husûs-u mezbûr düstûr-u ekrem müşîr-i efhâm nizâmü'l âlem vezir-i âzâm ve srdar-ı ekremim Mehmed Paşa edâma'llahû te'âlâ iclâlehûnun kapubaşlarından kıdvetü'l emâcid ve'l âyân ? zîde mecduhû mübâşir ta'yin olunub dahi müşârün- ileyhin yanına adamlar koşub ol makûleleri yollandıkları yerlerden kaldırıub Kars'a gönderub iskân itmek emr idub buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan emr-i şerifim üzere amel idub dahi mübâşir mumâ- ileyhın yanına adamlar koşub Kars'ın ulûfeli sağ ve sol kolundan ve mustahfizdan olub kal'adan haric kura ve nevâhide ve âher sancakda sâkin olanlar her ne mahalde bı-ulunurlar ise evleri ve ehl-i îyâlleri mûaccelen kaldurulub Kars Kal'asının içine gönderub iskân itdirub emrime muhalif bir ferde muhalefet itdürmeyesin ve te'âllül idub bize dirlik lâzım değül deyû 'in'âddar olurlar ise ol makûlelere asla aman ve zaman verilmeyub sa'irlere mûceb-i gayret olub kulları önünde salb ve siyaset idub fermân-ı hümâyûnuma muhalefet itdükleri için cezaların veresin ve bi'l- cümle KarsKal'ası neferatının cümlesi kal'ada sâkin olub kal'adan haric yerde oldı-ukları ve âher sancakda alaka idenlerine kat'a rızâ-yı şerifim yokdur ânâ göre mukayyet ve âgâh olub ta'ife-i mezbûre her kanda bulunurlar ise ehl ü îyâlleri ve evleri ve esvab-ı davarları ile kaldırılıb buldukların yerden alakaların kat'idub gönderub Kars Kal'asının içinde iskân itdüresin ve her birileri ta'yin olundukları hıdmete istihdam idüb rızâ-yı hümâyûnuma muhalif bir ferd himâye itmek ihtimali olmaya bu babda bir kaç def'a emr-i hümâyûnum gönderilub tenbih-ü te'kid olmuşdu şöyle ki bundan sonra giru fermân-ı şerifim sizi bulmaya ecdad-ı izâmım neverallahu merakidehumun ervâh-ı tayyibeleri için özrü cevabınız mesmû' olmayub sen ki mîr-î mirân müşârün- ileyh ve kolağalarısız müsamaha ve himâye gördüğün bilinüb eşedd-i hakaretle sizin dahi hakkınızdan gelinüb cazanız virilmek mukarrerdir ânâ göre bu babda dikkat ve ihtimâm idüb mübâşir-i mûmâ- ileyhın yanına adamlar koşub ol makûleler etraf ve cevânibde her nerede bulunurlar ise terddüd ve te'âllül itdürmeyub bi eyy-i vechi kân kaldırub kal'aya gönderub iskân edub fermân-ı şerife muhalif mesâmih ve ihmalden be gayet ihtirâz eyleyesin emr-i şerifim vusûlünde husûs-u mezbûre ne vechle mukayyed olduğun ve etrâf-ı cevânibde olanlar ne tarikler kaldırılıb kal'aya getürdüğün i'lâm eyleyesin.

MD 86 /s.125 / hk.44

Adana Beğlerbeğisi Cafer Paşa ta'yin olunmuşdur

Kars Beğlerbeğisi ve kadısına hüküm ki;

Bundan akdem kızılbaş-ı bed- ma'aşdan rûgerdan olub atabe-i ulyama itaat eden ? ta'ifesinden Köhneşar Gülanteri ve Revadanlıdan Melik Mstafacemaâti ve Berberli Melik Şerif aşireti ve Revadili Melik ve Mir Hasan ve Çobanlar aşiretinden Mustafa'nın cemaâti ve Şahseven Sinan aşireti ve Veli Beğ aşireti ve Bediüzzaman aşireti ve Altunoğlu Mirza Mehmed ve Dımlı Milan Beğ aşireti ve Şadili Sinan

Yadigar aşireti Bayındır Beğ Velinin aşireti ve Danişmendli Süleyman Beğin aşireti ve yine Danişmendli Yunus yüzbaşı aşireti ve Bayrahlı aşireti ve sa'ir dönek ta'ifesinin hâlâ sâkin oldukları yerlerden kaldırulub Adana eyâletinde vâki Kınık Viranı ve Ayas kazalarında ve sa'ir ol semtlerde münâsib olan mahallerde kondurulub iskân ve ol vilâyetleri ma'mûr ve abadân etmek lâzım ve mühim olmagla husus-u mezbûr için mukaddema gönderilen emr-i hümâyûnum âlâ mâkâ mukarrer olmagla bi'l- fiil Adana eyâletinde mutasarrıf olan emriü'l-ümerâi'l kiram Cafer dâme ikbâlehû mübâşir ta'yin olunub ve cümle dönek ta'ifesinin eyâlet-i mezbûrede münâsib mahallerde yer ettürölmek husûsu mûma- ileyhe sipariş olmagla tarafından varan admaların yanına sen dahi adamlar koşub tah-ı eyâletine tâbi olan elviye ve kuzada sâkin ne mikdar dönek ta'ifesi var ise defter idüb ve cümlesin kaldırub sen ki kadısın kaza-i mezbûrede olanların önlerine düşüb Erzurum'a değin getürüb defteriyle mîr-i mîrân mûmâ- ileyhe ulaştırmak bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda sâdır olan fermân-ı şerifim mücebince amel idüb dahi eyâlet-i Kars'da ve kasabat ve kurâda zikr olunan aşiretlerden ve sa'ir dönek ta'ifeisinden mütevettın olanların cümlesin oldukları mahalde defter editirub evleri ve esbab ve davarlarıyla mir mirân müşârün- ileyhin adamları ma'rifetiyle kaldurub ve siz ki kadısız önlerine düşüb ve eger ki esbâb ve erzakların yüklemeğe kudreti olmayanlara ahâli-i vilâyetin a'yân ve eşrafının imdad ve mu'âvenetleri ile develer tedârik ve Erzurum'a değin götürüb ulaştırırsın ki cümlesin Adana eyâletine varub münâsib olan mahallerde iskân etmesiyle ta'ife-i mezbûr Erzurum'a vâsıl olduklarından sonra ol makûle kudreti olmayanların esbabların tahmil için mîrîden deve ve katırlar tai'yin olunmuştur her biri merahil ile mahalli-i me'mûra gönderilüb ânâ göre her biriniz vâkıf ve agâh idüb dahi ber- vech-i ta'cil kaldırub götürdüb Erzurum'a ulaştırmağa ihtimam eylesin ve bi'l- cümle Erzurum'dan Adana'ya dönek ta'ifesinden bir ferd himâye olunub kaldığuna rızâ-yı şerifim yokdur ânâ göre tenbih ve agâh olub Kars ve etrafında tevahil ve karasında mütemekkin olanları cümle kaldırub ve siz ki kadısız ma'an Erzurum'a değin götürüb defteriyle ma'an müşârün- ileyhe teslim idüb temessük alasun şöyle ki ta'ife-i mezbûrdan kazalığında bir ferd kuluna müsâmaha ve himâyatin hâml olub azilleri ile mazul olduğundan gayrı her kangı karyede bulunursa ol kariyenin meliklerinin hakkından gelinmek mukarrerdir

ânâ göre bu husûsda her biriniz mukayyef olub fermân-ı şerifime muhalif ve irtikâbından ihtiyat eylesin.

MD 86 / s.39 / hk.63

Bâ hatt-ı hazreti efendi

Diyarbakir eyâletine mutasarrıf olub hâlâ Kars Kal'ası muhâfazası ve ta'mir ve binasına me'mûr olan vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki;

Düstûr-ı mükerrerem müşîr-i müfehhem Anadolu eyâletine mutasarrıf olub Ahisha Kal'ası muhafazasına ve ta'mir ve binasına me'mûr olan vezirim Mehmed Paşa edâma'llahû te'âlâ iclâlehûnun ordu-yu hümâyûnuna kazaya defteri gönderub Pastrov'da olan topların Ardahan'a nakli husûsu mühimmatdan olmagla bundan akdem Çıldır Beğlerbeğisi Sefer Paşa ? ve ? mübâşir olan kapucubaşı Osman zîde mecdehûya emr-i şerifim gönderilib zikr olunan toplar Adana'ya nakl ittirmek fermânım olmuş idi lâkin eyâlet-i mezbûrede top çeken camuş olmayub ve kara sığırları dahi sa'ir emakin-i nakl gayet küçük ve kusur olub bir vechile top çekmeğe kâbiliyeti olmamagla top çekmeğe münâsib kifâyet mikdarı kuvvetli camus gönderilmesi nakli mümkündür deyü arz eyledüğün ecilden Kars'da olan mîrî camuslar ile mu'accele tedârüklerin görüb ve topları kaldırub kal'a-i mezbûreye nakl etdirmek bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuşdur buyurdum ki;

(boşluk) üzere vusûl buldukda bu babda sâdır olan emrim üzere amel idüb dahi Kars'da olan mîrî camuslar ile Posof Kal'asında olan topları mukaddemâ fermânım olduğu üzere bi eyyi vechi kân hüsn-i tedârik ile kaldırub Ardahan Kal'asına nakl ittürüb ve ne vechile itmâmı hizmet olduğun vezir-i a'zam ve zerdar-ı zafer şîarım edâma'llahû te'âlâ iclâlehûya arz ve i'lâm eylesin zikr olunan topları Ardahan Kal'asına nakl itdürülmesi ehem-i mühimmatdandır bu babda bi'z-zâd mukayyed olub Kars'da olan camuslar ile kifâyet mikdarı adamlar nakl idüb topları emin ve sâlim Ardahan Kal'asına nakl itdirmekde ziyâde ikdâm ve ihtimâm eylesin.

MD 86/ s.42 / hk.71

Bu dâhi

Kars muhâfazasında olan Vezir Mehmed Paşa'ya hüküm ki;

Hâliya bi izni'lâhi te'âlâ Kars Kal'asının itmâmı müesser ve nâsib olub iş kalmaduğundan gayri rûz-i kasıma dahi zaman olmagla Kars Kal'asında olan Anatoli

sancaklarında Ankara ve Kangırı ve Bolı sancakları beyliğinde alaybeylerinden ve umûmen sancaklarda olan birden bine ve binden yüz bine varınca dirlik tasarruf idenleri kaldırub üzerlerine adamın koşub Ahışa Kal'ası ve ol havalinin muhâfazası ve kal'a-i mezbûrenin dahi ta'miri hıdmetinde bulunmak için ber vech-i isti'câl iki konağı bir etmek üzere düstûr-ı mükerrerem müşîr-î müfehham nezzâmi'l- âlem Anadolu eyâletine mutasarrıf olub Ahışa kal'ası muhafazasında olan Vezir Mehmed Paşa edâma'llahû te'âlâ iclâlehûnun yanına göndermek babında fermân-ı şerifim sâdır olmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan fermân-ı şerifim mücebince Anadolu eyâleti sancaklarından Kars'a ta'yin olunan Ankara ve Kangırı ve Bolı sancakları beğleri ve livâ-i mezbûrda olan birden bine ve binden yüz bine varınca zeâmet ve timara mutasarrıf olanları alay beğleri ile ma'an kaldırub ve üzerlerine adamın koşub ber vech-i isti'câl iki konağı bir etmek üzere müşârün- ileyh vezirimın yanına götürésin ki vech-i münâsib gördüğü üzere Ahışa Kal'asının ta'miri itmâmında ve ol havalinin muhafazası hıdmetinde bezl-i makdûr eyleyeler ve bi'l- cümle zıkr olunan sancakları ve alaybeğleri ve askerleri ile mu'accelen Ahışa'ya varub iktizâ eyleyen hıdmetde bulunmaları iktizâ eylemişdir emr-i hümâyûnum vusûl buldığı gün cümlesih kaldırub me'mûr oldukları mahale gönderub menâzil u merâhilde eğlendirmeyub ve isti'câl üzre ulaştırmağa ihtimam eyleyesin.

MD 86 / s.45 / hk.79

Kars muhafazasında olan Vezir Mehmed Paşa hazretlerine hüküm ki;

Kars Kal'ası mîrîne irsâl olunan benna ve ırgad kâmil ikişer ay nafaka virilüb gönderilmiş idi kal'a-i mezbûrede kırk gün eşüb yigirmi günleri dahi kalub Ahışa Kal'asının ta'mirine ziyâde benna ve ırgad lâzım olduğu i'lâm olunmagla zıkr olunan ırgadlar dahi iş ve güce kâdir olanlardan eshab olunmagla zıkr olunan ırgadlar dahi iş ve güce kâdir olanlardan eshab alınub güçlü ve kuvvetli beş yüz nefer ırgat ve? nefer-i bina ihrac edub ve yanuna adamlar koşub menâzil ü merâhilde götürderek ta'cil-i ale't – ta'cil Ahışa'ya gönderub Anadolu valisi olub vezir Mehmed Paşa'ya ulaştırmağın bâbında fermân-ı şerifim sâdır olmuştur buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan emrim üzere amel idüb dahi zıkr olunan ırgadlardan iş ve güce kâdir olanları intihâb idüb güçlü ve kuvvetli beş yüz nefer ırgat ve ? nefer-i benna ihraç idüb ve yanlarına adamlar koşub menâzil u merâhilde

götürderek ta'cil- alet – ta'cil Ahışa'ya göndürüb Anatoli eyâletine mutasarıf olub Ahışa muhafazasında olan düstûr-ı mükerrerem müşîr-i müfehhem nazzamü'l-âlam vezir Mehmed Paşa edâma'llâhu te'âlâ iclâlehûya ulaşıdırub ihmâl u müsâheleye cevâz göstermeyesin.

MD 86 / s.63/ hk.106

Diyarbakir eyâleti ile Kars muhafazası hıdmetinde olan Vezîr Mehmed Paş'ya hüküm ki;

Hâliyâ hıdemât-ı devlet-i âliyyenin teşmil ve istihkâmına müteallik ba'zı husûs iktizâsıyla düstûr-ı mükerrerem müşîr-i müfehhem nazâmü'l âlam nâzım-ı münezzimü'l ümem vezîr-i a'zâm ve serdar-ı ekrem Mehmed Paşa edâma'llahû te'âlâ iclâlehû Erzurum'dan ordu-yı hümâyûnumla Musul ve Diyarbakir caniblerine asker-i mansûrem ile teveccüh ve azîmet itmek lâzım gelub ve Erzurum serhadı dahi fermânım eyyâm-ı şitâ ve hengâm-ı sermâ hululüne değın bila- muhafazada bulunmak devlet-i aliyyeye evkaf olmayub bu serhadler ile dahi te'addi olunmak lâzıme-i ırz-ı saltanatdan olmağın ve sen yarar vüzerâ-yı 'izâmın yarar ve nâmdârları ve vükelâ-yı fehâmımın umûr-ı din ve kâr- güzarları olub re'y-i rüşen ve fikr-i isâbet karînine i'timâdı tam ve i'timad-ı mülûkânem olmağın hâliya sen yarar ve müsellah âdemlerünle emîrû'l- ümerâi'l kirâm Sivas beğlerbeğisi İbrahim dâme ile Sivas askeriyle Oltı ve senin yanına bir münâsib mahalde dernek ve cem'iyyet idüb Kars ve Ahışa taraflarına göz kulak tutub rûz-ı kasıma değın mahall-i mezbûrda muhafaza hıdmetinde olunan emrim olmuşdur buyurdum ki;

Vusûl buldukda bu babda sâdır olan fermân-ı celîl'il kadrım üzre amel idüb dahi bi'z-zât kalkub evveli ile senin yanında bir münâsib olan mahale gelüb ve Sivas beğlerbeğisi müşârün-ileyh İbrahim dâme ikbâlehü eyâlet askeriyle yanına getirdüb rûz-ı kasıma değın ol havalide dernek ve cem'iyyet üzre olub durmadan Kars ve Ahışa taraflarından ve sa'ir Erzurum serhadlerinin cevânib-i erba'sından inâyet olub cibiliyetinde merkuz olan vüfûr-ı rüş ve şecâ'at ve fart-ı mühim ve ferâset muktezâsınca serhad-ı mezbûrenin muhafazası umûru ile ikdâm ve ihtimâm idüb iyâzen bi'llâhi te'âlâ ihmâl veya su-i ikmâl ile serhad-ı mensûreden bir habbe zarar u gezende irüşdürmek iltimali olacak müşârün- ileyh İbrahim dâme ikbâlehü dahi hüküm-ü hümâyunum gönderilub re'-yi zerrin üzre hareket ve hüsn-ü tedârik ve tedbirine muvaffakat itmek hususunda tenbih olunmuşdur ânâ göre ma'lûmun olub fermânım olan topları Erzurum tarafına çıkarub yolladıktan sonra kendü mülk ve

kapu âdemlerinle Oltı ve Penek caniblerinde kalub ve mîr-i mîrân müşârün-ileyh dahi mu'accelen yanuna getürdüb etraf-ı erbia'ya nâzır olub rûz-i kasıma değin bâb-ı muhâfazada kemâl-i ihtimâm ve rızâ-yı şerîfim tahsiline bezl-i sa'y-ı hayrım alman ve hüsn-ü teveccüh ve iltifata mazhâr olman mukarrerdir göreyim seni rızâ-yı hümâyûnum tahsîline bir vechile sa'yı hamiyet zuhûra getüresin.²²

MD Zeyli 3 / s.266/ hk.676

Hüsrev Paşa'nın kethudâsına virildi.

Erzurum Beğlerbeğisine hüküm ki;

Sâbıka Erzurum Beğlerbeğisi Hüsrev mektub gönderub Kars sancağı kızılbaş serhaddinde vaki hâli harabe yerler olup ma'mûr u abadân olmasın vilâyet-i mahrûseye nefa-i bâki olduğu ecilden beylerbeğiliğe ol serhadd-ı müstekmili maslahatı için sahib-i aşiret olanlara ve bir serhad hıdmetin ihtiyâr eyleyen yarar kimesnelere mahall-i semtinden kendü berâtı ile ekser üçer bin akçelik tımar tevcih idüb tımar sahibleri kavm u kabile ile tımarlarından sâkin olup kimi kızılbaş ve Gürcistan vilâyetlerinden tergib ü istimâletle reayâ getürüb hâli ve harabeden aldıkları tımarları kendü say ü emekleri ile ma'mûr idüb zirâat ü harâset eyleyup ol serhaddi memâlik-i mahrûse gibi şen ve abadân olup erbab-ı tımar ve ve reayâ ve berayâ emn ü emân ve refahiyyet ü itminân üzere zıkr olunan mahall-i semtinde tımarlarında kadimi mukîm ve defterli reayâ olmayup aşiret hoş-nişin olmagla emirlülerden ve tarik ile tımara müstehak olanlardan kimesne talep olmayup livâ-i mezbûrun mahall-i semtinde tımarları sâhibleri ellerinde olup südde-i sa'âdetimden berat-ı şerif sâdır olunursa resm-i beratlarından mîrîye külli nefa hâsıl olup ve ol serhad gereği gibi ma'mûr abadân olmagla bâ'is olduğu arz etmeğin eski beylerinin beratları ile livâ-i mezbûrede tımara mutasarrıf olanların beratları südde-i sa'âdeten virmek için tezkereleri gönderilmesin emr idüb buyurdum ki;

Varıcak minb'ad kimesneyi mahall-i semtten tımar virmeyub bi'l fiil livâ-i mezbûrede ne mikdar kimesneye beylerbeyi beratıyla tımara mutasarrıflar ise iç-il sipahilerinden tâlib kimesne bulunmazsa âher yerde tımar olmayup ve ellerinde olan

²² 86 Numaralı Mühimme Defteri hüküm transkripsiyon ve özetleri için bkz.; Murat Alanoğlu, 86 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi , Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

tımarların me'mûr ve abadan etmek üzere tezkeresin viresin ki dergâh-ı muallâdan berat-ı hümâyûn virile.²³

MD Zeyli 4/ s.316/ hk. (silik)

Revan Beğlerbeğine hüküm ki;

Erzurum beğlerbeğisi mektub gönderub geçen sene Gence'de zuhûr eden halefî beği İsfan ve ? Yusuf Beğ ensârândan badulu Yusuf Beğ ve ? ve İbrahim ve bunların cema'atleri ve Cihanbeyli ta'ifesi, ve Zaferanlı ekradı hilâf-ı parakende olduk da sonra bir ? iki bin olub cem'iyet etmekle Erzurum etrafında envâ-i fesada irtikab edub hâlâ Revan ile Kars mâbeyninde Aladağ'da meks idüb serhadlere giden ve yeniçeri ve tımar ta'ifesi ve sa'ir âyende ve revendeyi el virdüğü göre katli nüfus ve garet-i emvâl itmeden hâli değillerdir. Arz ve i'lâm eylediği ecilden bu babda Erzurum ve Kars ve Görü beğlerbeğilerine dahi ahkâm-ı şerife yazılıub irsâl olunmuşdur buyurdum ki;

Vusûl buldukda zıkr olunan eşkiya zuhûr edub fesad ve şeca'at iderlerse her biriniz ile haberleşüb yek-dil ve yek-cehed olub hüsn-ü ittifak ve ittihad ile zıkr olunan eşkiyanın üzerlerine varub şer'i şerife da'vet idub hüsn-ü ? ve tadârikle ele getirub ol makûle fesad ve şena'atı te'emmül ve zâhir olanları asla mahal vermeyub gereği gibi haklarından gelub ehl-i fesada ruhsat ve himayyet eylemeyesiz amma üzerlerine varub şer'i şerife da'vet eyledüğünüzde ita'at-i şer' itmeyub muharebe ve mukavemet ve mübâşeret iderlerse heman haklarından gelesiz amma bu bahane ile kendü hallerinde olanlara dahl ve ta'aruz olunmasun deyu takrir ile amel olunmaktan ziyâde hazer idesiz.

MD Zeyli 4/ s. 389 / hk.(silik)

Kars Beğlerbeğisine hüküm ki;

Kars kullarının mevâcibi için her mevâcibde kırk elli nefer kimesne Haleb'e varub refiki nâmına? mevâcibleri alıb serhad hıdmetine varmayub kendü heva ve heveslerinde gezdikleri i'lâm olundu. İmdi kul mevâcibi için ziyâde neferatı hile gönderilmeyub ve Haleb'de ulûflerin almyub mevâcibleri cümle ağaları mârifetiyle senin huzurunda tevzi' olunmak fermânım olmuşdur buyurdum ki;

²³ 3 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri hükümlerin transkripsiton ve özetleri için bkz. Osman Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

Vusûl buldukda kul mevâcibi için Haleb'e adam göndermek lâzım geldik de dört beş nefer mevâcibi ta'yin edub mühürlü defterinle gönderesiz ki varub mevâciblerin alub Haleb defterdarının mührüyle sana getirub teslim iddiler ağaları mârifetiyle kul ta'ifesine tevz'i eyleyesiz ve gönderdiğin neferata muhkem tenbih eyleyesin minb'ad Haleb'de mevâcib almayub ve yolda kimesnenin mührü durmayub mührüyle sana teslim ideler şöyle ki, varub hümâyûnuma muhalif Haleb mevâcibi alub ve yahud yolda kimesnenin mührüne tutalar ol makûlelere asla mahal virmeyub geregi gibi haklarından gelesin bu babda Haleb beğlerbeğine dahi şu makûleler üzere hümâyûnum gönderilmiştir da'ima ? amel eyleyesiz.

MD Zeyli 5/ s.45 / hk.164

Kars Beğlerbeğine hüküm ki;

Vilâyet-i mezbûre Haleb beğlerbeğisi olmagla ? olduğu ma'lum olmağın ol canibden arzla gelenler mahaline kayd olunub lâkin bi'l fiil (boşluk) çavuşluk hıdmet idenler kaç nefer kimesne ile cümlesinin isimleri ve tımarlarının paşa karyeleri ile sarf idub mühürleyub südde-i sa'âdetime gönderilmek lâzım olmağın buyurdum ki;

Bi'i fiil yanında kaç nefer kimesne gedüklü ? vech-i meşrûh üzere defter idub bir sûreti mühürleyub dergâh-ı mu'allama gönderesiz ki eger mahlûlleri ve eger (boluk) çavuşluk gedüğü arza geldik de ol deftere tatbik olunub muvaffik olmayanlar (boşluk) emr-i şerif virmeli amma karyesin ve tımarının beratı mûcebince yazusu gedüğü ile gönderdiğin şey yazub ve her kim arz iderse müteveffanın taleb olanın tımarı aynı ile yazub işe komayasun sa'ir mezburların çavuşları yetmiş sekiz neferdir sen dahi seksen nefer kimesne arz eyleyesin.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XVI.YÜZYIL MÜHİMME DEFTERLERİNİN KARS TARİHİNE YANSIMASI

3.1. XVI. YÜZYIL MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE KARS

3.1.1. Kars Kalesi ve İnşasına Dair

Kars Kalesi'nin temelini ilk defa kimler tarafından atıldığı kesin olarak belli olmasa da Urartu döneminden kaldığı tahmin edilmektedir. Bu tahminin yapılmasının nedeni, Urartu döneminden kalan mimari eserlerin kesme taş malzeme ile inşa edilmeleri ve bölgeye hakim olmalarıdır. Kars Kalesi'nin yapımında taş malzeme kullanılması ve mimari özelliği, kalenin Urartu döneminden kalmış olabileceği tahminlerinin yapılmasına neden olmuştur. Bununla beraber Urartu döneminde yapılan kaleler askeri ve ticari yollar üzerinde inşa edilerek içine asker yerleştirilmiş (Kral Menua dönemi M.Ö. IX.yy) ve yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Urartu kalelerinin bir diğer özelliği ise, tepeler üzerine inşa edilmesi ve etrafında su kaynaklarının bulunmasıdır. Kars Kalesi de yalçın kayalar üzerine oluşturulmuş ve kalenin hemen eteğinden Kars Çayı geçmektedir.¹

Bu tespitlerin haricinde en önemli maddi delil ise, Kars çevresinde Urartu döneminden kaldığı tespit edilen Toprakkale, Kız Kalesi, Yoğunhasan, Micingert, Keçivan, Dürdartepe vb. çok sayıda kale ve yerleşim yerinin varlığıdır. Bu kalelerin mimari özellikleri Kars Kalesi ile büyük benzerlikler göstermektedir. Bu nedenlerden dolayı Kars Kalesi'nin Urartu döneminden kalmış olabileceği tahminini güçlendiren delillerdir.² Selçuklular döneminde Erzurum ve Kars çevresi 1071'deki zaferden sonra Emir Saltuk'a ıkt olarak verilmiştir. Saltuklular Kars Kalesi'ni eski temelleri esas alarak Saltuklu hükümdarlarından Melik İzettin'in vezirlerinden Firuz Şah (Akay) öncülüğünde onarmışlardır.³ Saltuklular döneminde kale Gürcü-Kıpçak saldırıları sonucu onların kontrolüne geçmiş ve 1163'te tekrar Saltuklu hakimiyetine girmiştir.1236'da Moğol saldırılarına direnen kale taş taş üstünde kalmayacak

¹ Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi", II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, Kafkas Üniversitesi Yay., Kars 2009, s.191.

² Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi", s.191. Selçuk Ural – Jülide Akyüz Orat – Nebahat Oran Arslan – Akın Bingöl – Ş.Cem Tuysuz, *Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)*, Kafkas Üniversitesi Yay. Kars 2011, s.72-74-77-82.

³ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C.II. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1999, s.54.

şekilde tahrip edilmiştir. Moğol hakimiyeti sona erince Timur'un Anadolu'ya doğru yayılma hareketi başlamıştır. 1386'da kale Timur kuvvetleri tarafından muhasara edilmiştir. Kars Kalesi Timur ordusuna karşı şiddetle mücadele etmiştir. Bu durum karşısında kale savaşa alınmış ve içindekiler öldürülmüştür. Bu savaş esnasında uğradığı hücumlar neticesinde kale tekrar büyük bir yıkıma maruz kalmıştır.⁴

1501'de Akkoyunlu Devleti ile Safevi tarafları arasında meydana gelen *Şerur Meydan Muharebesi*'nde Akkoyunlular yenilmiştir. Bu savaş neticesinde Kars ve çevresi Safeviler'in kontrolüne geçmiştir. Bu zaferden sonra Şah İsmail Tebriz'e gelerek adına hutbe okutmuş ve Safevi Devleti'nin kuruluşunu ilan etmiştir (1501).⁵ Kars Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı konumundadır. Batı Asyanın kilit noktası konumundaki bölgeyi ele geçiren bir devlet, Erzurum'a rahatlıkla ilerleyip Fırat yaylasına açılarak, Halep yoluyla Akdeniz'e ulaşabilme imkanına sahip olacaktır. Bu stratejik öneminden dolayı şehir tarih boyunca bir çok kavim ve devletin istilasına sahne olmuştur, komşularımız olan İran ve Rusya içinde vazgeçilmez bir amaç haline gelmiştir. Safevi Devleti 1501'de kurulduktan sonra yayılmacı bir siyaset izlemiştir. Bu yayılmacı siyasetten dolayı Osmanlı Devleti ile Çaldıran Ovası'nda savaşa tutuşmuş ise de kaybetmiştir. Bu savaş neticesinde Kars ve çevresi Osmanlı hakimiyetine girmiştir.⁶

Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Seferinde Kars ordunun konak merkezi olarak sürekli kullanıma sahne olmakla birlikte, Kars Kalesi'de Osmanlı-Safevi mücadelesinde ön cephe hatlarından biri olmuştur. Kale 1386'daki Timur tahribi ve Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadeleleri sonucu yeni yıkımlarla karşı karşıya kalmış ve Osmanlılar'ın Kars ve çevresini hakimiyet altına almasına kadar yıkık bir vaziyette kalmış ve herhangi bir onarım görmemiştir.⁷

Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi sırasında (1534) Pasin, Şüregel, Oltu gibi kalelerin Osmanlılar tarafından ele geçirildiği esnada Kars Kalesi'nin de Osmanlılar'a bağlanmış olması muhtemeldir. 1537'de kale ve şehir kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci Doğu Seferi'ne

---

⁴ Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi", s.194.

⁵ Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi", s.195.

⁶ M.Fahrettin Kızılgözü, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, TTK Ankara 1993, s.101, Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi", s.195.

⁷ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.270., Oktay Kızılkaya, "Tarihi Süreçte Kars Kalesi", s.194-95.

çıkıldığı dönemde harap halde gördüğü Kars Kalesi'nin onarımı için emir vermiştir. Dulkadirli Mehmed Han'ın kardeşi (Mirza) Ali Bey'e paşalık verilerek *Çukursa'ad* ile Erzurum arasında bulunan ve bir yanı *Mosuk-Gürcistanı* olan Kars Kalesi'ni onarmaya başlayan Osmanlılar bu esnada Safevi ileri gelenlerinden İsmail Mirza (Şah Tahmasp'ın büyük oğlu) komutasındaki bir ordunun beklenmeyen baskınına maruz kalmıştır.⁸ Bu baskın esnasında Amasya, Sivas, Tokat, Akşehir, Erzincan, Bayburt, Kemah, Tercan ve Erzurum ile çevresindeki sınır boylarından beş bine yakın ırgat ve yapı ustası Kars Kalesi'ni onarmakta iken kılıçtan geçirilmişlerdir. Osman Çelebi, Safeviler'e karşı bu aşamada hiçbirşey yapılamayacağını anlayarak kaleye kapanmıştır. Osman Çelbi üç gün kalede dayanmışsada sonunda altı yüz adamı ile teslim olmuştur. Daha sonra kalenin tamir edilen yerleri yeniden yıktırılmıştır. Safeviler bu olaydan sonra Kars Kalesi'nden çekilmişlerdir.⁹

Safevi Devleti'nin bu tahribatının sebebi Doğu Anadolu'nun oturtulması ve geçilmesi imkansız bir hale getirilerek Osmanlılar'ın İran'a yönelik seferlerini engellemek düşüncesi esastı.¹⁰ Kars Kalesi Osmanlı ve Safevi arasında yapılan Amasya Anlaşması'na göre Osmanlılar'da kalmıştır. Ancak Kanuni Sultan Süleyman Safeviler'in Kars Kalesi'ni ele geçirmek için girişimlerde bulduklarını haber alınca, mektuplar göndererek Safeviler'den antlaşmaya sadık kalmalarını ihtar ile Safeviler'in Kars Kalesi'ni ele geçirmek için yaptıkları çalışmaları ve olası saldırılarını yasaklamıştır.¹¹

1559'da Amasya Beylerbeyliğinde bulunan Şehzade Bayezid, babası ve kardeşi II. Selim ile anlaşmazlığa düşerek İran'a sığınmıştır. Bu durum nedeniyle Kanuni şehzadenin ve oğullarının teslimi karşılığında yüklü miktarda altın ve Şah'ın istediği Kars Kalesi'ni vereceğini bildirmiştir. Şehzade Bayezid Osmanlı Devleti'ne teslim edildikten sonra vaadedilen altının bir kısmı verilmiş, ancak Kars gibi önemli bir kalenin İran'a verilmesinden vazgeçilmiştir.¹² 1577-78 yıllarına gelindiğinde

---

⁸ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.189. Oktay Kızılkaya,"Kars Kalesi", s.195.

⁹ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.189. Tufan Gündüz, "Kars", *TDVİA/24*, s.516-518. Oktay Kızılkaya, "Kars Kalesi", s.195.

¹⁰ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.271.

¹¹ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.248-249.

¹² Jülide Akyüz," 16. Ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi", Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, Haz. Filiz Özdem, YKY İstanbul 2006, s.79., M. Tayyib Gökbilgin, "I. Süleyman", *İA. C.XI*, MEB İstanbul 1979, s.143., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.272. Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.253., Oktay Kızılkaya,"Kars Kalesi", s.196.

Safevi hükümdarı Şah Tahmasp vefat etmiş ve oğulları arasında şahlık mücadeleleri başlamıştı. Devlet işleri birbirlerine rakip olan Türkmen, Gürcü, Çerkes ve Kürd beylerinin elinde bulunuyordu. Taht mücadelelerini kazanıp 1576'da hükümdarlığını ilan eden Şah II. İsmail, babasının Osmanlılar'la olan barış siyasetini bozdu. Osmanlı idaresindeki kürd beylerinden bazılarını tarafına çekti. Osmanlılar'dan ayrıлып kendi tarafına geçenlere iltifat ile memuriyetler veriyordu.¹³

Osmanlılar'ın İran'a savaş açma sebeplerinin ilki yukarıda anlatılanlar olmakla birlikte, II. İsmail döneminde bazı ulemanın mezhepler konusunda ileri sürdüğü görüşler ve bunların mutaasıp şiiiler arasında yarattığı tepkiler, beylerin ve valilerin makam mevki mücadelesi ülkeyi kısa zamanda bir kargaşalığa sürüklemiştir. Bu anarşik ortamda *Gilan*'dan dönen bir Türk kervanının yağma edilmesi hadiseside etkili olmuştur.¹⁴ Şah Tahmasp'ın ölümüyle İran'daki gelişmeleri dikkatle izlemeye başlayan Osmanlı Devleti sınırdaki valilere mektuplar göndererek İranlıların barışı bozmadığı sürece barışa riayet edilmesi istenmiştir. Ancak Türk kervanının yağma edilmesi, Şah II. İsmail'in Anadolu kızılbaşlarını kışkırtmaları ve daha sonra barışa riayet etmemesi Osmanlı Devleti'nin sefer açmasına sebep olmuştur.¹⁵ İran'daki iç karışıklıklardan yararlanmak isteyen Osmanlılar 1578'de Safevi Ülkesine sefer açmıştır. Ancak bu aşamada resmi bir savaş ilanı olmadığından, Safeviler sınırlarına yaklaşan Osmanlı ordusunun geliş amacını öğrenmek için elçi göndermiştir. Osmanlı yetkilileri Safevi elçisine verdikleri cevapta, Kars adı ile anılan harabe yeri onarmak için geldiklerini belirtmişlerdir.¹⁶ 1579'un Temmuz veya Ağustos aylarında olan bu gelişme, 1548-53'teki onarım çalışmalarına rağmen, Kars Kalesi ve şehrinin harabe olduğunu göstermektedir.¹⁷

1577'de başlayıp 1589'a kadar on iki sene devam etmiş olan Osmanlı Devleti'nin İran Seferi üç safha gösterir. Serdar olarak Lala Mustafa Paşa tayin edilmiştir. Ardahan'dan Gürcistan'a giren Lala Mustafa Paşa ile İran serdarı Tokmak Han arasındaki ilk muharebe 1578'de Çıldır'da yapılmıştır. Gürcistan istila edilmiş ve kazanılan zafer sonucu Gürcistan beğlerinden *Minuçehr* müslüman olup Mustafa adını alarak Osmanlılar'ın hakimiyetini tanımıştır. Tiflis eyalet haline getirilerek

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/I. TTK Ankara 1988, s.55-56.

¹⁴ Mehmet Saray, *Türk – İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s.41.

¹⁵ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s.23., Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s.41.

¹⁶ *Tarih-i Osman Paşa*, Haz. Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2001, s.18.

¹⁷ Oktay Kızılkaya, "Kars Kalesi", s.196.

beylerbeyliğine Mehmed Paşa getirildi.¹⁸ Kafkasya’da zaptedilen yerlerin elde tutulabilmesi zordu, Tiflis sürekli İranlılar ile Gürcüler tarafından tazyik ediliyordu. Buraya zahire ve mihimmat yetiştirebilmek için Gürcü memleketlerinden geçmek gerekiyordu. Sınırın korunması ve güvenliğine binaen Kars Kalesi’nin onarılarak içerisine kuvvetlerin yerleştirilmesi gerekiyordu.¹⁹ Şehzade Bayezid’in İran’a firarı dolayısıyla söz konusu olan dış diplomatik faaliyetler sırasında, Kars Kalesi’nin iki devlet hududu arasında hali bir arazide bulunmasının ve tarafların kalenin imarına teşebbüs etmemesi kararlaştırılmıştı (1555 Amasya Antlaşması). Bu nedenle harap olmaya yüz tutmuş kalenin 1579’da tamir edilerek, Erzurum sınırının emniyet altına alınması düşüncesi, 1578’in son günlerinden itibaren tamir ve binası için gerekli hazırlıklara girişilmesini sağlamıştır.²⁰

1579’da Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Kars Kalesi önünde karargâh kurmuş ve bu karargâhın etrafı olası Safevi saldırılarına karşı zincirlerle birbirine bağlı arabalarla bir hisar gibi çevrilmiştir. Yapılan bu çalışma Osmanlı askerlerinin tamamını içine alabilmekteydi. Bu durum bu tarihte kalenin duvarlarının tamamen yıkık olduğunu işaret etmektedir.²¹ Kars Kalesi’nin tamirine ilişkin 16. Yüzyıla ait mühimme defterlerinde 38, 47, 48, ve 86 numaralı defterlerde bulunmak üzere toplam on bir hüküm tespit edilmiştir. 1548 tarihlerindeki tamir ve onarım faaliyetlerine dair olan hükümlere rastlanmamıştır. Kale inşası için bir taraftan taş, kireç vs. gerekli inşaat malzemesi tedarik edilmiş, diğer taraftan da yapı ustası, dülger ve ırgat temini için muhtelif beylerbeyi ve kadılıklara hükümler gönderilmiştir. Kale inşaatıyla meşgul orduya herhangi bir saldırı olmaması için de Van Beylerbeyi ve ekrad beyleri gönderilmiştir.²²

Bu konu hakkındaki mühimme kayıtlarını kronolojik olarak incelememiz gerekirse, Sedar Lala Mustafa Paşa’ya H.986/M.1578’de Kars Kalesi ve şehrinin yapılarak şenlendirilmesi hazırlıklarına başlanması için, hüküm gönderilmiştir. Erzurum serhaddinde harabe olan Kars Kalesi’nin yapılıp mamur edilmesinin önemli olduğu bildirilerek lazım olan taş ve kirecin tedarik edilip binasına mübaşeret etmesi

¹⁸ İ.Hakkı Uzun Çarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.58-59.

¹⁹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.61.

²⁰ *Solakzade Tarihi C.II*, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s.334, *Peçevi tarihi*, s.54., *Tarih-i Selânikî*, C.I. Haz. Mehmet İpşirli, TTK Ankara 1999, s.123-125., Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri*, s.75.

²¹ *Tarih-i Osman Paşa*, s.60., Oktay Kızılkaya, ” Kars Kalesi ”, S.196.

²² Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri*, s.75.

emredilmiştir.²³ 50 binden fazla görevli kişi Kars Kalesinin taşlarını ayıklamak, Kayabaşı ve Dereiçi gibi yerlerde açıktaki taş ocaklarından taş çıkartıp yontmak, kireç kuyularını doldurmak, iskele ve *hatıl* için gereken ağaçları kesip kereste hazırlamak gibi işlerle Marttan beri uğraşıyordu.²⁴ Erzurum'da *ta'ûn* (veba) çıktığından, ırgat alınmayıp, yapı ve marangoz ustası; Kemah, Erzincan, Büyük Ardahan, Küçük Ardahan (Göle), Batum ve Tortum gibi Erzurum Sancaklarından, Ahıska'nın kaabil olan yerlerinden ihraç ettirilen ırgatlarla, bu iş yapılıyordu.²⁵ Mustafa Paşa'ya yine aynı tarihlerde gönderilen başka bir kayıтта, Kars Kalesi'nin binası için Anadolu'dan Karaman, Zülkadiryne, Halep, Şam, Erzurum, Diyarbakır, Van beyleri ve eyaletlerdeki aşiret sahipleri ile beraber divân düzenleyip kalenin inşası hükmünün görüşülmesi istenmiştir.²⁶

Gürcistandan Lori ve Başaçık beylerine Gürcistan ve Şirvan ele geçirildikten sonra kalelerin tamirine mübaşeret etmeleri, Kars Kalesi tamamlandıktan sonra Revan'a varınca fethedilen bütün toprakların mamur ve abadan edilmesinin şart olduğu bildirilerek Diyarbakır'dan ve diğer bazı yerlerden bazı aşiretler getirilib ziraat yapma yoluyla yerleştirilmişlerdir (H.987/M.1579).²⁷ Kale inşaatı sırasında su dağıtmak için yüz adet *misket* ve iki yüz adet kova, yirmi adet musluk ile mühimmat ve levazımın tedarik edilip gönderilmesi istenmiştir. Bu husus için hassa madenlerinden kale inşası için lazım olan dörder beşer dirhem *kundak yuvalık* tedarik edilmiştir. Kale mühimmatı için gerekli olan cephaneler serhat olmayan kalelerden tedarik edilmiş ve altmış adet *misket*, yüz yirmi adet kova ve musluk gönderilmiştir.²⁸ H.987/M.1579-80 tarihlerinde Karaman vilayetinde olan kadılara da Kars tamirinde vilayetin mevcut olan mühimmatından bina için marangoz, silahlı muhafız ile Mustafa Paşa'ya gönderilmesi emr edilmiştir.²⁹ Kalenin tamirat aşaması sık sık teftiş edilmiştir. H.987/M.1577-80 tarihlerinde Serdar Serdar Mustafa Paşa'ya gönderilen bir hükümde kale binasının tamirinin ne durumda olduğu ve inşasının hangi noktada olduğu, tamamlanıp tamamlanmadığı, imaret için gönderilen Tatar askerlei ve diğer askerlerinin durumları öğrenilmek istenmiştir.³⁰ H.990/M.1582

²³ BOA, A. DVNS. MHM. D.38, s.22, hk.78.

²⁴ M.Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s.323.

²⁵ BOA, A. DVNS. MHM. D.38, s.47, hk. 115.

²⁶ BOA, A. DVNS. MHM. D.38, s.181, hk.352.

²⁷ BOA, A. DVNS. MHM. D.38, s.47, hk.115.

²⁸ BOA, A. DVNS. MHM. D.38, s.49, hk.118.

²⁹ BOA, A. DVNS. MHM. D.38, s.169, hk.329.

³⁰ BOA. A. DVNS. MHM. D.38, s.189, hk.374.

tarihinde Kars Kalesinin hisar eri ve asker ihtiyacını karşılamak için de Erzurum'a bağlı Kemah Kalesinden muhafız ve altmış nefer ihraç edilmiştir.³¹

Kalenin inşasına başlandığı gün, serdar ile beylerbeyiler kaleyi ve etrafını dolaşarak yapılacak çalışmalarını yedi kısım halinde tespit etmişler ve her kısımdaki çalışmalarını da yedi eyalet askerine havale etmişlerdir. İnşaat geceleri meşaleler yakılarak nöbetleşe çalışmak ve birbirleriyle yarıştırmak suretiyle sürdürülmüştür. Bu çalışma neticesinde, iç kale 28 günde, dış kale ve burçlar ise 58 günde tamamlanmıştır. Kale inşaatının dışında olmak üzere bir beylerbeyi sarayı, bir medrese, bin yeniçerinin barınabileceği büyüklükte bir koğuş, şehir dışındaki tepeler üzerine üç gözetleme kulesi, bir kemerli gizli su yolu, bir su kulesi, bir hamam, Şeyh Ebul Hasan-ül Harakani Hazretleri'nin mezarı üzerine bir türbe, biri serdar adına olmak üzere kubbeli beş camii, demirden üç kale kapısı, dükkanlar, konaklar, değirmenler, bir hendek, Kars Çayı üzerine iki taş köprü ve bir kanal yapılmıştır. Bu onarımda yaklaşık 100 bin asker ile 50 bin ahali çalışmıştır.³² Osmanlılar, kale inşaatını tamamlayıp ayrılmadan önce kaleye yeteri miktarda cenkçi ile burçlarına toplar ve *darbuzanlar* yerleştirerek muhtemel saldırılara karşı savunmasını mükemmel hale getirmişlerdir.³³

Kale inşaatı tamamlandıktan sonra Kars ve çevresi sünni aşiretlerle şenlendirilmeye çalışılmıştır. Osmanlılar, şii Türkmenlerin Safeviler'e bağlanması ve sadakat göstermesi üzerine yörede tutunabilmek için onlarda kendisine bağlılık gösteren Sünni Ekrad aşiretlerine dayanmak suretiyle amacına ulaşmayı amaçlamıştır. Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere, İran, Azerbaycan ve Gürcistan taraflarına yapılan Osmanlı Seferlerinde Kars Kalesi Osmanlılar'ın önemli bir üssü olup, aynı zamanda ön cephe hatlarından birini teşkil etmektedir.³⁴

1604 yılına gelindiğinde Safevi Safevi Şahı Abbas, Osmanlı Devleti'ndeki iç karışıklıklardan yararlanarak Revan'ı almış ve 400 haneden ibaret Osmanlı vatandaşının buradan ayrılarak Kars'a gitmesine müsaade etmiştir. Bunların gelişi ile Kars Kalesi'nde bulunanların maneviyatı sarsılmıştır. Revan'ı aldıktan sonra Şah Abbas ordusuyla Kars Kalesi önüne gelerek, Kaleyi savunan Osmanlı askerine,

³¹ BOA, ADVNS. MHM. D.47, s.645, hk.(silik).

³² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C.II, s.53-54., Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s.325., Oktay Kızılkaya, "Kars Kalesi", s.196-197.

³³ *Tarih-i Osman Paşa*, s.61.

³⁴ Oktay Kızılkaya, "Kars Kalesi", s.197.

“fazla kan dökülmesine sebep olunursa kale düşünce hepsinin kılıçtan geçirileceği”ni bildiren bir mektup göndermiştir. Bu konuda çok ciddi olduğunu göstermek için mektubunda, kutsal bildiği şeyler üzerine yemin edince, sayıları az olan ve başarısızlıktan bunalan kale muhafızları kaleyi Safeviler’e teslim etmiştir. Kale, Safevi eline geçince, suru ve kapıları ile suru dahilinde bulunan büyük beylik yapıları tahrip edilmiştir. Kars’ta Safevi hakimiyeti iki ay sürmüş, bu dönemde 1579’da Osmanlılar tarafından yaptırılan yapıların tamamı tahrip edilmiştir. Aynı zamanda Kars şehir merkezi ve çevresindeki yerleşim yerleri büyük bir yağmaya maruz kalmıştır.³⁵

1616 yılında devam eden Safevi saldırılarına karşı koymak için Vezir-i Azam Kara Mehmet Paşa büyük bir ordu ile Kars Kalesi önüne gelmiştir. Kars, 1604’teki yıkımdan sonra harabe halde olup, buranın yeniden onarılması uygun görülmüştür. Kalenin yıktırılan sur, kapıları, kuleler ve bedeni ile iç kalesi ve içindeki camii yeniden yaptırılmıştır. İnşaatin bitiminden sonra kaleye top ve cephane ile gönüllü azaplar, dizdarlar, 100 neferden oluşan topçu askerleri, 200 bin Kars Kulları, 1000 Kuloğulları, 200 kişilik cebeci, 500 kişilik Ulufeci ve Yasarı Kars’ta bırakarak burayı yeniden mamur hale getirmiştir. 1604 Safevi saldırısında şehri terk eden ahalisi on iki yıl sonra Kars’a geri gönderilmiştir.³⁶ IV.Murad döneminde (1623-1640) Abaza Mehmet Paşa’nın isyanı esnasında (1627-1628) Abaza Mehmet Paşa, Safevi Devleti’nden yardım istemiştir. Bu yardım isteği üzerine Safevi Şahı Şemsi Han komutasında 5000 kişilik bir orduyu Erzurum Kalesi’nde buluan Abaza’ya yardıma göndermiştir. Ancak Abaza isyanını bastırmakla görevli olan Osmanlı Komutanı Hüsrev Paşa, Safeviler’in geldiğini haber alınca, Erzurum Kalesi’ne ulaşarak kuvvetlerin abaza ile birleşmesine fırsat vermemek için seri bir hareketle Safeviler’den önce Erzurum Kalesi’ni muhasara altına almıştır. Şemsi Han Erzurum taraflarına geldiği zaman kalenin kuşatıldığını haber aldığından geri dönüp Kars Kalesi’ni işgal etmek istediye de Kars muhafızı Köse Safer Paşa daha önce davranıp bir baskınla Şemsi Han kuvvetlerini bozup kendisini de yakalayarak Hüsrev Paşa’ya göndermiştir. Köse Safer Paşa’nın yaptığı baskının başarılı olmasıyla Kars Kalesi ve şehri muhtemel bir Safevi yıkımından kurtarılmıştır.³⁷

³⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.530.

³⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.531., Oktay Kızılkaya, "Kars Kalesi", s.198.

³⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.167.

1635'te Sultan IV.Murad'ın Revan Seferi sırasında Osmanlı Ordusu Kars'a gelmiş ve Revan'a ulaşmadan önce son hazırlıklarını Kars Kalesi önünde yapmıştır. Sultan kaleyi gezmiş ve gördüğü eksikliklerin giderilmesi için verdiği bir ferman ile kalenin hasarlı yerlerinin tekrar onarılmasını istemiştir.³⁸ Bu husus hakkında konunun ehemmiyetine binaen tarafımızdan taranan mühimme defterlerindeki kayıtları incelediğimizde; Diyarbakır eyaletine mutasarrıf olan aynı zamanda Kars muhafazasında bulunan Vezir Mehmet Paşa'dan din ve devlet için önemli olan Kars Kalesi'nin tamirine yapı ustası, marangoz ve ırgat temini için çevre eyaletlere hükm-i şerif gönderilmesini ve kaleye yakın olan yerlerde kireç yakılması ve odun tedarik edilmesi için Şirvan Beylerbeğisi'nden ordu-yu hümayûn hazinesinden üç bin akçe ile yeterli miktarda kereste ve diğer gerekli olan malzemelerin hazırlanması istenmiştir (H.1046/M.1636).³⁹ Aynı tarihler içerisinde Çıldır Beğlerbeğisi Sefer Paşa'dan da Kars'da kaleye yakın olan mahallerde kireç yaktırılması için kereste ve sair malzemeyi tedarik etmesi istenmiştir. Diyarbakır valisi olup Kars muhafazasında olan Vezir Mehmed Paşa'ya hazine-i amireden üç bin akçe gönderilmiştir. Bu hususta yakın çevrelerden bina ve ırgad ihzarı için önce adamlar gönderilmiş ve kalye yakın yerlerde kireç yaktırılmıştır.⁴⁰

Kale tamiri için sadece beylerbeğilerine değil aynı zamanda Kars muhafazasında bulunan ümera, alaybeyi ve asker taifelerine de hüküm gönderilmiştir. Bu konu hakkında gönderilmiş bir mühimme kaydında, asker ve muhafızlardan Diyarbakır valisi ve Kars muhafazasına başbuğ tayin edilmiş olan vezir Mehmed Paşa'nın emirlerine gerektiği gibi riayet etmekten kaçınmamaları istenmiştir. Vezirin herhangi bir şikayetinin söz konusu olacağı durumlardan da kaçınmaları istenmiştir.⁴¹ Karaman, Sivas ve Kütahya'dan, birkaç sancaktan paşalar ve beyler askeri ile Kars muhafazasına gönderilmişlerdir. Kale tamamlandıktan sonra Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Safevi Saruhan arasında 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre; İran Devleti Kars, Ahıska, Van, Şehrizer ile Bağdat ve Basra sınırına tecavüz etmeyecek, Van ve Kars'ın doğu hudutlarına yakın yerler yıkılıp orası boş tampon bir arazi olarak kalacaktı. Ayrıca bu antlaşmaya göre; Tiflis, Revan, Tebriz ve Kirmanşah

³⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.533.

³⁹ BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.13, hk.17.

⁴⁰ BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.13, hk.18.

⁴¹ BOA, A. DVNS. MHM. D.86, s.20, hk.27.

Safeviler’de, Çıldır, Ahıska, Kars, Van ve Bağdat eyaletleri Osmanlılar’da kalmak üzere yeni bir sınır çizilmiştir.⁴² Böylelikle Arpaçay sınır olmak üzere yeni bir sükunet dönemi başlamıştır. Ancak 1664 baharında Ağrı Dağı ile Aras Koyu ve Tebriz bölgesinde yedi gün süren şiddetli deprem Kars’ı da etkilemiş, yapıların yeniden harap olmasına yol açmıştır.⁴³

3.1.2. Kars’ın Mamur ve Abadan Edilmesi

Bulunduğu konum itibariyle Osmanlı Devleti topraklarına katıldıktan sonra devletin doğu sınırında sürekli bir mücadeleye sahne olan Kars, Akkoyunlu Devleti’nin 1501’de yıkılmasından sonra bir süre Avşar Türkmenlerinden Sevündük Han Korçubaşı’nın hakimiyetinde kalmıştır. 1534’te Kanuni Sultan Süleyman’ın İrakeyn Seferi sırasında Kars’ın Osmanlılar eline geçtiği kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, bölgenin kesin olarak Osmanlı topraklarına katılması 1537’de Dulkadirli Mehmed Han tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁴ 1534 Haziranında Osmanlılar eline geçen ve Yahını Dağları ile Aras Boyundan Aladağ’a ve Kağızman Demirkapısı’na dayanan Pasin Sancağı’nın ıssız köyleri şenlenip geliri de arttığından yeni sancaklara bökünürken, Kars Ovası’da 1554’te “Döşkaya” sancağı adıyla Erzurum’a bağlanmıştır. Sınırları hususunda ise bir kesinlik yoktur. 1545 tarihlerinde Oltu ile Bardız’ın ve Bardız Kars’ın bir sancak olduğu görülmektedir.⁴⁵

15 Haziran 1554’te Kars’ın ayrı bir sancak olduğu Kazan Bey’in Kars Beyi olarak zikredilmesinden anlaşılmaktadır. 1560’ta Kazan Bey’in ölümüyle boşalan sancak beyliği 200.000 akçelik has şeklinde Dulkadiroğlu Ali Beyoğlu Şah Mehmed’e tevcih edilmiştir. Şah Mehmed 1566’ya kadar uzun bir müddet sancakta kalmıştır. Şah Mehmed Bey’den sonra sancakta 1574’te Zeynel Bey, 1576’da Mehmed Bey, 1578’de Yusuf Bey sancakbeyi olarak görev yapmışlardır.⁴⁶

Kars 22 Eylül /5 Ekim 1580 tarihlerinde ayrı bir beylerbeylik statüsüne kavuşmuştur. Erzurum Beylerbeyliğinden ayrılan sancağın ilk beylerbeyi olarak Silistre Sancağı Beyi Hızır Bey oldu. Kars şehri “Paşa Sancağı” olarak eyalet

⁴² Mehmet Saray, *Türk-İran Münasebetleri*, s.59.

⁴³ Jülide Akyüz, “16. Ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi”, s.80.

⁴⁴ Jülide Akyüz, “16. Ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi”, s.77., Tufan Gündüz, “Kars”, s.517.

⁴⁵ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas Elleri Fethi*, s.321., Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998, s.275., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.273., Tufan Gündüz, “Kars”, s.517-18.

⁴⁶ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.279., Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas Elleri Fethi*, s.321., Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* (Geçmişten Cumhuriyete), s.274.

merkezi durumuna geldi.⁴⁷ Kars Beylerbeyliği bu durumunu 19. Yüzyılın başlarına kadar korudu. Bu yüzyılın ortalarından itibaren Erzurum Eyaleti'ne bağlanarak yeniden sancak statüsüne döndürüldü.⁴⁸ Sınır şehri olması sebebiyle sürekli baskınlara maruz kalan Kars, mamur ve abadan edilme konusunda çok sıkıntı yaşamıştır. Bu sıkıntı planlı bir iskan siyasetiyle giderilmeye çalışılmıştır.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda da iskan siyasetinin önemli etkisi olmuştur. Siyasi ve askeri unsurların yanı sıra nüfus yoğunluğu ve hareketliliği gibi sebepler bu hususta önemli rol oynamıştır. İmparatorluğun gelişmesinde, yeni fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde olduğu kadar, boş yerlerin şenlendirilerek ekonomik bir hareketlilik sağlanması, kasaba ve kurulması imkanı veren konar-göçer aşiretlerin önemi büyük olmuştur.⁵⁰

Sancak oluşundan sonra Kars'ın tahriri edilip edilmediği bilinmemektedir. Ancak Kars yöresinin 967/1560 yıllarında yeni yeni şenlendiği görülmektedir. H.967/M.1560 tarihli mühimme kaydından, daha önce 6.000 akçe tımarla *Kiğı Sancağı'nda Lekri* nahiyesinin çeribaşısı olan İl-beyi'nin, kalabalık aşiretinin bulunduğu ve aşiretinden 150 hane ile, Kars Kalesi civarındaki *Döşkaya, Verişan, Kızıl-Gedik, Kuzey-Döşkaya, Erkekli ve Yedi-Kilise* nahiyelerine gelip 30 köyü şenlettiğini öğreniyoruz. Bu vesikad, aynı zamanda, Kars Beyi Kazan Bey'in isteği üzerine İl-beyi'ne, 10.000 akçe tımarla bu nahiyelerin Alaybeyliği'nin verildiğini görüyoruz.⁵¹

Osmanlı İmparatorluğu, kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devirlerinde siyasi, iktisadi ve içtimai vaziyetin değişmesine bağlı olarak, iskan siyasetinde de farklı şekillerde hareket etmiştir. Özellikle ilk devirlerde yeni toprakların elde edilmesiyle, konar-göçer aşiretlerin bu yeni topraklara yerleştirilmesi şeklinde bir iskân politikası takip ederek dışa dönük bir iskân siyaseti izlemiştir. İmparatorluğun dinamizmini ve etrafa yayılma durumunu kaybetmesinden sonra, bir iç iskân unsuru olarak ortaya çıkan konar-göçerlerin ve çeşitli sebeplerle yerini terk

⁴⁷ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.80-279., Tufan Gündüz,"Kars", s.515-518., Jülide Akyüz, "16. Ve 19. Yüzyıllar Arası Kars", s.77.

⁴⁸ Tufan Gündüz,"Kars", s.517.

⁴⁹ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi* (Geçmişten Cumhuriyete), s.274.

⁵⁰ Ömer Lütfi Barkan,"Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İFM/XIII-1-4, İstanbul 1953, s.57-78., Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1991, s.25.

⁵¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.276.

eden ahalinin boş ve harap sahalara iskan edilerek buraların ziraate açılması düşüncesi hakim olmuştur.⁵² Kars Sancağı'nda 1560'larda yukarıda örnek verildiği gibi şenlendirme politikaları kapsamında konar-göçer olup yerleşik bir hayat sürmeyen aşiretlerin iskanına açılmıştır. Böylelikle devlet hem aşiretleri kontrol altına almakta hem de bölgenin şenlendirilmesine katkıda bulunmaktaydı.⁵³

H.967/M.1560 tarihli mühimme kaydında, Kars Beyi ve ahali ileri gelenleri, Kars sancağı serhatte olduğu için bu civardaki nahiyelerin bazı köylerinin şenlendirilmesinin memalik-i mahrusese büyük faydası olacağını bildirmişlerdir. Bunu üzerine tımar verilmek umudu ile bazı aşiret sahipleri hayli harabe köyü şenlendirip mamur etmişlerdir. Şenlenen bu köylerden rusûm-ı raiyyet vermeyen nöker ve nökerzâde veya bunlar gibi bazı şanslı sipahizâdelere ibtidadan kanun üzere tımar verilmesi ferman olunursa, Kars Sancağının gereği gibi mamur ve abadan olacağı yolundaki müracaatlarının Erzurum Beylerbeyi tarafından arzı üzerine, beylerbeyine adı geçen mahalleri abadan etmeleri şartıyla, tımandan *mâzul* olanlara, hakiki sipahi ve sipahizâdelere tımara müstehak olanlara tevcih edilmesi emredilmiştir.⁵⁴

H.984/M.1576 tarihli mühimme zeyli kaydında da Kars Sancağı kızılbaş serhaddinde bulunduğu için harap ve hâli bir yer konumundadır. Bunun için sarhaddi tamamıyla bir düzene kavuşturmak için Erzurum Beylerbeği'nden aşiret sahibi olanlara ve serhad hizmetinde olan faydalı hizmet erbabına, kendi beratı ile 3.000 akçelik tımar tevcih edip, tımar sahiplerinin kendi aileleri ile tımarlarında sakin olmaları istenmiştir. Ayrıca Kızılbaş (İran) ve Gürcistan vilayetlerinden istimâletle reaya getirilip hâli ve harabeden aldıkları tımarları kendi emekleri ile mamur edip ziraat etmeleri ve memâlik-i mahrusenin diğer serhad bölgeleri gibi şenlendirmeleri istenmiştir. Tımarların aşiret ve tımara müstehak olanlara verilmesi de ayrıca belirtilmiştir.⁵⁵ Bu kayıttan verilen emir üzerine Kars sancağından kaç kişiye tımar verildiğini tesbit edemiyoruz. Fakat, H.972/M.1565 tarihinde Verişan nahiyesinin beş, Döşkaya nahiyesinin üç köyü aynı tarihlerde Verişan nahiyesinin dokuz,

⁵² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İskan Siyaseti*, s.2.

⁵³ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.274., Jülide Akyüz,"16. Ve 19. Yüzyıllarda Kars", s.77.

⁵⁴ BOA, A. DVNS. MHM. D.3. s.168, hk. 1066., MHM. D.3, s.360, hk.1077.

⁵⁵ BOA, A. DVNS. MHM. ZYL. D.3, s.266, hk.676.

Döşkaya nahiyesinin üç ve Çörk nahiyesinin bir köyü, şenletilmek üzere tımara verilmiştir.⁵⁶

579 numaralı Tahrir Defteri'nde de Ardahan Sancakbeyi ve Erzurum Beylerbeyi'ne yazılan fermanlarda serhad bölgesinin harap olduğu ifade edildikten sonra harap köylerin iskân ve imarı için tımar verme ve tekâlif-i örfiyyeden muâf olma gibi olanakların sunulmasının talep edildiği belirtilmiştir.⁵⁷ 1580 tarihinde Kars Kalesi tamir edildikten sonra eyalet merkezi haline getirilen Kars yine sancak statüsündeyken yapıldığı gibi mamur ve abadan edilmek için aşiret veya benzeri grupların iskânına açılmıştır. Erzurum'da kışlağa çekilmiş olan Serdar Lala Mustafa Paşa'ya M.1578'de Kars Kalesi ve şehrinin yapılarak şenlendirilmesi hazırlığı Kars Kalesi'nin yapılıp mamur edilmesi önemli olup, lazım olan taşı, kireci vs. mühimmatı tedarik edip, yeniden bina etmesi emredilmiştir.⁵⁸

Sancağın iskânıyla ilgili 1580 yılına ait tahrir defterlerinde 1578'de *Budak'ın* 3.000 akçelik tımarı oğluna verilmiş, daha sonra kendi isteğiyle tımandan feragat edince "aşiret sahibi ve şenletmeğe kâdir" olduğu için 1579'da sancakbeyi ilâmıyla Himmet'e tevcih edilmiştir. Benzer şekilde feragat sonrası tımar tevcihi aşiretle şenletmek kaydıyla Divane adlı kişiye verilmiştir.⁵⁹

M.1577-78 Serdar-ı Ekrem Lala Mustafa Paşa'nın mektubu üzerine gönderilmiş bir mühimme kaydında; Bazı aşiret sahipleri ve aşiretlerinin getirilip ihya ve abadan etmek hususunda Kars'a iskân edilmeleri esnasında akraba aşiretleri bu duruma karşı çıkmışlardır. Bu konuda Diyarbakır Beylerbeyi'nden aşiret sahipleri ve aşiretlerinin Kars'a getirilmelerine karşı çıkanlara engel olunması istenmiştir.⁶⁰ Aynı tarihlerde Kars Beylerbeyi'ne gönderilmiş olan bir mühimme kaydında harap olan Kars'ı mamur ve abadan etmek şartıyla aşiret sahiplerine ve aşiretlerine tımar verilmiştir. Aşiretler bölgeyi mamur etikten sonra dışardan bazı evli ve vefat etmiş olan sipahilerin oğulları babalarının beratlarını göstererek aşiretlere verilmiş olan tımarlara ortak olmayı talep etmişlerdir. Bu yüzden aşiretler tımarlarından mahrum kalıp vatanlarına dönmüşlerdir. Bunun üzerine kanun gereği mamur ve abadan etmek

⁵⁶ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s.277.

⁵⁷ Selçuk Ural ve Diğerleri, *Kars Tarihi*, s.275.

⁵⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi*, s.322.

⁵⁹ Jülide Akyüz, "16. Ve 19. Yüzyıllar Arası Kars", s.78.

⁶⁰ BOA, A. DVNS. MHM. D.32, s.21, hk.76.

karşılığında tımar verilenlerin tımarına dışarıdan kimsenin dahil edilmemesi ve tımarların haketmeyenlere verilmemesi emredilmiştir.⁶¹

16. Yüzyıl sonlarından itibaren başlayan, 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti için büyük bir problem haline alan iç karışıklıklar ve yapılan uzun savaşların çıkardığı iktisadi buhranın çeşitli halk kütleleri üzerinde meydana getirdiği baskı, onların yerlerini terkederek kendileri için daha uygun alanlara göç etmelerine ve daha önce şenlendirilmiş birçok yerin harap olmasına sebep olmuştur.⁶² Öte yandan Osmanlı kanunnamelerinde bunun önüne geçmek için, reayanın zulm ile bile olsa yerlerini terk etmelerine müsaade edilmemekte idi. Buna rağmen reayanın çeşitli iç karışıklıkların etkisiyle, yerlerini terkettikleri ve büyük şehirlere göç ettikleri, gerçek anlamda firar ettikleri görülmüştür. Harap ve boş bir halde bulunan köylerin hemen hemen tamamının tımar ve zeamet köyleri oldukları düşünülürse devletin bu husustaki endişelerinin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkar.⁶³

İskân edildikleri yerleri terketme hususunda Kars Sancağı konum olarak sınır bölgesinde yer aldığı için muhafız ve askerlerin tamamı kale içerisinde yerleştirilmiştir. Bu konu hakkında 1636-37 tarihli mühimme kaydında, Kars'taki muhafız askerlerin kale içine yerleştirilmesi hakkında üst üste hükm-i şerif gönderilmiştir. Kale haricinde başka köy, nahiye veya sancaklarda sakin olanların her ne mahalde bulunurlar ise evleri, barkları, aileleri ile kaldırılıp Kars Kalesi'nin içersine gönderilip iskân edilmeleri belirtilerek, dirlik kabul etmeyip, buna karşı çıkanların ölüm cezasıyla cezalandırılacakları bildirilmiştir. Ayrıca Kars Kalesi neferlerinin tamamının kalede sakin olub kaleden ayrıldıkları taktirde başka sancaklarla olan alakalarının kesilmesi emredilmiştir. Bu duruma müsamaha gösteren kolağaları ve beylerbeyileri cezalandırılacakları hakkında uyarılmışlardır.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin dört cephede başarısız savaşlar yaptığı 1683-1699 yıllarında, elde bulunan toprakların düşman eline geçmesi ile, geri çekilen askeri birliklerin ardından o topraklarda oturan şehir ve kasabalardaki müslüman ve Türk ahalide, iç kısımlara doğru akın etmiştir. Mesela 1723'de başlayan İran savaşları da imparatorluğun doğu sınırlarında bir takım iskân problemlerinin doğmasına sebep

⁶¹ BOA. A. DVNS. MHM. D.46, s.330, hk.754.

⁶² Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti*, s.5.

⁶³ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti*, s.39.

⁶⁴ BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.25, hk.37.

olmuştur. Revan'ın fethi sırasında, Revan nahiyelerinden Sürmeli ve saireden sekiz, Şüregel, Abaran ve diğerlerinden de iki yüz yirmi altı adet köy halkı aileleri ve eşyalarıyla Bayezid ve çevresi ile Kars eyaleti kazalarına geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Savaş alanı içinde kalan esas yurtlarının harap olması nedeniyle onların eski yerlerine nakledilmeleri uzamış, bunun üzerine ahalinin müracaatları sonunda, harap yerlerin imarı şartıyla eski yerlerine yerleştirilmeleri hakkında ferman çıkmıştır (H.1138-M.1725).⁶⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun sistemli bir şekilde yaptığı tehcir ve iskân yöntemlerinden biride "sürgün"dür. Daha öncede bahsedildiği gibi yeni fethedilen bir bölgenin Türkleştirilmesi veya herhangi bir mıntıkanın emniyet ve imarı için iskân yapmak gerekince devlet icab eden yerlerin kadılarına "sürgün hükümleri" göndererek şu veya bu şartlara haiz adamı veya aşireti seçerek aileleri ile birlikte ihraç etmeyi emr ederdi. Bundan sonra merkezden, bu iş için gönderilen memurlar ellerindeki talimatlar gereğince kadıların yardımı ile lazım gelen aileleri ayırıp icab eden yerlere sevk ederlerdi. Gittikleri yerlerde bu muhacir kabilelelrini, oraların büyük rütbeli memurları teslim alır ve imzalı defterlerini merkeze gönderirlerdi. Sürgünler çok muntazam ve güçlü bir devlet idaresi tarafından yapıldığı zaman büyük bir sükûn ve düzen içinde cereyan edebilir ve sonuç itibarıyla devlet içinde faydalı olabilirdi.⁶⁶

Sürgünler ayrıca devlet otoritesinin zayıflamaya başladığı 17. Yüzyıldan itibaren başı boş konar-göçerlerin olası eşkıyalık hareketlerini önlemek ve yerleşik ahaliye yaptıkları zararları sona erdirmek için devlet tarafından başka yerlere yerleştirilmelerine teşebbüs edilmiştir.⁶⁷ Sürgün meselesi hakkında Kars Beğlerbeğisi ve kadısına M.1636-37'de gönderilen mühimme kaydına göre, daha önce kızılbaş olup daha sonra devlete itaat eden Köhneşar Gülanteri, Revadanlıdan Melik Mustafa Cemaati ve Berberli Melik Şerif Aşireti, Revadili Melik, Mir Hasan, Çobanlar Aşiretinden Mustafanın Cemaati, Şahseven Sinan Aşireti, Veli Bey Aşireti, Bediüzzaman Aşireti, Altınoğlu Mirza Mehmed, Dımlı Milan Bey Aşireti, Şadili Sinan Yedigâr Aşireti, Bayındır Bey Velinin Aşireti, Danişmendli Yunus Yüzbaşı Aşireti, Bayrahlı Aşiretinin sakin oldukları yerlerden kaldırılıp Adana eyaletinde

⁶⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İskân Siyaseti*, s.41-42.

⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", İFM/XI-1-4, İstanbul 1949-50, s.548.

⁶⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti*, s.44-110.

harab olan Kınık ve Aayas kazalarında münasib olan mahallerde kondurulup iskân edilip ve sair yerleri mamur ve abadan etmeleri istenmiştir.⁶⁸

Sürüleceklerin buldukları yerlerden seçilip toplanması meselesi kadar, sevki ve gittikleri yerlerde yerleştirilmeleri meselesi de önemli olmuştur.⁶⁹ Kars'tan Adana'ya yapılan sürgünle ilgili olan mühimme kaydına göre Kars Beğlerbeyi ve Kadısından köylerde adı geçen aşiretlerin veya devlete itaat etmiş olan kızılbaş gruplarının tamamının oldukları mahalde deftere kaydedilip eşya ve hayvanlarıyla beraber beylerbeyinin adamları ve kadı yardımıyla eşyalarını yüklemeye gücü olmayanlara eyalet ahalisi ayan ve eşrafında yardımları ile develer tedarik edip Erzurum'a kadar götürüp ulaştırması istenmiştir.⁷⁰

Bu hükümden sürgünlerin esir olan sürgünlerden farklı olarak itibarlı muhacir muamelesi gördüklerini tesbit ediyoruz. Osmanlı İmparatorluğunda, bu şekilde nüfusu fazla keşif mıntıklarından sürgün için sık sık yapılan ayıklamalar, toprak buhranının ızdıraplı bir şekilde olmasının önüne geçen en etkili tedbirlerden biri olmuştur. Yeni yeni açılan memleketler, toprağı olmayan köylü için yüksek ücret ve fena şartlarla toprak kiralayıcı vaziyetinden kurtularak muhaceret imkanını ve gittiği yerde bir "kolon" gibi yerleşerek kendi toprağı üzerinde müstakil bir çiftçi halinde çalışabilmesini mümkün kılmaktaydı.⁷¹ Aynı tarihlerde ve aynı konu hakkında Çıldır Beylerbeyi'ne, Erzurum Beylerbeyi'ne, Kars muhafazasında olan Diyarbakır Valisi Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilmiş mühimme kaydında daha önce isimlerini belirttiğimiz aşiretlerin daha önce yerleştirilmiş oldukları yerlerde bir kişinin dahi bırakılmasına izin verilmemiştir. Ayrıca daha önce buldukları eyaletlerden evleri ve hayvanlarıyla Erzurum'a doğru sürülüp eski yerleriyle olan alakalarının kesilmesi emredilmiştir. Sürgün işlemi için tayin edilen memurlara adı geçen grupların mallarına ve canlarına zarar vermeyip buna kalkışanları engelleyip tecavüzde bulunanların haklarından gelinmesi istenmiştir.⁷²

⁶⁸ BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.125, hk.44.

⁶⁹ Ö.Lütfü Barkan, "Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", s.548.

⁷⁰ BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.125, hk.44.

⁷¹ Ö.Lütfü Barkan, "Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", s.549-550.

⁷² BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.22, hk.33., MHM. D.86, s.113, hk.34.

3.1.3 Kars'taki Eşkiyalık Hareketleri

16. yüzyılın sonlarından itibaren ziraat ve sanayideki yapısı değişen Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik yapısında yıkıcı etkiler yaratmıştı. Nüfus artışı, topraksızlık, fetihlerin durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kentleri, tımarlı sipahilerin, vakıf mütesellimlerinin ve diğer yöneticilerin toprak gaspının, köylü isyanlarının başladığı ve idarenin bozulduğu yer olmuştu. Genellikle merkezi otoriteyi sağlamaktan sorumlu olan devlet adamları da bu isyanlarda yer almaktaydı.⁷³ 1578-1590 arası İran ve 1593-1606 arası Avusturya ile yapılmış olan savaşlar da ülkede düzenin bozulmasına yol açmıştı. Bu sebepler doğal olarak bir buhran ortamı yaratmıştı. İşsiz ve sekban leventler, tımarını kaybeden sipahiler, ekonomik zorluklardan dolayı köylerini terk eden gençler ve sistem bozulduğu için okullarını bırakan medrese öğrencileri (suhteler), Celali İsyânlarını çıkarmışlardı. Bunlardan başka eyaletlerde bulunan kapıkulu ocağı halkının yani yeniçerilerin, süvarilerin şehir ve kasbalardaki şımarıkça hareketleri, kaza kadı veya naiplarının muhtelif sebeplerle köy halkını sızdırmak için gayri meşru yollar tutması devlet bünyesinin içini kemirmekteydi.⁷⁴

Bu sebeplerin yanında 16. asrın başlarından itibaren Amerika'dan gelen bol altın ve gümüş ile para meselesini çözen, ardından ticaret anlayışında köklü değişiklikler yapan, dolayısıyla zenginleşen Avrupa ile mücedelede Osmanlı Devleti kaynaklarını zorlamak mecburiyetinde kaldı. Olağanüstü vergiler (avarız) giderek çeşitlendirildi ve arttırıldı. Buna karşılık artan enflasyon sonucu taşra yöneticilerinin gelirleri sabit kaldı. Ehl-i örf yani yöneticilerde bu kayıplarını kanunsuz usuller ile köylüden çıkarmaya başladılar. Zaten 16.yüzyıl boyunca, yüksek oranda artan nüfus, kıtlıklar, salgın hastalıklardan bunalan reaya klasik vergilerini ödeyemez hale gelip faiz kıskacına düştü. Bütün bunların üstüne bid'at vergilerde gelince köylüler topraklarını terketmeye başladılar.⁷⁵ Bütün bu olaylar Osmanlı toplumunun dirlik ve düzeninin bızulmasına sebep olacak Celali İsyânlarını körüklerken şehzade isyanları da bu olaylarda etkili olmuştur. Şehzade isyanları Anadolu'nun başıboş insanları için, bir taraftan yağma, diğer taraftanda asi şehzade galip gelirse sürekli bir iş bulma

⁷³ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim*, C.I, Turhan Yay. Ankara 2004, s.11.

⁷⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.99., Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, Çev. Nurettin Elhüseyin, Alfa Tarih Yay. İstanbul 2013, s.207.

⁷⁵ Mücteba İlgürel, "Celali İsyânları", *TDVİA-C.VII*, İstanbul 1993, s.253., Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, s.119-120-128-135-37.

umutları içinde çok beklenen bir fırsattı.⁷⁶ 1559'da Kanuni Sultan Süleyman'ın şehzadeleri arasında çıkan mücadeleden sonra, Bayezid'in topladığı leventler ve yönetimden memnun olmayan tımar sahipleri, Anadolu'nun dört bir tarafına dağılarak eşkıyalık hareketlerini bir derece daha arttırdılar.⁷⁷

İsyanda yeniçerilikten kovulan askerler resmi kıyafetlerini kullanarak, hem yeniçerilik iddasında bulunmak, hem de eşkıyalıkta kapıkulluğu imtiyazlarından faydalanmak amacıyla ortalıkta dolaşmaya başladılar. Daha sonra Anadolu karışıklıklarında çok görülecek olan kapıkulu sûretinde eşkıya bölüklerinin ortaya çıkışı bunlara dayanır.⁷⁸

Eşkîya kelime anlamı olarak; bedbaht, talihsiz, günahkar, asi anlamına gelen “şaki” teriminin çoğulu olan bir kelimedir. Osmanlı kaynaklarında “kat'ü't-tarik” tabiride kullanılmakla birlikte daha çok şeki ve çoğulu eşkıya ile celali, eşirra, harami, haramzade, türedi, ve haydut kelimeleri kullanılmıştır. Eşkîyalık genelde silahla veya başka bir şekilde zor kullanmak suretiyle yol kesip baskın yaparak mala, cana tecavüz, kamu düzeni ve güvenliğini ihlal olarak tanımlanabilir. Hanefi fıkıhı hariç diğer ekollere mensup fakihlerin çoğu, kadın erkek ayırımı yapmadan en az üç kişinin, şehir kasaba gibi meskûn mahaller dışında işlediği saldırı ve soygunları eşkıyalık sayar. Ancak bazı islam hukukçuları sayı şartı aramaz ve şehir eşkıyalığını da eşkıyalık kategorisinde değerlendirir. Kamu düzeni ile asayişin sağlanması, kişilerin can ve mal güvenliğinin korunması devletin temel görevleri arasında yer aldığından eşkıyalık suçu islam toplumlarında dinen büyük günahlar, hukuken de büyük suçlar arasında sayılmıştır.⁷⁹

Tez çalışmasının bu bölümünde 16.yüzyıl boyunca geçen dönemde Kars eyaletinde ortaya çıkan eşkıyalık hareketleri ve hükümetin bu hareketler karşısında aldığı tedbirler mühimme defterlerinde tespit edilen hükümlere dayanarak anlatılmaya çalışılacaktır. Hükümlerden de anlaşıldığı üzere hareketler çok büyük çapta olmayıp, genellikle eşkıyalık hareketlerine katılanlar ehl-i fesad, haram-zade şeklinde isimlendirilmiştir. İşledikleri suçlar ise küçük gruplar halinde yol kesme, ev basma, cinayet, mal gaspı ve halka zulm gibi hareketlerdir. Sadece bu grupların değil

⁷⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlilik Kavgası Celali İsyancıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s.108.

⁷⁷ Mustafa Akdağ, *Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması*, TTK Ankara 1963, s.65-73.

⁷⁸ Mustafa Akdağ, *Büyük Celali Karışıklıkları*, s.73.

⁷⁹ Ali Bardakoğlu, “Eşkîya”, *TDVİA/C.XI*, İstanbul, s.463.

aynı zamanda devlet adamları ve yeniçerilerinde yaptığı eşkıyalık hareketleri söz konusudur.

Osmanlı Devleti, bu dönemde kendisini fazlasıyla uğraştıran eşkıyalık faaliyetlerine karşı mücadele edip varlığını, halkın huzurunu ve güvenliğini korurken yerinde tedbirler almayı da ihmal etmemiştir. Bu tedbirler, eşkıyalığı doğuran sebeplere yönelik olmaktan ziyade eşkıyalığı ortadan kaldırmaya ve halka kötü muamelede bulunan resmi görevlileri şiddetle ikaz etmeye yönelik tedbirler ekseninde olmuştur.⁸⁰ Eşkıyalık 16.yüzyılda daha önce sebepleri anlatılan celali isyanlarının hemen ardından görülmeye başlanmış bir olgudur. Bu olgu Anadolu'nun diğer bölgelerinde yaşandığı gibi Kars'ta da sıkça yaşanmıştır.

Hükümleri incelediğimizde mesela H.979/M.1571 tarihinde Erzurum Beğlerbeğine yazılmış bir hüküm suretinde Kars'da Mehmed ve Durmuşoğlu Ali isimli şahısların şiddet ve eşkıyalık yaptıkları hakkında şikayetler ortaya çıkmış ve Erzurum beğlerbeğinden Kars kadısının yaptığı şikayet üzerine yarar adamlarını gönderip yollarda güvenliği sağlaması ve bu hareketlere mani olması istenmiştir.⁸¹ Yine Kars sancağı beği Sinan'ın mektubu üzerine yazılmış bir hüküm suretinde Şirvan divan katibi Muhammed Kars'da Kara Musa adlı şahsın evinde Said adlı bir şahsın bazı hususlarla ilgili davasını görmek için gelmiş ve bir kısmı tüccar olan yüz miktar adam toplanmış ve bazı kızılbaş taifesiyle anlaşıp mahkemeyi basıp zulm ettikten sonra kılıçları, elbiseleri ve sair malı gasp ettikten sonra çeşitli işkenceler yapmışlardır. Bunun üzerine bu ehl-i fesad taifesinin ele geçirilip bölgeden alakalarının kesilip Kıbrıs'a sürgün edilmeleri istenmiştir.⁸²

Hiç şüphesiz eşkıyaların verdiği sıkıntının halk arasındaki acısını hafifletmenin en etkili yollarından biriymi eşkıya teftişi. Osmanlı Devleti, herhangi bir havalideki eşkıyanın fesat ve eşkıyalıklarının önlenmesi için çoğu zaman güvendiği daha önce devlete yararlı işlerde bulunan, bu konuda tecrübeli adamlarını bu bölgelere olağanüstü yetkilerle donatarak, görevlendirirdi. Yanınada o bölgeye yakın pek çok ehl-i örf, ehl-i şer', ayan, işerleri, aşiret veya cemaat boy beyleri

---

⁸⁰ Süleyman Demirci-Hasan Arslan, "Osmanlı Türkiyesinde Eşkıyalık Faaliyetlerini Önlemeye Yönelik Alınan Tedbirler ve Uygulanan Cezalara Dair Gözlemler: Maraş Eyaleti Örneği (1590-1750)", History Studies (Enver Konukçu Armağan), XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2012., s.77.

⁸¹ BOA, A.DVNS.MHM. D.16, s.104, hk.391.

⁸² BOA, A.DVNS.MHM D.30, s.149, hk.353.

görevlendirirdi. Geniş bir sahaya yayılan eşkıyalığın teftişi için ise vezir, rütbeli paşalar görevlendirilirdi.⁸³

H.985/M.1577 tarihinde Kars kadısına yazılan bir hükümde Kars beği olan Yusuf Beğ ve Alay beği Hasan'ın son derece zalim olduğu ve onların zulmünden bütün Kars ahalisinin muzdarip olduğu bildirilmiştir ve bu hususun teftişi istenmiştir.⁸⁴ Ümerâ taifesi tarafından yapılan haksızlıklar ve baskılarla ilgili olarak da H.990/M.1580-81 tarihlerinde Anı Kalesinin muhafaza hizmetinde olan bazı kul taifesi yıllardır yalnız başlarına muhafaza hizmetinde oldukları için kendi vilayetleri sınırlarına varmak istediklerinde ümera taifesi tarafından habs edilip malları ve eşyaları ellerinden alınıp çeşitli zalimliklere maruz kalmışlardır. Bunun üzerine bu gibi kimselerin yanlarına akraba ve aşiretlerinden istedikleri kimseleri getirmek isteyenlere mani olunmaması emr edilmiştir. Kendi akraba ve yakınlarını yanına getirib bölgeyi mamur ve abadan etmek isteyen ümeradan kimsenin buna karşılık bir zulme teşebbüs etmemesi istenmiştir.⁸⁵

Kul taifeleri tarafından yapılmış bir eşkıyalık hareketine örnek vermek gerekirse, H.999/M.1589-90 tarihinde Kars, Çıldır ve Tomanis eyaletlerindeki kul taifesi nefer maaşları için Haleb'e gitmiş ve vilayette zulm ve ta'addide bulunmuş ayrıca defterdara saldırıp devlet malının tahsiline mani olmuşlardır. Bu sebepten dolayı beğlerbeğilerden her kalede ne mikdar kul taifesi mevcut ise yoklanıp maaşları için Haleb'e fazla nefer gönderilmemesi bildirilmiştir.⁸⁶ 1594-95 yıllarında Kars Kalesinde meydana gelen bir başka olay ise eskiden Kars beğlerbeğisi olup daha sonra Revan beğlerbeyisi olan Ali Paşa'nın yapmış olduğu baskı ve şiddetlerden dolayı meydana gelmiştir. Ali Paşa Kars Kalesinde olan müslümanlara zulm ve ta'addide bulunmuştur. Bu durum karşısında müslüman ahali Gence Kalesi'ne sığınmış ve bunun üzerine kale Ali Paşa tarafından topa tutulmuş, müslümanlardan bir çok kişi helak olmuş ve ayrıca kalenin hisarları yıkılıp mescid ve minberleri yağmalanmış, çocuklara dahi zulm edilmiştir. Eşkiya tarafından zararlar Tomanis Beğlerbeğine arz edilmiştir. Bunun için acilen adı geçen eşkiyaların ve kalelere zarar verenlerin katli istenmiştir. Ferman-ı şerif gereğince

---

⁸³ Süleyman Demirci-Hasan Arslan, "Osmanlı Türkiyesinde Eşkıyalığı Önlemeye Yönelik Alınan Tedbirler", s.78.

⁸⁴ BOA, A.DVNS.MHM, D.31, s.26, hk.67.

⁸⁵ BOA, ADVNS. MHM, D.46, s.339, hk.779.

⁸⁶ BOA, A.DVNS.MHM, D.67, s.25, hk.56.

şerle sebep olunan zarar ve ziyarı ödemeleri ve hakkı olanlara haklarının verilmesi bildirilmiştir.⁸⁷

Kars sancağında 1594-95 yıllarındaki sefer zamanlarında da züema ve erbeb-ı tımar sefer gittiğinden vilâyet savunmasız kaldığı için bazı gediklerde ve derbendlerde haramiler, bazı ehl-i fesad çoğalıp nüfus katl etmekden ve mal gasb etmekden geri durmamışlardır. Reaya ve berayanın şikayetleri üzerine saray çavuşlarından Süleyman Çavuş vilayetin muhafazasına tayin olunarak ehl-i fesad edenleri ele geçirib şer' üzere haklarından gelinmesi istenmiştir.⁸⁸

1594-95 yılları arasında yaşanan bir başka olayda Kars eyâletindeki ümera, reaya ve kul taifesinin çocuklarını ve sakin oldukları evlerini bazı kazak eşkiyalara verip, onları katliam niyetiyle Zaruşad sancağına dahil edip, bir kaç zeametın evlerini basarak oğullarını, mallarını ve erzaklarını gasp etmişlerdir. Bu kişilerin şer'le haklarından gelinmesi için üç defa adam gönderilmiş ancak şikayette bulunanlar tehdit edilerek bir çok kimse helak edilip öldürülmüştür. Hatta Keçivan Kalesine sığınanların uğradığı köyler, mescid ve camiler yakılıp, reaya ve berayanın mal ve erzakları ellerinden alınmıştır. Daha sonra Tomanis Beğlerbeğisi, vilayet kadısı ve Kars beğlerbeğine reayanın eziyet ve korkudan korunması istenmiştir.⁸⁹ Yine Kars muhafazası için gelen Mahmud Paşa'ya Kars beği kethüdası olan İbrahim kethüdadın reaya şikayet etmiş ve hak talebinde bulunmuştur, bu sebepten dolayı İbrahim kethüda bir kısım Şam yeniçerisi ve sair eşkiya ile reayanın harb ile üzerine gelip, eşyalarını alıp muhafaza hizmetine de mani olmuştur. Bayram Çavuş'a İbrahim kethüdanın yapmış olduğu suçun davasının görülüp şer ile ne lazımsa yapılması bildirilmiştir.⁹⁰

1609 tarihlerinde Kars Beği ve Kadısına gönderilmiş olan bir hüküm suratından öğreniyoruzki, erbab-ı tımandan olan Davud isimli şahıs fakir halkın eşya ve erzakını ele geçirme yoluyla eşkiyalık yapmış ve bu kişinin ele geçirilip hukuk ve şerle olan haklarının hükm edilmesi istenmiştir.⁹¹ Osmanlı Devleti bazen geniş bir alanı ilgilendiren eşkiyalığı önlemek için pek çok eyaletin valilerine ortak sorumluluklar yüklemiştir. Mesela H.998/M.1590'da Gence'de ortaya çıkmış,

⁸⁷ BOA, A.DVNS.MHM, D.73, s.71, hk.44.

⁸⁸ BOA, A.DVNS.MHM, D.73, s.(silik) hk.612.

⁸⁹ BOA, A.DVNS.MHM, D.73, s.773, hk.1073.

⁹⁰ BOA, A.DVNS.MHM, D.74, s.(silik) hk.480.

⁹¹ BOA, A.DVNS.MHM, D.78, s.52, hk.140.

Badulu Yusuf, İbrahim ve bunların cemaatleri, Cihanbeyli taifesi ve Zaferanlı ekrağı toplanıp Erzurum ve etrafında eşkiyalık hareketlerinde bulunmuşlardır. Ayrıca Revan ve Kars civarlarında Aladağ'da barınıp serhadlere giden yeniçeri ve tımar taifelerini katl edip mallarını gasp etmişlerdir. Erzurum, Kars ve Gürcü beylerine ise birbirleriyle bu eşkiya guruplarına karşı ortak hareket etmeleri ve eşkiyaların üzerlerine vararak onları şer-i şerife davet etmeleri ve tedarik ile ele geçirilerek haklarından gelinmeleri istenmiştir.⁹²

Eşkiyalık olayları yeni feth edilen bölgelerde de etkili olmuştur. Mesela 1581'de Kağızman kazası feth edilmiş ve hazine katibi gelip tahrir etmişken kazada bulunan sipahiler, sancakbeği adamları zulm ve ta'addide bulunmuşlardır. Hemen vilayette bulunan beğlerbeği, sancakbeği ve su başarılarından reayanın yaşadığı haksızlık ve zulme son verilip ve kazadan sipahi ve sairenin bir akçe dahi almasına müsaade edilmemesi istenmiştir.⁹³

Yukarıda da bahsedildiği gibi eşkiyalık hareketinde bulunanların yakalanması hususunda beylerbeğileri, kadılar ve sair yerel yöneticiler sık sık uyarılmışlardır fakat bazı durumlarda bu durum göz ardı edilmiştir. Örneğin 1582 tarihinde Kars eyaleti sınırına gelen bazı ehl-i fesad taifesi sınırda yol kesip adam katl etmişlerdir. Ancak kul taifesi bunları ele geçirib haklarından gelmek istediğinde anlaşma yapılmış ve yakalanmalarına mani olunmuştur. Bu durum üzerine Kars beğlerbeğinden ehl-i fesadlara hiç bir suretle izin verilmemesi ve bunların memalik-i mahruse sınırında meşru yollarla gelmesine göz yuman ayân ve kul taifesinin de hakkından gelinmesi bildirilmiştir.⁹⁴

3.1.4. Kars'tan Orduya Asker ve Mühimmat Tedarikleri

Kanuni Sultan Süleyman döneminde imzalanan 1555 Amasya Anlaşması ile sağlanan Osmanlı-Safevi barışı, 1578 yılında Safeviler'de yaşanan taht değişikliği nedeniyle bozuldu. Osmanlı Devleti'nin bu dönemki seferleri H.985/M.1577'den H.997/M.1589 senesine kadar on iki sene devam etmiştir. Lala Mustafa Paşa bütün İran seferlerine serdar tayin edilip Gürcistan ve Şirvan'ın istilasına tayin edilmiştir. İran ile olan ilk muharebe 1578'de Çıldır'da yapılmış ve Osmanlı Devleti'nin

⁹² BOA, A.DVNS.MHM.ZYL D.4, s.316, hk. 316./ D.86, s.63, hk.106.

⁹³ BOA, A.DVNS. MHM. D.46, s.166. hk.340

⁹⁴ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.178, hk.499.

galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Tiflis eyalet haline getirilmiş ve Şirvan taraflarına girilmiştir. Buranın merkezi olan Şemahı işgal edilerek Demirkapı yahut Derbend, Şirvan eyaletine merkez yapıp muhafazası Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bırakılmıştır.⁹⁵ Böylece harbin ilk safhasını muzaffer bitiren Osmanlı Devleti, Gürcistan ve Dağıstan üzerinde Türk hakimiyetini yerleştirmeye muvaffak olmuştur.⁹⁶

Osmanlı Devleti'nin kışlağa çekildiği haberini alan Safevi Şahı, derhal harekete geçmiş, kuvvetlerini ikiye ayırarak bir kısmını oğlu Hüseyin Mirza ile veziri Mirza Selman kumandasında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın müdafaa ettiği Şirvan bölgesine göndermiştir. Ordusunun ikinci yarısı ile de Erzurum ve Kars'ı tehdit eder bir şekilde beklemeye başlamıştır. İran Şahının oğlu ile veziri, emrindeki şii kuvvetlerle hem Özdemiroğlu Osman Paşa'ya, hem de yardım için gelen Kırım Kalgayı Adil Giray'a karşı başarıyla mücadele etmiş ve hatta Adil Giray'ı mağlup ve esir etmeye muvaffak olmuştur. İranlılar'ın bu şekilde beklenmedik galibiyetleri, Osman Paşa'yı kuvvetleri ile birlikte Demirkapı (Derbend) ya çekilmeye mecbur bırakmıştır. Bunun üzerine Doğu Seraskerliğine tayin edilen Koca Sinan Paşa kuvvetleri ile Erzurum'a hareket etmiştir.⁹⁷

Kuvvetlerin gelmesi üzerine 1583'te Özdemiroğlu Osman Paşa İran serdarı Gence valisi İmam Kulu Han'la Meşaleler Savaşı'nı yapmıştır. Meşaleler yakılarak gece dahi devam eden savaş dolayısıyla bu adı alan savaşta İmam Kulu Han ordusu ağır bir bozguna uğradı.⁹⁸ Bu savaşla Özdemiroğlu Osman Paşa Şirvan üzerindeki Türk hakimiyetini yeniden tesis etmiştir. Aynı tarihlerde Tiflisi almaya çalışan Gürcü kuvvetlerine karşı kaleler inşa edilerek emniyet sağlanmıştır. Bu sırada sınırda bazı karışıklıklar yaşanmıştır. Gürcü beylerinden müslüman olup adı Mustafa konan Manuçehr tekrar Osmanlı Devleti'ne karşı birtakım hilelerde bulunmuştur. 1583'de Ferhad Paşa bu durumu düzeltmiş ve Revan Kalesini tahkim edip içine asker yerleştirip beylerbeyliğini Van valisi Siana Paşa'ya vemiştir. Şüregel, Kars, Ardahan kalelerini de tahkim edip levazımatını koyduktan sonra Erzurum'a dönmüştür. Bir sonraki yıl Fehat Paşa komutasında Osmanlı Ordusu Lori, Güri kalelerini aldı ve

---

⁹⁵ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, S.58-59., *Tarih-i Selanik*, Haz. Mehmet İpşirli, C.II, TTK Ankara 1999, s.459.

⁹⁶ Mehmet Saray, *Türk İnan İlişkileri*, s.43.

⁹⁷ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.59-60., Mehmet Saray, *Türk-İnan İlişkileri*, s.43-44.

⁹⁸ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarih III/I*, s.60., Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmnalılar'ın Kafkas Elleri Fethi*, s.337.

bunları tamir ederek Gürcistan'a akınlar yaptı. 1585'te Özdemiroğlu Osman Paşa İran Serdarlığına tayin edildi. Tebriz'i işgal etti ancak savaş meydanında hayatını kaybetti. İran kuvvetleri Tebriz'i geri almak için on sekiz defa hücum ettilerse de alamadılar.⁹⁹

Ferhad Paşa İran kuvvetlerini bozdu Gence'yi alıp Karabağ mıntikasını aldı. Cağaloğlu Sinan Paşa Bağdat valiliğine gönderilerek Irak tarafından İran'a girildi. Elde edilen yelere askerler yerleştirildi. Muhalif olan kabile ve aşiretler alındı, Gürcü hükümdarı Simon'un merkezi olan Küri'de muhkem kale yapıldığı gibi Ahıska'da da bir kale yaptırıldı. (1587).¹⁰⁰ İran'la harbe son veren antlaşma 21 Mart 1590'da imzalandı. Bu antlaşma gereğince Tebriz şehri ile Azerbaycan'ın Tebriz mıntikası Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizar, Nihavend, Luristan tarafları Osmanlılar'da kaldı. Haydar Miraza rehin olarak İstanbul'da alıkonuldu. Bu suretle on iki sene devam etmiş olan Osmanlı-İran savaşının ilk safhası kapanmış oldu. Ancak bu antlaşmayla ilişkiler düzelmişse de kalıcı olmamıştır. İki devletin aynı bölgelere hakim olma istekleri 17.yüzyıl boyunca da sık sık yaşanacak savaşlara neden olmuştur.¹⁰¹

Yukarıda bahsettiğimiz üzere 16.yüzyılın ortaları Osmanlı Devleti'nin doğu cephesinde Safevi Devleti ile savaştığı bir dönemdir. Savaş nedeniyle ordunun karşılanması gereken para, asker vs. ihtiyaçları da bulunmaktaydı. Bu manada Kars Osmanlı ordusunun Kafkasya ve Gürcistan seferlerinde hareket üssü olmuştur. Kars'tan seferlere yapılmış olan asker ve mühimmat tedarikleri hakkında döneme ait olan mühimme defterlerinden tespit ettiğimiz hükümlere göre; H.990/M.1582'de Çıldır Beğlerbeği Yusuf'a yardım için kul tai'fesinden ve saireden adam gönderilib yardım edilmesi için Kars beğlerbeğine hüküm gönderilmiştir.¹⁰² Bir başka hükümde de Şark seferlerindeki askerlerin ihtiyaçları için zahire tedarik edilmesi ve bunların mühürlü defter gereğince korunup israfından kaçınmaları istenmiştir.¹⁰³ 1585 Tebriz'in fethi için Özdemiroğlu Osman Paşa'ya bargir tedarik edip yarar adamlarla acilen göndermeleri hususunda Erzurum, Kars ve Revan beğlerbeğilerine hüküm gönderilmiştir¹⁰⁴. Yine aynı tarihlerde gerçekleştirilen seferler için Kars'dan kifayet

⁹⁹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.61-62., Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi*, s.338.

¹⁰⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.62-63.

¹⁰¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi III/I*, s.63.

¹⁰² BOA, A.DVNS.MHM, D.48, s.216, hk.605.

¹⁰³ BOA A.DVNS.MHM, D.44, s.146, hk.289.

¹⁰⁴ BOA, A.DVNS.MHM D.58, s.238, hk.617.

mikdarı zahire tedarik edilip gönderilmiştir.¹⁰⁵ 1585 tarihlerindeki muharebeler sırasında Tomanis Kalesinde Gürcüler kaleyi topa tutup, suyunu kesmişler ve kaledeki hayvan ve saire susuzluktan telef olmuştur. Ayrıca kalede askerlerin çoğu helak olmuş ve bazılarıda ulufelerini alamadıkları için firar etmişlerdir. Bu durumda bir çok kez Kars, Erzurum ve Çıldır beğlerbeğilerinden yardım istenmiş fakat karşılık alınmamıştır. Bunun üzerine Kars, Çıldır beğlerbeğilerine adam toplayarak zahire tedarikiyle yardıma gitmeleri istenmiştir.¹⁰⁶

Çıldır beylerbeği Ferhad Paşa'nın mektubu üzerine yazılan bir hüküm suretinden öğrendiğimize göre 1585 tarihlerinde Osman Paşa'nın ölümü üzerine Acara sancağı beği Hüsrev bey Gürcü beyi Menüçehre sancaktaki kaleleri teslim edip muhafaza hizmetinden vazgeçip, sancaktaki reyaya zulm etmiştir ve zulme uğramayanlar bile isyan etmiştir. Kalelerin tekrar fethi ve sancakda sükûneti sağlamak için Kars beğlerbeği ve beğlerbeğiliğe bağlı ümera, alay beği ve ağaları, gönüllü tairesi ve sairenin savaş mühimmatı ile acilen yardım için gitmeleri istenmiştir.¹⁰⁷ 1589'da Tomanis beğlerbeği'ne asker lazım olduğu için Kars kullarından Tomanis'e gönderilmiştir.¹⁰⁸ 1595'de de serhad muhafazasında olan Vezir Hasan Paşa'ya Tebrize dönüşü sırasında beylerbeğiliğe bağlı olan züema, ümera ve erbab-ı tımar ile yardıma gitmeleri ve bu konuda ihmalden kaçınmaları Kars beğlerbeğine bildirilmiştir.¹⁰⁹

Kars'dan sadece ordu ve sefer için değil aynı zamanda Anadolu'nun başka eyaletlerinde olan kalelerin ihtiyaçları için de yardım gönderilmiştir. Mesela 1636 tarihinde Kars Kalesi muhafazası, tamir ve binasına memur olan Mehmed Paşa'dan Posof'da olan topların Ardahan'a nakli hususunda top çeken yeterli kara sığırları ve camuşları olmadığı ve var olanların top çekmeye müsaid miktarda kuvvetli olmadığı bildirilmiş, bunun için kifayet mikdarı adam gönderilerek Kars'da olan miri camuşlar ile Posof Kalesinde olan topların Ardahan Kalesine nakl ettirilmesi bildirilmiştir.¹¹⁰

Yukarıdada belirtildiği gibi aynı tarihler içerisinde Kars Kalesinin imarına gönderilmiş olan dülger ve ırgadlardan hizmetini tamamlayanlardan Ahıska

¹⁰⁵ BOA, A.DVNS.MHM D.53, s307, hk.877.

¹⁰⁶ BOA, A.DVNS.MHM D.60, s.135, hk.319.

¹⁰⁷ BOA, A.DVNS.MHM, D.60, s.170, hk.375.

¹⁰⁸ BOA, A.DVNS.MHM, D.67, s.(silik), hk.97.

¹⁰⁹ BOA, A.DVNS. MHM, D.73, s.(silik), hk. 63.

¹¹⁰ BOA, A.DVNS.MHM, D.86, s.39, hk.63.

Kalesi'nin tamirinde fazla dülger ve ırgad lazım olduğu için Kars'dan gönderilmesi istenmiştir. Bunun üzerine gücü yerinde olan beş yüz nefer ırgad ve nefer-i benna ihraç edilip yanlarında adamlar ile Ahıska eyaletine mutasarrıf olan Mehmed Paşa'ya ulaştırılmıştır.¹¹¹ Ayrıca Kars Kalesi imarı bittikten sonra kalede imara muavenet için gelmiş olan Anadolu sancaklarından Ankara, Kangırı (Çankırı), Bolu sancaklarında dirlik tasarruf eden alay beylerinin kaldırılıp Ahıska Kalesi'nin tamirinin tamamlanması ve muhafazası için gönderilmeleri Kars muhafazasında olan Mehmed Paşa'ya bildirilmiştir H.1046/M.1636.¹¹²

3.1.5. Tımar Has ve Zeamet Meseleleri

Tımar Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, sosyal ve ekonomik yapısını düzenleyen belli başlı kurumlardan biriydi. Ömer Lütfi Barkan'ın tanımına göre Tımar; Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini ve veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil salahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına deniliyordu.¹¹³ Tarımsal bir ekonominin egemen olduğu bir dönemde devlet, merkezi bütçeye yük olmadan büyük bir asker, memur kadrosunu belirliyor ve seferlerde kendine gerekli olan askeri gücün büyük bir çoğunluğunu da sağlıyordu.¹¹⁴

Yıllık geliri 100.000 akçe veya daha fazla olan tımarlara *has*, 20.000 ile 100.000 akçe olanlara *ze'amet* denilmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda yeni fethedilen bir bölgede asayiş sağlayabilmek için ister istemez mahalli beylere tımarlar tevcih edilir ve denge gücü sağlamak için de başka bölgelerden adamlar getirilerek tımarlar verilirdi. Ayrıca Sultana ve Beylerbeyine büyük haslar ayrılarak bölgede idari bir üstünlük sağlanmaya çalışılırdı. Daha sonra ikinci bir tahrir yapıldığında ortaya çıkan fazlalıklar (zev'aid ve ifraz), herhangi bir sebepten dolayı bir önceki deftere kaydolunmayan veya mahlul kaydolunan toprak veya topluluklar sipahi veya voyvodalarından şikayette bulunan re'aya ve cemaatler genellikle Sultan Haslarına ilhak edilirdi. Ayrıca sancak beylerinin çeşitli yollarla hasları

¹¹¹BOA, A.DVNS.MHM, D.86, s.45, hk.79.

¹¹²BOA, A.DVNS. MHM. D.86. s.42, hk. 71.

¹¹³ Ömer Lütfi Barkan, Tımar, *İA*, CXII-I MEB İstanbul 1979, s.286.

¹¹⁴ Zeki Arıkan, "Hamid Sancağı'ndaki Tımar Düzenine İlişkin Araştırmalar", TED/ C.XII, İstanbul 1982, s.101.

arttırılırdı. Böylece merkezi hükümetin bölgede bir üstünlük sağlaması yoluna gidilirdi.¹¹⁵

Tımar, Osmanlı hükümdarlarının kesin otoritesi altında bulunan bölgelerde özellikle yönetimin sancak olduğu alanlarda uygulanıyordu. Bu bakımdan sistemin tüm kurallarıyla birlikte imparatorluğun her yerinde geçerli olduğu söylenemez.¹¹⁶ Tımar konusunu incelemek açısından üç kaynak büyük öneme sahiptir; Tahrir defterleri (mufassal-mücmel), tımar tevcih defterleri ve kanunnamelerdir¹¹⁷. Bunların yanında mühimme defterlerinde de tımar hususunda önemli bilgiler elde edilebilir. Defterlerdeki hükümlerde, dergah-ı mualladan tımar beratı verilmesi için beylerbeyilerine tezkire vermeleri, ellerinde tımarlarının alınmaması için sipahilerin inayet istemeleri, sefere çağırılan sipahilerin sefere çağırılmışken gelmeyenlerin tımarlarının ellerinden alınması,¹¹⁸ hizmette yararlılık gösterenlere terakki verilmesi,¹¹⁹ tımar verilmesi uygun olanlara tımar verilmesi, ellerinde beratları olanlara tımarlarının tasarruf ettirilmesi tımarlara müdahale eden yönetici ve sipahiler hakkındaki şikayetler, serbest tımarlara sığınan suçlulara ve onları koruyan tımar sahiplerine yapılacak muameleler, has ve zeametın iltizama verilmemesi, havass-ı hümayundan kimseye tımar verilmemesi gibi noktalar yer almaktadır.

16.Yüzyıl Mühimme defterlerinde Kars'taki tımar meselelerine dair hükümleri incelediğimizde; Mesela H.982/ M.1573-74'de Kars sancağındaki kadılara gönderilen hükümde sancakdaki sipahilerden sefere çağırılmışken gitmeyenlerin tımarlarının deftere kayd edilip hangi köyde ise isimlerinin yazılıp isimleri, tımarı ve köyleri ile deftere yazıldıktan sonra tımarlarının zabt edilmesi emr edilmiştir.¹²⁰

1580 tarihinde Kars beğlerbeğinden züema, erbab-ı tımar ve kul taifesine hizmetleri karşılığında terakkiye hak kazananların merkeze arz edilmesi bildirilmiştir.¹²¹ Yine aynı tarihlerde yazılmış bir hükümdede Kars'da olan yeniçeri taifesinden zeamete ve tımara çıkanlar hakkında malumat istenmiştir.¹²²

¹¹⁵ M. Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı", TDE/ C.XII, İstanbul 1982. s.85-86-89.

¹¹⁶ Zeki Arıkan, "Hamid Sancağında Tımar Düzeni", s.102.

¹¹⁷ Niçoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yay. Ankara 1985, s.3-5-8.

¹¹⁸ BOA. A. DVNS. MHM. D.24, s.302, hk.819.

¹¹⁹ BOA. A. DVNS. MHM. D.44, s.177, hk.259.

¹²⁰ BOA, A.DVNS .MHM, D.24 s.302, hk.819.

¹²¹ BOA, A.DVNS .MHM, D.44, s.177, hk.259.

¹²² BOA, A.DVNS .MHM, D.46, s.338, hk.774.

H.990/M.1582-83 tarihlerinde Kars beylerbeyliğinde olan gönüllü taifesi yoklanıp, sefere kadir olmayanların gediklerinin hizmete kadir olanlara verilmesi için hüküm gönderilmiştir. Ayrıca sehadddeki ulufeli gönüllü taifesinin sefer ve hizmet zamanlarında türlü bahaneler ile başka hizmet ve hususa tayin olmadıkları halde gediklerinde olmayanların gedikleri de gece gündüz serhad hizmetinde olan yiğitlere dağıtılmıştır.¹²³

Devlet yöneticileri tarafından dağıtılan terakkilerin yanında haksız yere tımar tasarruf edenler de mevcuttur.1585’de Kars sancağının Zaruşad nahiyesinde beş bin dokuz yüz doksan dokuz tımar tasarruf edilip ve nahiyede Alay beği olan Mahmud beratı olmadan fazla tımar tasarruf ettiği için alay beğliği elinden alınıp Kars cemaatinde Devrek nahiyesinde ve Kara Kilise nahiyesinde yirmi bin akçe reayaya mutasarrıf olan Veli Çavuş’a verilmiştir.¹²⁴ Yirmi altı bin akçelik zeamete mutasarrıf olan Kars alay beği Ömer’e hizmetlerine karşılık iki bin akçe terakki verilmiştir.¹²⁵

Tımar sahib vefat ettiğinden dolayı mahlul kalan tımarların söz konusu olduğu durumlar için örnek verirsek 1585’de Kars sancağında sipahi nahiyesinden *Kerküb?* köyünde üç bin dört yüz akçelik tımara sahip olan Çelebi adlı sipahi vefat etmiş ve tımarı boş kalmıştır. Mir-i miran tarafından İskender adlı şahsa şark seferi zamanında verilmiştir.¹²⁶ Abdü’l kerim isimli şahısta dersa’âdetden berat alıp üç sene boyunca seferlere katılmamıştır ve bazı mevadı iltizam ederek İskendere verilen tımarı kendisine almak şartıyla berat edip tasarrufa mani olmuştur.¹²⁷

H.990/M.1581’de yazılmış bir hüküm suretinde evli ve hayatını kaybetmiş olan sipahilerin oğulları babalarının beratlarını gösterip bölgedeki köylerde tımarlarını talep etmişler ve bu talepleri babaları hayattadır diye reddedilmiştir, bunlar tımarlarından mahrum kalıp vatanlarına gönderilmişlerdir. Ayrıca babası sipahizade olub babası ölenlere hak ettikleri tımarı verilmiş ve dışardan kimse buna dahil edilmemiştir. Berat-ı hümayun verilip bölgenin şenlendirilmesi

¹²³ BOA, A.DVNS. MHM, D.48, s.212, hk.593.

¹²⁴ BOA, A.DVNS. MHM, D.56, s.?, hk.183.

¹²⁵ BOA, A.DVNS. MHM, D.56, s.115, hk.?

¹²⁶ BOA, A.DVNS. MHM. D.56, s.175, hk.(silik)

¹²⁷ BOA, A.DVNS. MHM. D.56, s.175, hk. (silik)

tamamalandıktan sonra tahriri yapılmış ve tahrirde ortaya çıkan sipahizade olmayanlara havas-ı hümayuna yaramayanlara da tımarlar verilmiştir.¹²⁸

1585 tarihinde bir sureti Kars beğlerbeğine verilen bir hüküm suretinde dergâh-ı mualla yeniçeri ve yayabaşlarından zeamete çıkanlara, firar edip zeâmetleri düşenlerin zeâmetlerini memâlik-i mahrusede olan yeniçerilere tevcih edilmesi istenmiştir. Yaya başlarından ve yeniçerilerden zeâmete çıkmamış olanlar sayıca fazla oldukları için yirmi bin ve yirmi binden fazla boş olan zeâmetlerin dağıtılmayıp, südde-i sa'âdetden yaya başlıktan ve yeniçerilikten ve sair zeâmet emr edilen kullara dağıtılmıştır.¹²⁹Hizmetlerinden dolayı Kars gönüllülerinden üçüncü bölükde günlük on bir akçe ulûfesi olan Hüseyin'e yedi bin üç yüz otuz üç tımar tevcih edilmesi Kars beğlerbeğinden istenmiştir.¹³⁰

Kars beğlerbeğliğinde 1591-92'lerde Kars'da gönüllü gediği boş kalmış ve gedik elinde beratı olan yarar sipahilere verilmemiş ellerinde emir olmayan haricden kişilere verilerek emirli olanlara zulm edilmiştir. Bu husus için emir gereğince ellerinde gönüllü gediği emri olanlara dağıtılması bildirilmiştir.¹³¹1594-95 tarihlerinde Kars Kalesi'nde hizmette olan kul taifesinin bir çoğu sıla bahanesi ile kaleyi bırakıp, üç dört ay gelmemişlerdir. Bunun üzerine hizmete gelmeyenlerin dirlikleri müstehak olanlara tevcih edilmiştir.¹³² Kars Kalesi'nde vefat eden kulların durumunu tetkik etmek içinde hüküm yazılmıştır. Kalenin ağaları, kethüdalarından neferattan mevcut olanlarla mevcut olmayanların yoklanıp, öldükden sonra dirliği boş kalanların deftere yazılıp südde-i sa'âdetten gelen çavuşa verilip gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca görevliler mevcut olmayan neferatı mevcut diye yazmaktan ve dirliklerinden bir akçe dahi almaktan kaçınmaları için uyarılmışlardır.¹³³

1584-85 tarihlerinde beylerbeyi haslarıyla ilgili olarak Erzurum kadısından Kars'a tâbi olan köy ve kasabalardaki beylerbeyi haslarında ne mikdar arpa ve buğday varsa toprak kadılarıyla birlikte deftere yazıp ve ne miktarının telef ve zâyi olduğunu bildirmesi istenmiştir.¹³⁴ Vefat eden yeniçeri tımarları ve terakki meselesi ile ilgili olarak da 1583'de Kars Kalesi'nde sağ kolda ve sol kolda bulunan kul

¹²⁸ BOA, A.DVNS. MHM D.46, s.330, hk.754.

¹²⁹ BOA, A.DVNS. MHM. D.61, s(silik) , hk.116

¹³⁰ BOA, A.DVNS. MHM. D.65, s.14, hk.55.

¹³¹ BOA, A.DVNS. MHM. D.69, s.206, hk. 414.

¹³² BOA, A.DVNS. MHM. D.73 D.74, s.58, hk. 134.

¹³³ BOA, A.DVNS. MHM. D.73, s.21, hk. 49.

¹³⁴ BOA, A.DVNS. MHM. D.53,s. 678, hk.803.

taifelerinin boş kalan akçeleri zabt edilmesin diye terakki olarak verilmemiştir. Bunun yerine terakki olarak kul taifeleri ulufelerinden geri kalanını öldükden yahud tımara çıkdıklarında gedikleri ile emirlilerden birine on akçe ile verilip, ziyade olanı ise hizmete kadir olana dağıtılmıştır. Hiç kimsenin ricasıyla akraba veya evlada terakki verilmemiştir.¹³⁵

3.1.6. Şeyh Ebu'l Hasan El-Harakani Zaviyesi

Vakıflar yalnız dini hizmetleri yerine getirmek için, cami, mektep, medrese, imaret ve külliyeler değil, onları idame etmek için gerekli ekonomik kurumlar, hanlar, bedestanlar, çarşılar vücuda getiriyordu. İslam toplumunda, dinin öngördüğü kurallar çerçevesince yaşamını emniyette sürdürebilmesi için gerekli koşulları ve kurumları devletin devamlı sağlaması mümkün değildir. Tarihte İslam devleti bu görevi esas itibariyle vakıf yoluyla yerine getirmiştir. Genelde cami, mescit, medrese, mektep inşası, idamesi, fakirlerin, yolcuların korunması için zaviye ve imaret tesislerin kurulması, halk için hastahane, tıbbi hizmetler hatta ilaç temini ve sair sosyal hizmetler devamlı olarak ancak bu yolla sağlanabilmiştir.¹³⁶

Bugün devletin yüklendiği birtakım kurumları, mesela eğitim masrafları Osmanlı döneminde devlet tarafından karşılanmıyordu. Tüm vakıf eserleri devletin nezareti altında evkaf bütünüyle tanrisal müeyyide altına konmuştur vakfın karşıladığı hizmetler daima dini bir hayır hizmeti olmalıydı. Osmanlı Devleti'nde yolculara barınak sağlama amacıyla vakıf olarak yüzlerce zaviye ve imaret tesis edilmiştir.¹³⁷

Mühimme defterlerinde de vakıflara ait hükümler bulunmaktadır. Bu hükümlerin içerikleri harabe olan köylerin vakf edilmesi ve bu köylerin sınırlarının tespiti ve vakıfdan hariç olan köylerin miktarları ve vakf edilen yerlerin defter-i hakaniyeye kayd edilmesi gibi içerikleri kapsamaktadır.¹³⁸ Vakıflar sadece yukarıda bahsettiğimiz hizmetler için değil aynı zamanda şehirlerin imarı, şenlenmesi için de hayati bir rol oynamıştır. İstanbul'un fethinden sonra mesela Fatih şehri harap olarak almış ve yeniden inşa hususunda her biri surlar içinde bir bölgede cami, medrese, mektepten oluşan bir imaret kurulmuştur. Fatih Sultan Mehmed vakıf olarak Fatih

¹³⁵ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.190, hk. 533.

¹³⁶ Halil İnalçık, Osmanlı ve Modern Türkiye, Timaş yay. İstanbul 2013, s.155.

¹³⁷ İnalçık, Osmanlı ve Modern Türkiye, s.156.

¹³⁸ BOA, A.DVNS. MHM. D.58, s.149, hk.391.

camii külliyesiyle medreseler ve etrafında saraçhane ve başka tesisler kurulmuştur. Türk İslam İstanbulu'nda bir nevi vakıf sayesinde kurulmuştur.¹³⁹

İstanbul'un fethinde olduğu gibi Kars'ın şenlenmesi ve bir eyalet olarak kurulmasında da Şeyh Ebu'l- Hasan El- Harakani zaviyesinin çok büyük etkisi olmuştur. Yaklaşık olarak 963'te Bistam'ın Harakan kasabasında doğan Ebu'l- Hasan-ı Harakani Anadolu'nun islamlaşmasında etkili olan gönül erlerinden olup, kendisinden bir asır önce yaşamış olan Bayezid-i Bistami'den feyz aldığı söylenir. H.421/M.1030-1037 tarihlerinde gerçekleşen Kars savaşlarına katıldığı ve bu savaşlarda sağ bacağıyla sol pazusundan yaralanarak Kars civarında Yahniler Dağı mevkiinde 1034'de 73 yaşında şehit olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰

III.Murad döneminde Lala Mustafa Paşa Kars'ı yeniden 1579'da imar ederken Şeyh Harakani'nin sandukasının nasıl bulunduğunu Evliye Çelebi şöyle nakl eder; Kale tamiri sırasında bir asker Lala Mustafa Paşa'ya rüyasında gördüğü yaşlı bir zatın kendisinin Ebu'l Hasan El Harakani olduğunu ve makamının da burada bulunduğunu söylediğini, kendisinden ayağını bastığı yeri kazmasını istediğini anlatır. Bunun üzerine yüz işçi yeri kazmaya başlamış ve üzerinde “ Menem Şehid ü Said Harakani “ ibaresi yazılı bir mermer bulunmuştur.¹⁴¹ Şeyh Harakani'nin sandukası bulunarak bu sandukanın üzerine bir kubbe ve yanına da Sultan Murad-ı Sâlis camii yaptırılmıştır.

Harakani zaviyesiyle ilgili tarafımızdan incelenen mühimme defterlerinden XVI. yüzyılda iki hüküm tespit edilmiştir. H.993/M.1585 tarihli bir hüküm suretinden öğrendiğimize göre, Harakani evkafının Şüregel ve Zaruşad nahiyelerinde olan karyelerinde harabe vakıf yerlerinin olduğu ve vakfiye gereğince evkafa yazılması Kars beğlerbeğine , defterdarına, kadı ve müteferrikasına bildirilmiştir.¹⁴² Ayrıca vakıfdan haric köylerin miktarı, ne takım yerler olduğu ve ne miktar akçe oldukları defter-i atike yazılması emr edilmiştir.¹⁴³ 1591-92 tarihlerinde Şey Ebu'l Hasan El Harakani zaviyesinin yakınında inşa edilen cami-i şerifin tebaaları için Zaruşad nahiyesinde on bin akçe, birer gece bekçisi ve bir köy vakfa gelir olarak

¹³⁹ İnalçık, Osmanlı ve Modern Türkiye, s.156.

¹⁴⁰ Muhittin Eliaçık, “Şeyh Ebu'l-Hasan-ı Harkani Zaviyesiyle İlgili Arşiv Belgeleri”, I.Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kafkas Üniversitesi Ebu'l Hasan Harakani Uygulama ve Araştırma Merkezi Seyyid Ebu'l Hasan Harakani Vakfı, Kars 2012, s.24.

¹⁴¹ Şenol Kantarcı, Harakani, DİA .C.XVI. Ankara 1997, s.

¹⁴² BOA, A.DVNS. MHM. D.58, s.149, hk.391.

¹⁴³ BOA, A.DVNS. MHM. D.58, s.149, hk.391.

tain edilmiştir. Vakfin senelik geliri bir yılda on sekiz bin yedi yüz akçe olup vakfedilen köyün mahsulü ise senelik on dokuz bin akçedir.¹⁴⁴

Vakfa tahsisi edilmiş tımar veya köyleri haksız yollarla kendi zimmetine geçiren şahıslarda olmuştur. Zaruşad alay beği Mehmed III. Murad Cammi vakfi için verilmiş olan köyü zabt edip her sene ferman olunan on bin akçenin kendisine verildiğini söyleyerek vakfa gadr etmiştir. Kars vilayeti ahalisi de bahs edilen köyün vakf edilmesini kabul etmiş ve alay beği Mehmed'e daha önce düşen terkedilmiş on beş akçe tımar verilmesini talep etmişlerdir. Bunu üzerine Kars beğlerbeği ve kadısından Kars'da bina olunmuş cami-i şerifin vakfi için köyün mütevellisine zabt ve tasarruf ettirib alay beği Mehmed'i hiç bir suretle bu duruma dahil etmemeleri ve alaybeğine daha önce düşen bedeliye tımarıda tevcih etmeleri ferman edilmiştir.¹⁴⁵

Şeyh Ebu'l Hasan El Harakni zaviyesi ve yanındaki Sultan Murad-ı Sâlis camii ve vakfına dair 1669 -80, 1734 ve 1896 yıllarına ait belgelerde, Erzurum'da (Kars) Şeyh Ebu'l-Hasan el-Harakani zaviyesinin şeyhliği, nakşibendi tarikatından en temiz zatlardan birine meşruta edilmiş ve eğer şeyhlik makamı bu kişinin tasarrufunda değil ise, eline maliyeden berat verilmesi istenmiştir. Yine zaviyede şeyh olan Mehmed ölmüş ve yeri boş hizmetide atıl kaldığından zahid bir kişi olan Şeyh Ali'nin atanması istenmiştir. Bir diğer malumata görede Harakani ve Sulatan Murad-ı Sâlis vakfının belirli ücretler karşılığında imamlık, yasin okuyuculuğu, sıbyan hocalığı ve saire görevlerini yapan İbâdullah Efendi ölüp bu görevleri boş kaldığından, bu görevlerin babasından kendisine verilmesini isteyen Hafız Ebubekir'e bu görevlerin verilmesi talep edilmiştir. Son olarak Kars muhacirlerinden Şeyh Ebu'l Hasan Harakani zaviyedarı şeyh Mehmed Tahir efendiye maaş tahsisi hususu söz konusu olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁶

Sonuç olarak Şeyh Ebu'l Hasan el-Harakani Kars halkının yalnızca manevi lideri olmakla kalmamış aynı zamanda yörenin ve dolayısıyla insanların refah içinde yaşaması için de çaba sarf etmiştir. Kars şehir ve çevresinin islamlaşmasında en büyük rolü üstlenmiştir. Köy ve şehir medeniyetlerine, siyasi açıdan aşiret otoritesinden merkezi otoriteye, ahlak açısından savaş ahlakından barış ahlakına toplum yapısının temelden değişiminin sağlamış olan, göçebelikten yerleşik hayata

¹⁴⁴ BOA, A.DVNS. MHM. D.70, s.138, hk.257.

¹⁴⁵ BOA, A.DVNS. MHM. D.70, s.138, hk.257.

¹⁴⁶ Muhittin Eliaçık, "Şeyh Ebu'l Hasan Harakani Zaviyesiyle İlgili Arşiv Belgeleri", s.26

geçişini sağlamaya çalışmış olan bir fütüvvet eridir.¹⁴⁷ 1579'da yapılmış olan Harakani zaviyesi ve III.Murad camii vakfıda aynı şekilde Kars'ın bir eyalet merkezi olarak gelişimini tamamlamasında önemli katkıda bulunmuştur.

3.1.7.Yerel Yöneticilerin Suistimalleri ve Kars Kullarının Durumu

Bu konu hakkında XVI. Yüzyıl mühimme defterlerinden özellikle Kars kulları ile ilgili bir çok hüküm tespit edilmiştir. Hükümlerde genelde yeniçeri ulufelerinin ağaları tarafından verilmemesi ölen yeniçerilerin ulufelerine el konulması ve talep olunduğunda verilmemesi¹⁴⁸ ulufelerin zammında verilmemesi¹⁴⁹, vergi karşılığı aylık ulufelerin alıkonulması,¹⁵⁰ gibi konulara sıklıkla rastlanılmaktadır.

Mesela H.990/M.1582'de Ani Kalesi'ndeki kırk altı yeniçerinin iki aylık mevacibi Ali Ağa tarafından ekl edilmiş, talep edildiğinde ise verilmemiştir. Kendi adamlarıdır diye iki yıldan beridir ölmüş olan kişilerinde ulufeleri ekl edilmiş ve daha sonra iki hisse mevacib dağıtılmış ve yetmiş beş neferin ulufesi miriye gadr olmuştur. Bu husus için Kars beğlerbeğine kul maaşları hakkında ortaya çıkan sorunun giderilmesi ve miri için zabt ve tahsil eden maaşlar hakkından muhalefet edenlerin yazılıb bildirilmesi istenmiştir.¹⁵¹ Yine aynı tarihte Kars yeniçerileri tarafından dergâh-ı muallaya gönderilen arzu-hal üzerine yazılmış olan bir hüküm suretinde yeniçeri ulufeleri dağıtıldığı zaman ulufeleri götürmekle görevlendirilmiş olan ağalar, kethüdalar, çavuşlar ve yazıcıların zulm ve ta'addi eylemiş olduklarını öğreniyoruz. Bunun üzerine Kars beğlerbeğinden aylık ulufelerin serhadlerde olduğu üslub üzere verilmesi zulm ve ta'addiye izin verilmemesi istenmiştir.¹⁵²

Sadece ulufelerin dağıtımını konusunda usulsüzlük yaşanmamış ayrıca çeşitli sebepler öne sürülerek de ulufelerin alıkonulmuştur. Mesela Kars yeniçerilerinin rüsum-u beravattır diye bir aylık aylık ulufeleri alı konulmuştur. Erzurum Beğlerbeği ve defterdarından rüsum-ı beravattır diye gediklerde berat etmeyen kul taifesinden

¹⁴⁷ Eyup Sertaç Ayaz, "Anadolu'ya Gelen İlk Evliya-Alperen Ebu'l Hasan Harakani ve Türklerde Türbe Kültür", I.Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Kafkas Üniversitesi Ebu'l Hasan Harakani Uygulama ve Araştırma Merkezi, Kars 2012, s.425.

¹⁴⁸ BOA, A.DVNS. MHM D.48, s.242, hk.672.

¹⁴⁹ BOA, A.DVNS. MHM D.48, s.255, hk.713.

¹⁵⁰ BOA, A.DVNS. MHM D.48, s.266, hk.754.

¹⁵¹ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.242, hk.672.

¹⁵² BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.255, hk.713./ D.48, s.168, hk. 554.

bir şey almanın aslı olmadığı ve ulufelerden hiçbir şey alıkonmaması istenmiştir.¹⁵³ Yine Kars, Keçivan ve sair serhadlerde olan kalelerin neferatının mevacibleri eksik verilmiş ve Erzurum beylerbeği ve defterdarından kale neferatına bu konuda zaruret çekdirilmemesi istenmiştir.¹⁵⁴ Kars kalesi sol taraf gönüllülerinin de bir miktar maaşı verilmiş ancak iki yüz altmış neferin maaşı Erzurum hazinesinde kalmış küll-i gadr olmuştur. Erzurum defterdarından müstehak olanlara maaşlarının verilmesinden kaçınmaması istenmiştir.¹⁵⁵

Mağazbird Kalesi'ndeki neferatın dokuz aylık maaşları verilmeyerek neferat yokluk ve sıkıntı içerisinde bırakılmıştır. Daha sonra Mağazbird ve kalesinin kul ve sair neferatının maaşlarının ve mühimmatlarının tedarik edilip verilmesi bildirilmiştir.¹⁵⁶ H.991/M.1580'de Aynı konu için Halep beğlerbeğine ve hazine defterdarına hüküm gönderilmiştir. Kul taifesinin maaşlarının gecikdirilmeden verilmesi hakkında. Sefer zamanında serhadde olan kul taifesinin maaşları gönderilmemiştir. Kale neferatının maaşlarının gönderilmemesi durumunda yetkili olanların azl edileceği bildirilmiştir.¹⁵⁷ Ani ve Kağızman kalelerindeki kullarda gece gündüz serhad hizmetinde oldukları halde hak ettikleri maaşlarının sayir illerde olanların maaşları gibi her üç ayda bir nakid olarak verilmemiş ve daha önce de ikişer aylık maaşları alı konulmuş ve zaruret içerisinde bırakılmışlardır. Bunun için Erzurum defterdarından serhad hizmetinde olan kulların hizmetleri karşılığında hak ettikleri maaşlarının zamanında ve diğer serhadlerde dağıtıldığı şekilde dağıtılması tâciz ve tazyik edilmekten kaçınılması istenmiştir.¹⁵⁸

1583 tarihli başka bir hükümde ise Tiflis beğlerbeğinin gönderdiği mektuba göre Tiflis Kalesi'nde kul taifesinin ulufeleri hususunda sıkıntıları olduğu bildirilmiş ve bundan önce mühimmat için gönderilmiş olan on bin altının zamanında kaleye ve Tiflis beğlerbeğine ulaştırması Kars beğlerbeği'ne bildirilmiştir.¹⁵⁹

Belgelerden de anlaşılacağı üzere askerin yaşamış olduğu mağduriyetlerin büyük bir bölümü maaşlarının verilmemesi, devlet adamları tarafından el konulması, eksik veya gecikdirilerek verilmesinden oluşmuştur. Bu durum sadece Kars Kalesi ve

¹⁵³ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.266, hk.754. /D.48, s.178, hk.498.

¹⁵⁴ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.270, hk. 770. / D.48, s.155, hk.428./ D.48, s.122, hk.327.

¹⁵⁵ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.178, hk.497.

¹⁵⁶ BOA, A.DVNS. MHM. D.48, s.48, hk. 137./ D.48, s.69, hk.192.

¹⁵⁷ BOA, A.DVNS. MHM D.44, s.144, hk.281.

¹⁵⁸ BOA, A.DVNS. MHM. D.46, s.252, hk.563.

¹⁵⁹ BOA, A.DVNS. MHM. D.51, s.84, hk. 264.

kulları için yaşanmamış civardaki bütün serhadlerde de aynı durum söz konusu olmuştur. Kars beğlerbeği olup Tiflis muhafazasında olan Yusuf Paşa'nın mektubu üzerine yazılmış bir hüküm suretinden, eski Erzurum beğlerbeği Mehmed'in Tiflis'e gönderdiği asker ve yirmi bin floriyi Yusuf Paşa Tiflis'e göndermiş ve Tiflis muhafızlarından olan Ömer Çavuş kulların maaşlarını vermemiş ziyade olanları da telef ve zâyi etmiştir. Daha sonra Fehad Paşa'dan bu durumu teftiş etmesi ve yapılan haksızlığı gidermesi istenmiştir.¹⁶⁰

Serhadlerde olan kul taifesinin maaşları genelde Erzurum defterdarlığı ve Halep defterdarlığından tedarik edilip gönderiliyordu. Erzurum, Kars ve Toman'da olan hisar erlerinin ihracı durumunda kul taifesi yoklanıp, mevcut ve namevcud olanların deftere yazılıp mühürlenerek Halep defterdarına gönderilirdi. Bu gibi durumlara mal-ı miriye zarar gelmemesi için dikkat edilmiştir. Ayrıca mevcut olmayan kul taifesini deftere yazan ağaların hakkında gelinmesi istenirdi.¹⁶¹ Son olarak devlet görevlilerinin kul maaşlarını zimmetlerine geçirme konusunda başka bir örnek verilmesi gerekirse, 1594 tarihinde Göri Kalesi'ndeki neferatın maaşları Trablusşam hazinesinden verilmekle Abdü'r Rahman, Kasım, İbrahim ve Ahmed isimli şahıslar kale neferatının maaşlarını teslim etmemişlerdir. Erzurum, Kars, Bağdad ve Şehrizol kadıları ve sancakbeğlerinden bu kişilerin ele geçirilip yanlarında bulunan eşya ve malı dergah-ı muallada çavuşuna teslim edip Göri Kalesine göndermeleri istenmiştir.¹⁶²

---

¹⁶⁰ BOA, A.DVNS. MHM. D.52, s.151, hk.378.

¹⁶¹ BOA, A.DVNS. MHM. D.53, s.193, hk. 568./ D.56, s.128, hk.372.

¹⁶² BOA, A.DVNS. MHM. D.73, s.398, hk.871./ D.47, s.61, hk.28.

SONUÇ

XVI. Yüzyıl Mühimme Defterlerini temel alarak hazırladığımız tez çalışmasında Mühimme Defterlerindeki hükümlere dayanarak Kars'ın XVI. Yüzyıldaki sosyal, siyasal, askeri vs. durumu anlatılmaya çalışılmıştır. Mühimme Defterlerinde tespit edilen hükümler genellikle yerel olaylarla ilgilidir. Sadece Kars'ın değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin bütün eyaletlerinde ve sancaklarında yaşanan ve ne boyutta olursa olsun çözüm bulunması gereken olayların Osmanlı merkez teşkilatının en önemli unsuru olan Divan-ı Hümayuna yansması ve kararların buradan çıkması Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yapısını göstermesi bakımından da önemlidir.

Mühimme Defterleri'nde Kars'ı konu alan belgelerde Kars Kalesi'nin inşası hükümlere dayanarak anlatmaya çalıştığımız XVI.Yüzyıl Kars Tarihinin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Sultan III. Murad döneminde Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Ferhad Paşa, Cağaloğlu Sinan Paşa, Cafer Paşa gibi dönemin Doğu Seferlerine serdarlık yapmış kişilerin fetihleri sayesinde Kars Kalesi İran tehditlerinden kurtarılmış (1579-80) ve hem bu fethin kalıcı olması hemde Kafkasyada, Gürcistan'da feth edilen yerlerin muhafazası için imar edilmiştir. Kale inşasına Çıldır'dan, Karaman'dan, Erzurum'dan, Sivas'dan, Diyarbakır'dan, Zülkadiry'e'den, Bayburt'tan, Şam'dan Haleb'ten, Trabzon'dan, Van'dan beylerbeyiler, sancakbeyiler, asker ve inşaat mühimmatıyla katılmışlardır. Geceleri dahi meşaleler ışığında çalışarak inşa edilen kale kısa zamanda bitirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin önemli sınır kalelerinden biri olması nedeniyle huzur bulamamıştır. Kale İran kuvvetlerinin sürekli baskın, yağma ve yıkımına maruz kalmıştır. 1636'da IV.Murad'ın saltanatı sırasında tekrar inşa edilmişse de bakımlı hali daimi olmamıştır.

Kale inşasının ve şehir onarımının tamamlanmasıyla 1580'de eyalet olan Kars sınır noktasında yer alması nedeniyle mamur ve abadan olma noktasında büyük sıkıntılar yaşamıştır. Şehir, Selçuklu-Bizans, Akkoyunlu-Karakoyunlu, Timur, Moğol saldırıları sonucu öğrenleşmiş ve bir çok kez mamur edilmeye çalışılmışsa da harab halde kalmıştır. Osmanlı Hakimiyeti'ne kesin olarak geçtiği tarihlerde 1548-60 tarihlerinde Erzurum'a bağlı bir sancak statüsüne getirilmiştir. Şehir ve kalesi 1579'da, 1604'te, 1636'da olmak üzere devlet eliyle tekrar tekrar inşa edilmiştir.

Kars'ın mamur ve abadan olma sıkıntısı Osmanlı Devleti'nin iskân politikası sayesinde giderilmeye çalışılmıştır. 1579-80 tarihlerinde konar-göçer yaşam tarzını benimsemiş aşiretlerin vb. grupların getirilip harap olan yerlere yerleştirilmesiyle mamur ve abadan edilmiştir. Yerleştirilen grupların herhangi bir bahane gösterip başka şehir, kasaba veya nahiyelere yerleşmesine izin verilmemiş, bu konu hakkındaki hükümlerde kadılar, beylerbeğiler sık sık uyarılmışlardır.

Defterlerdeki Kars hükümlerinde hakkında hüküm tespit ettiğimiz bir diğer konu eşkıyalık olmuştur. 16. Yüzyıl boyunca oldukça yoğun olan, imparatorlukta yaşanan mali, siyasi, sosyal ve iç kargaşalıklardan dolayı Osmanlı'nın her vilayetinde yaşanan bu hareketler ve alınan önlemler devletin güçlü merkezîyetçi anlayışı üzerine de bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Kars bölgesinde dönem içerisinde işlenen suçlar ve suçları işleyenler farklı olmakla birlikte, işlenen suçlar genellikle, sefer zamanlarında mahlul kalan gediklerin zaptedilmesi, halkın malının yağmalanması, halka zulm etme, sınırlarda barınarak yol kesme, cinayet ve ev basma şeklindedir. Eşkıyalık suçunu işleyen gruplar ise ehl-i fesad, haram-zade bed-maaş olarak adlandırılmışlardır. Bu grupların yanında yerel yöneticilerin mesela kethüdaların, çavuşların, ağaların, paşaların işlemiş oldukları suçlar da söz konusudur. Karstaki eşkıyalık faaliyetleri adı altında anlattığımız bölümde Ali Paşa'nın Kars Kalesi'ndeki halkı katletmesi ve zulmünden kaçan Kars ahalisinin sığındığı köy ve kaleleride topa tutması bu meselenin bir örneğidir.

Hükümlerde Osmanlı Devleti'nin en önemli askeri, ekonomik ve sosyal politikası olan tımar hakkında ise bölgede hizmette büyük yararlılıkları olan sipahi ve çavuşlara terakki verilmesi, ölen yeniçeri tımarlarının mal-ı miriye devredilmesi veya aynı şekilde serhad hizmetinde bulunanlara verilmesi, tımarı elinden alınan yeniçerilerin inayet istemeleri, görevini hakkıyla yerine getirmeyen neferatın dirliklerinin ellerinden alındığını öğreniyoruz. Ayrıca tımar Kars'ın şenlendirilmesi noktasında da önemli olmuştur. Bu hususta Kars'ın şenlendirilmesi konusunu işlediğimiz bölümdeki hükümlerde Kars'a mamur ve abadan edilmek için yerleştirilen aşiretlere veya sürgünlere ve kale içerisine yerleştirilmiş olan askerlere tımar tevcihatları yapılmıştır.

Tez çalışmasında Osmanlı Devleti'nde eğitim öğretim, barınma gibi sosyal yardımların yanında kültürel olarak da bir şehrin gelişiminde önemli olan vakıfların

önemi anlatılmaya değerdir. XVI. Yüzyıl için Kars'taki Hasan Harakâni Zaviyesi ve Sultan III. Murad Camii Vakfi hakkında tarafımızdan sadece iki hüküm tespit edilebilmiştir. Bu dönemde hükümlerde vakfa tahsis edilen köylerin ve tımarların yanısıra vakfın mallarını kendi zimmetine geçirmek isteyen alaybeylerine de rastlanmıştır.

Dönemin savaşlarında Kars, Kafkasya seferlerinde, Gürcitan, Tebriz, Şirvan, Revan gibi vilayetlerin fethi ve buraların elde tutulması noktasında askeri, lojistik destek bakımından önemli yer teşkil etmiştir. Sadece ordu mühimmatı değil harab olan başka bölgelerdeki kalelerin inşası ve onarımı, ören yerlerin mamur ve abadan edilmesi hususundaki yardımlar noktasında da yer almıştır.

Sonuç olarak ana kaynak olarak mühimme defterlerini temel alarak anlatmaya çalıştığımız Kars'ın dönemin Osmanlı hakimiyeti altındaki görünümü hakkında bir kaç hükümde Erzurum, Tiflis, Çıldır ile olan bağlantısı kullanılarak bilgi veirilmeye çalışılmıştır. Ancak Kars'ın nüfusu, sancakları, nahiyeleri, yerleşim şekilleri, aileler, geçim yolları, adli meseleler vs. konular hakkında detaylı bilgilere ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA. A.DVNS. MHM. D.3, s.168, hk.1066

BOA. A.DVNS. MHM. D.16, s.104, hk.391

BOA. A.DVNS. MHM. D.24, s.302, hk. 819

BOA. A.DVNS. MHM. D.27, s.269, hk. 634

BOA. A.DVNS. MHM. D.30, s.149, hk.353

BOA. A.DVNS. MHM. D.31, s.26, hk.67

BOA. A.DVNS. MHM. D.38, s.22, hk.78

BOA. A.DVNS. MHM. D.38, s.47, hk.115

BOA. A.DVNS. MHM. D.38, s.49, hk.118

BOA. A.DVNS. MHM. D.38, s.169, hk.329

BOA. A.DVNS. MHM. D.38, s.181, hk.352

BOA. A.DVNS. MHM. D.38, s.189, hk.374

BOA. A.DVNS. MHM. D.44. s.177, hk.259

BOA. A.DVNS. MHM. D.44, s.144, hk.281

BOA. A.DVNS. MHM. D.44, s.146, hk.289

BOA. A.DVNS. MHM. D.46, s.166, hk.339

BOA. A.DVNS. MHM. D.46, s.252, hk. 563

BOA. A.DVNS. MHM. D.46, s.330, hk.754

BOA. A.DVNS. MHM. D.46, s.338, hk.774

BOA. A.DVNS. MHM. D.46, s.339, hk.779

BOA. A.DVNS. MHM. D.47, s.51, hk.28

BOA. A. DVNS. MHM. D.47, s.645, hk.321.

BOA. A. DVNS. MHM. D. 48, s.48, hk.137

BOA. A.DVNS. MHM. D.48, s.69, hk.192

BOA. A.DVNS. MHM. D.48, s.122, hk.327

BOA. A. DVNS. MHM. D.48, s.155, hk.428

BOA. A.DVNS. MHM. D.48, s.178, hk.497

BOA. A.DVNS. MHM. D.48, s.190, hk.533
BOA. A. DVNS. MHM. D.48, s.16, hk.554
BOA. A.DVNS. MHM. D.48, s.212, hk.593
BOA. A. DVNS. MHM. D.48, s.216, hk.605
BOA. A.DVNS. MHM. D.48, s.242, hk.672
BOA. A. DVNS. MHM. D.48, s.255, hk.713
BOA. A. DVNS. MHM. D.48, s.266, hk. 754
BOA. A. DVNS. MHM. D. 48, s.270, hk. 770
BOA. A. DVNS. MHM. D. 51, s. 65, hk.264
BOA. A. DVNS. MHM. D.52, s.151, hk.378
BOA. A. DVNS. MHM. D. 53, s.193, hk.567
BOA. A. DVNS. MHM. D. 53, s.278, hk.803
BOA. A. DVNS. MHM. D. 53, s.307, hk.877
BOA. A. DVNS. MHM. D. 56, s.115, hk.333
BOA. A. DVNS. MHM. D. 56, s.128, hk.372
BOA. A. DVNS. MHM. D.56, s.175, hk.513
BOA. A. DVNS. MHM. D.58, s.238, hk.(silik)
BOA. A. DVNS. MHM. D.58, s.149, hk. 391
BOA. A. DVNS. MHM. D.60, s.135, hk.319
BOA. A. DVNS. MHM. D.60, s.170, hk.375
BOA. A. DVNS. MHM. D.61, s.116, hk.(silik)
BOA. A. DVNS. MHM. D.65, s.14, hk.55
BOA. A. DVNS. MHM. D.67, s.25, hk.56
BOA. A. DVNS. MHM. D.67, s.(silik), hk.97
BOA. A. DVNS. MHM. D.69, s.206, hk.414
BOA. A. DVNS. MHM. D.70, s.138, hk.257
BOA. A. DVNS. MHM. D.73, s.71, hk.44
BOA, A.DVNS. MHM. D.73, s.389, hk.871
BOA, A. DVNS. MHM. D.73, s.(silik), hk.612

BOA. A. DVNS. MHM. D.73, s.58, hk.134
BOA. A. DVNS. MHM. D.73, s.(silik), hk.63
BOA. A. DVNS. MHM. D. 73, s.21, hk.49
BOA. A. DVNS. MHM. D.73, s.773, hk.1073
BOA. A. DVNS. MHM. D.74, s.(silik), hk.480
BOA, A. DVNS. MHM. D.74, s.166, hk.493
BOA. A. DVNS. MHM. D.78, s.52, hk.140
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.13, hk.17
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.13, hk.18
BOA. A. DVNS. MHM. D.20, s.20, hk.27
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.22, hk.33
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.25, hk.237
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.29, hk.44
BOA, A. DVNS. MHM. D.86, s.39, hk.63
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.42, hk.71
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.45, hk.79
BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.63, hk.106
BOA. A. DVNS. MHM. ZYL. D.3, s.266, hk.676

Araştırma ve İnceleme Eserler

AYDIN, Dündar, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri**, TTK, Ankara 1998.

AKDAĞ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlilik Kavgası Celali İsyancıları**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

AKDAĞ, Mustafa, **Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması**, TTK Ankara 1963.

BADEM, Candan, **Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti**, Birzamanlar Yay. İstanbul 2010.

BARDAKOĞLU, Ali, “Eşkîya”, *TDVİA*, C.XI, İstanbul 1993.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Tımar”, *İA*, C.XII/I, MEB, İstanbul, 1979.

BARTHOLD, W. “Anı”, *İA*. C.I. MEB, İstanbul 1993.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul 2000.

BELDİCEANU, Niçoara, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yay. Ankara 1985.

CELALZADE, Mustafa Çelebi, **Kanunun Tarihçisinden Muhteşem Çağ Kanuni Sultan Süleyman (Tabakât’ül Memâlik ve Derecât’ül-Mesâlik)**, Haz. Ayhan Yılmaz, Kariyer Yay. İstanbul 2011.

EMECEN, Feridun. M, **Osmanlı Klasik Çağında Hanedan ve Toplum**, Timaş Yay. İstanbul 2011,

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname**, C.II, Üçdal Neşriyat.

FAROQHİ, Suraiya, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir**, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2003.

GÖKBİLGİN, Tayyib, I. Süleyman, *İA*. C.XI, MEB, İstanbul 1979.

GÜNDÜZ, Tufan, “Kars”, *TDVİA*, C.XXIV, İstanbul 2001.

HAKAN, Ersin, **Kars Tarihi (Başlangıcından Roma Devrine Kadar)**, 2009.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**, TTK, Ankara 1991.

İLGÜREL, Mücteba, “Celali İsyancıları”, *TDVİA*, C.VII, İstanbul 1993.

İNALCIK, Halil, **Modern Türkiye ve Osmanlı**, Timaş yay. İstanbul 2013.

KANTARCI, Şenol, Harakâni, *DİA*. C.XVI. Ankara 1997.

Kars Valiliği, **Cumhuriyet’in 75. Yılında Kars**, Kars Valiliği Yay. Kars 1999.

KILIÇ, Remzi, **Kanuni Devri Osmanlı İıran Münasebetleri (1520-1566)**, IQ Sanat Yay. İstanbul 2006.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, **Kars Tarihi**, C.I. Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **1855 Kars Zaferi**, Işıl Matbaası, İstanbul 1955.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Kıpçaklar**, TTK, Ankara 1992.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Osmanlılar’ın Kafkas Elleriini Fethi**, TTK, Ankara 1993.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Kars, *İ.A.* C.VI. MEB, İstanbul 1993.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı İıran Siyasi Münasebetleri (1578-162)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, Mühimme Defteri, *DİA* C.XXVI.

PEÇEVİ İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, C.II, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1999.

SARAY, Mehmet, **Türk-İıran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 2006

Solakzâde Tarihi, C.II, Haz. Vahid Çubuk, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1989.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C.III/I. Ankara 1988.

Tarih-i Osman Paşa, Haz. Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2001.

Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595), C.I. Haz. Mehmet İpşirli, TTK Ankara 1999.

Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600), C.II. Haz. Mehmet İpşirli, TTK Ankara 1999.

TOKSOY, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadoluya Yapılan Türk Akınları, *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV. Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002.

TOURNEFORT, Joseph de, **Tournefort Seyahatnamesi**, Çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan, Kitap Yay. İstanbul 2008.

TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yay. İstanbul 2011.

URAL, Selçuk, AKYÜZ ORAT, Jülide, ORAN ARSLAN, Nebahat, BİNGÖL, Akın, TUYSUZ, Ş.Cem, **Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)**, Kafkas Üniversitesi Yay. Kars 2011.

Türkler Ansiklopedisi, C. IV. Yeni Türkiye Yay. Ankara 2000.

YİNANÇ, M.Halil, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri Tarih**, Ötüken Yay. İstanbul 2011.

YÜCEL, Yaşar- SEVİM, Ali, **Türkiye Tarihi Osmanlı Dönemi (1566-1780)**, C.III. TTK Ankara 1991.

WHITE, Sam, **Osmanlıda İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları**, Çev. Nurettin Elhüseyin, Alfa Tarih Yay. İstanbul 2013.

Makaleler

AKYÜZ, Jülide, “16. Ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi”, Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, Haz. Filiz Özdem, YKY İstanbul 2006, ss.77-88.

AYAZ, Eyup Sertaç, “Anadolu’ya Gelen İlk Evliya-Alperen Ebû’l Hasan Harakâni ve Türklerde Türbe Kültür”, I.Uluslararası Harakâni Sempozyumu Bildiriler Kitabı Kars 2012, ss.418-428.

ARIKAN, Zeki, “Hamid Sancağı’ndaki Tımar Düzenine İlişkin Araştırmalar”, TDE/C.XII. İstanbul 1982, ss.101-126.

BARCAN, Ö.Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İFM/XI-1-4, İstanbul 1949, ss.525-568.

BARCAN, Ö.Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, İFM/XIII/1-4, İstanbul 1951. ss. 57-78.

DAYI, Esin, “Elviye-i Selâse /Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)” Kars Ahıska Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kars 2001, ss.77-88.

DEMİRCİ, Süleyman-ARSLAN, Hasan, “Osmanlı Türkiyesinde Eşkıyalık Faaliyetlerinin Önlemeye Yönelik Alınan Tedbirler Ve Uygulanan Cezalara Dair Gözlemler: Maraş Eyaleti Örneği (1590-1750)”, History Studies (Enver Konukçu Armağan), XVI. Tarih Kongresi Ankara 2012. ss.74-103.

ELİAÇIK, Muhittin, “Şeyh Ebû’l Hasan Harakâni Zaviyesiyle İlgili Arşiv Belgeleri, I.Uluslararası Harakâni Sempozyumu Bidiriler Kitabı, Kars 2012, ss.24-29.

İLHAN, Mehdi, “1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Tımar Dağılımı”, TDE/C.XII, İstanbul 1982, ss. 85-100.

KIZILKAYA, Oktay, “Tarihi Süreçte Kars Kalesi”, II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, Kafkas Üniversitesi Yay. Kars 2009, ss.191-199.

ORTAYLI, İlber, “Çarlık Rusya’sı Yönetiminde Kars”, Osmanlı’da Milletler ve Diploması Seçme Eserler III. Haz. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul 2012, ss.175-195.

ÖĞÜN, Gülay, “Türk Fethi Öncesinde Bizans’ın Doğu Siyaseti”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yay. Ankara 1992. ss.77-80.

SVANİDZE, Miheil, “Kars Çıldır ve Trabzon Vilayetleri”, Kars-Ahıska Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kars 2001, ss.72-80.

ULUÇAM, Abdüsselam, “Kars’taki Osmanlı Eserleri”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Kars Valiliği- Atatürk Üniversitesi Yay. Ankara 1992, ss.147-153.

Tezler

ALANOĞLU, Murat, 86 Numaralı Mühimme Defteri’nin Özetli Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Atatürk Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

ATABAY, Selma, Mühimme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Aydın Livası, **Yüksek Lisans Tezi**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008.

KARATAŞ, Osman, 3 Numaralı Mühimme Zeyli Defteri Hükümlerinin Değerlendirilmesi, **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

ÖZTÜRK, Yücel, 527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defterleri (II. Selim Dönemi), **Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992.

POLAT, Süleyman, 17. Yüzyıl Mühimme Defterleri’ne Göre Kütahya, **Yüksek Lisans Tezi**, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2005.

SAĞLAM Hürü, 1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı, **Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011.

SARI ERTEM, Güler, Varlık Gazetesi (1921-1923)te Kars ve Etrafı ile ilgili Haberler, **Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2013.

TEMEL, Feray, Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, **Yüksek Lisans Tezi**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011.

ÜLKÜ, Osman, Kars Ardahan Tabyaları, **Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

EKLER

EK.1. BOA. A. DVNS. MHM. 3. S.168, hk. 1066.

EK.2. BOA. A. DVNS. MHM. D.16, s. 204, hk. 391.

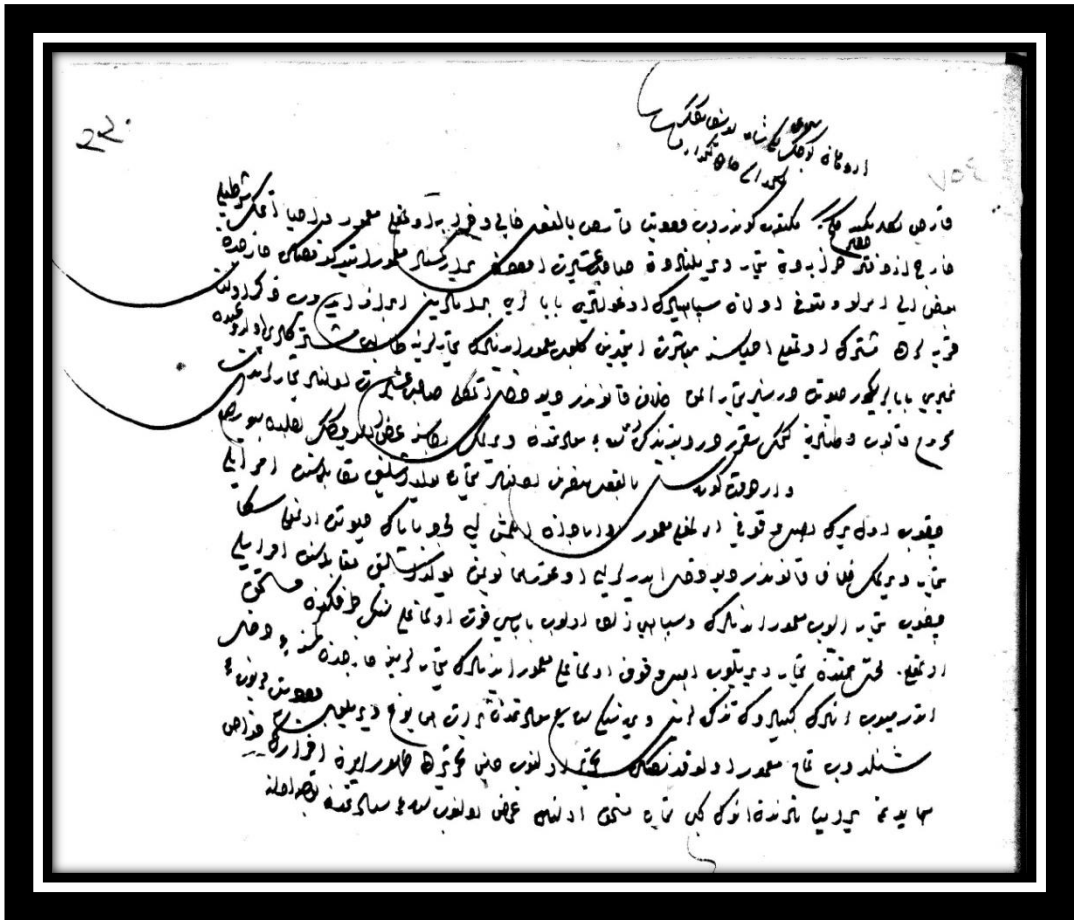

۱۷۴
بر صورتی
قاری لکمه مار که حاله در کمالین صفتی است بر و سلام بگویند که بر سر سینه نام لایق و نیز بر او نوشته
لویس که بر سر او دروغ قلند یکدیگر و در بر و زان او فضا خانه ایگ فضا خانه اوله و تویون خوشنویسی اوله و لایق
زنش و از سر طبع و حکم صبر است اندک کلامی که سواد بر سر کتور جو کلامی که گفته در توفیق و سعادت لایق بود که
در این است از این اندک لایق و ضعیف است و قاریان همایان غیر و کلامی از او کلامی که سواد بر سر
ارکان که کتور از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق و در کتور لایق و در کتور لایق
خانه صفتی که لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق و در کتور لایق
از این است از این است و از این است که لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق
از این است که لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق و در کتور لایق
و سواد کتور از این است که لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق
مستقیم از این است که لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق
و در این است که لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق
لایق و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق و در کتور لایق
و ضعیف است از سر کتور فضا خانه اوله و کتور از این است که در کتور لایق و در کتور لایق

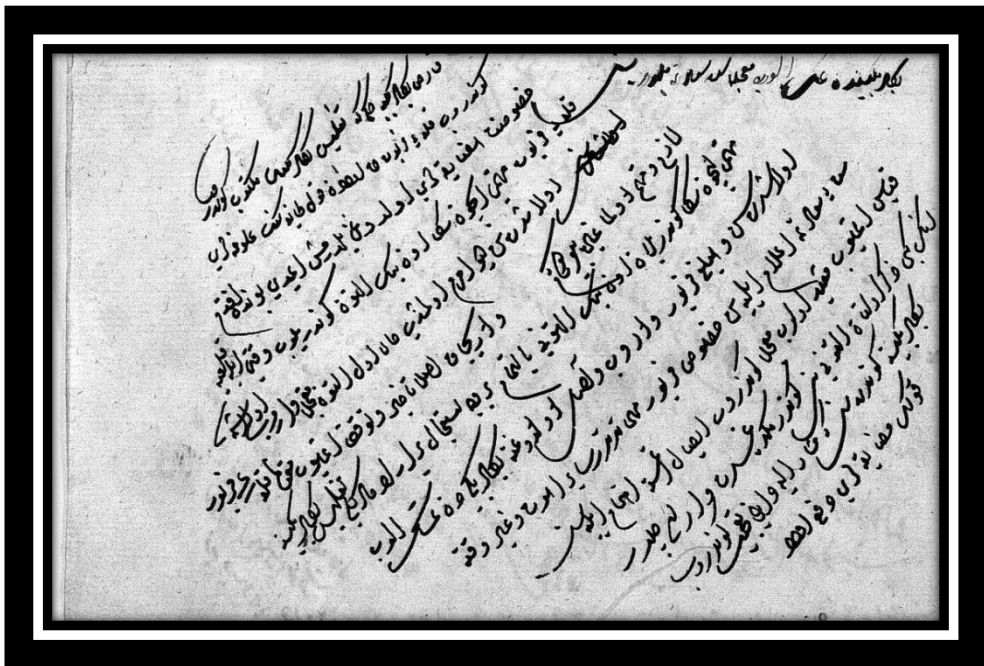
و صورتی
از سر کتور فضا خانه اوله

EK.7. BOA. A. DVNS. MHM. D.44, s.100, hk.874.

EK.8, BOA, A. DVNS. MHM. D.48, s.330, hk.754.

EK.9, BOA, A. DVNS. MHM. D. 51, s.65, hk.264.

EK.12 BOA. A. DVNS. MHM. D.58, s.110, hk.149.

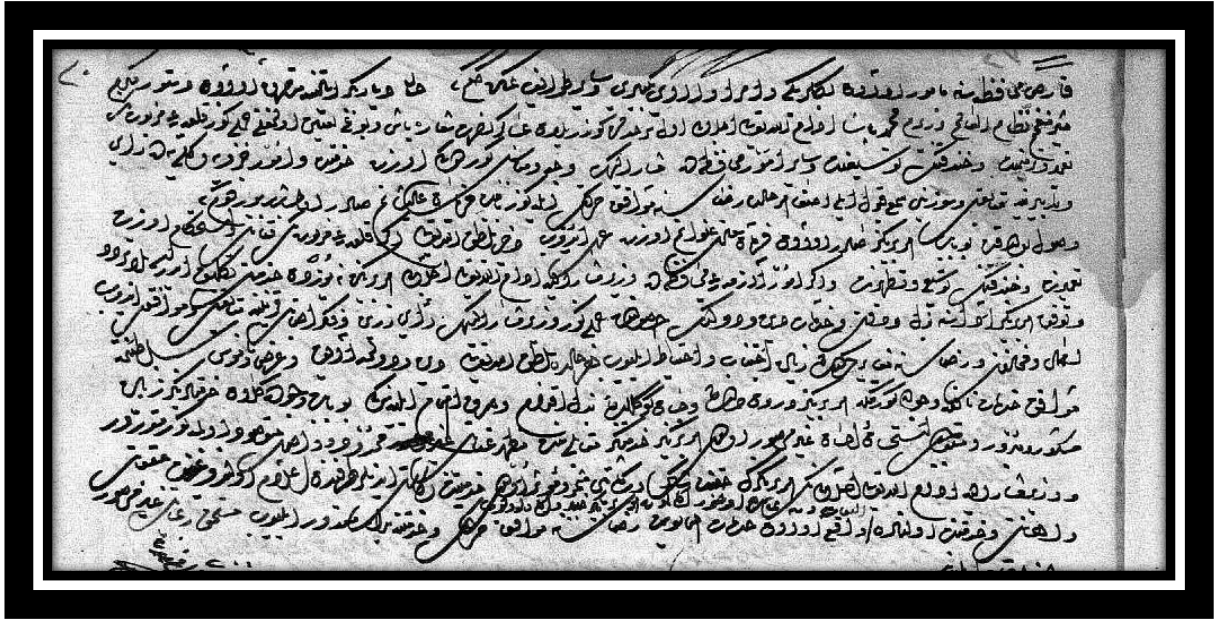
EK.13. BOA. A. DVNS. MHM. D.59, s.72, hk.(silik)

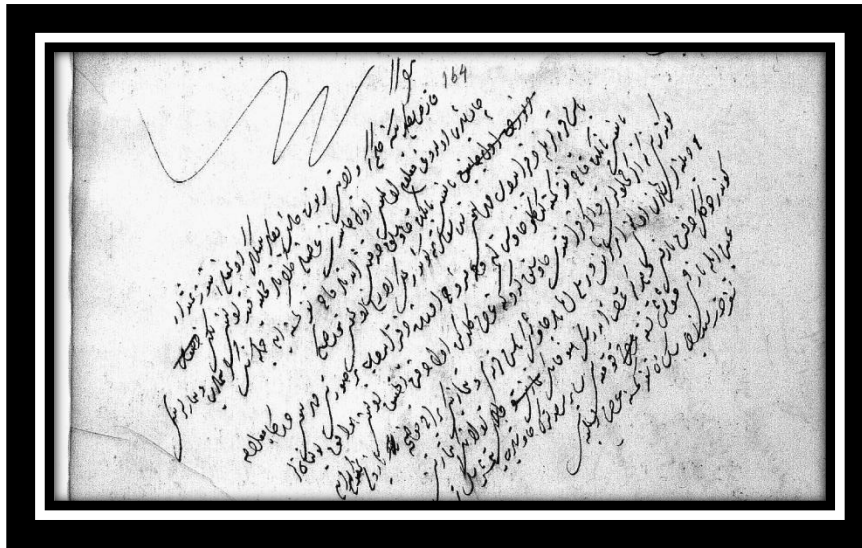
فارس و توتان و صدر یغیگیلار طبع کچر و قوتلری توغ مکتور کونردن قار اولما لکیر یگیلار
توله مو ایدر نوزده عیدده ایغلی قولا طایغ سوره ورتن سوزو ره زایل کونور مو ایلر ایتمه علم طبع و اناس
طبع و قدر بار تیره غیر سلاکیر برجه و قوتلار ادر تیره جمع ایدرین کفسر مای میری ، نایغ اولور قار
مقدار و صلا اولور تیره هر مولیه بر مولیه و ایکی ریفده زایل کلمه و بو قضا تیغ اولور تیغ و در کلمه اولور تیغ
چاقق زایل نوزده طبع اولور جانالیق قداغ خای قالد و غنجه غیر مای نایغ نجه مولیه ایغلیق اولور و غیر
اولغیر هر قلمه ایغ قدر اولور قولا موهوب ایدر و کتقتش اولغیر و سانیق اولور اولور اولور اولور
هر مولیه کچر یگیلر و ایکی ریفده زایل کلمه نایغ کچر با یوغ دیکانه کلمه اولور و ایکی ایلدیر کچر با یوغ
روغلی سوزور سوزور
هر قلمه ایغ قدر اولور قولا موهوب ایدر و کتقتش اولور و هر مولیه بر مولیه و ایکی ریفده زایل کلمه نایغ کچر
صح ایدر اولور تیغ نغاریش اولور ایغ قدر اولور سوز کلمه من ایدر صبر و قوتلار کتوته اولور سوز نغاریش
وضع اولور مولیه لکیر زایل نوزده کلمه و ایغ صلا اولور تیغ نغاریش نایغ کچر اولور کلمه نایغ اولور
مای میری نایغ کچر ایغ قدر اولور تیغ نغاریش اولور ایغ قدر اولور کلمه نایغ کچر اولور کلمه نایغ اولور
مقدار ایغ قدر اولور کچر سوز اولور اولور تیغ نایغ زایل کلمه کونور تیغ نایغ کچر اولور کلمه نایغ اولور
ایکانه و کلمه نایغ اولور من ایدر زایل کلمه کونور کلمه قدر ایغ قدر اولور کچر کلمه نایغ اولور

EK.15 BOA. A. DVNS. MHM. D.67, s. 25, hk.56.

EK.17 BOA. A. DVNS. MHM. D.86, s.20, hk.27

EK.18 BOA. A. DVNS. MHM. ZYL. D.5, s.45, hk.164.

ÖZGEÇMİŞ

- 1988 yılında Kars ili Selim ilçesinde doğdu.
- 2000 yılında Koyun Yurdu Köyü İlkokulunu bitirdi.
- 2003 yılında Koyun Yurdu Köyü Ortaokulunu bitirdi.
- 2006 yılında Kars Alparslan Lisesini bitirdi.
- 2012 Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümünden mezun oldu.
- 2012 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi bilim dalında Yüksek Lisansa'a başladı.